

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ
AZƏRBAYCAN İLAHİYYAT İNSTİTUTU**

DİN ARAŞDIRMALARİ JURNALI

№ 2 (11). DEKABR 2023

Məsləhətçi**i.f.d., dos. Aqil Şirinov**

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

Baş redaktor**f.f.d., dos. Mirniyaz Mürsəlov**

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmurselov@aid.edu.az

Redaktor**Elnarə Ağaoğlu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,
Mətbuatla iş üzrə aparıcı mütəxəssis /
Azərbaycan
<https://ait.edu.az/az/struktur/m-tbuat-sob-si/>
elnaraagaoglu@ait.edu.az

Ədəbi redaktorlar**Azərbaycan dili****Rəna Həsəratova**

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,
Redaktor / Azərbaycan
ranahasratova@ait.edu.az

İngilis dili**Şəms Bağirova**

<https://orcid.org/0009-0002-0069-0948>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Xarici
əlaqələr üzrə mütəxəssis / Azərbaycan
<https://ait.edu.az/az/struktur/beyn-lxalq-laq-l-r-sob-si/>
shamsbagirova@ait.edu.az

Rus dili**f.f.d. Aliyə Mürsəlova**

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>
aliyamursalova@aid.edu.az

Türk dili**s.f.d. Daşdəmir Mahmandarov**

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dashdamir-Mahmandarov@ait.edu.az

Ərəb dili**f.f.d., dos. İlkin Əlimuradov**

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

Korrektor**Elnarə Ağaoğlu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,
Mətbuatla iş üzrə aparıcı mütəxəssis /
Azərbaycan
<https://ait.edu.az/az/struktur/m-tbuat-sob-si/>
elnaraagaoglu@ait.edu.az

Texniki redaktor**Hilal Ağamoğlanov**

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərşünaslıq İnstitutu / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Hilal-Aghamoghlanov>
hilal_ali@mail.ru

Ünvan:

Məhəmməd Naxçıvani 29,
Bakı Azərbaycan, / Az 1065
Tel.: (+99412) 436 75 23
(+99412) 436 77 66 (402)
(+99470) 250 05 27
journal@ait.edu.az
www.journal.ait.edu.az

Redaksiya heyəti**Prof. İlham Məmmədzaadə**

<https://orcid.org/0009-0009-5543-3624>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu /
Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilham-Mammadzada-2>
prof.ilham.mamedzade@gmail.com

Prof. Damir Muhetdinov

<https://orcid.org/0000-0001-9647-243X>
Moskva İslam İnstitutu / Rusiya
<https://www.researchgate.net/profile/Damir-Mukhetdinov>
dmukhetdinov@gmail.com

Prof. Muhammad Vildan

<https://orcid.org/0000-0003-2111-3891>
Sunan Kalijaga Dövlət İslam
Universiteti, Ədəb və mədəniyyət
elmləri fakültəsi / İndoneziya
https://spimagister.uin-suka.ac.id/id/page/detil_dosen/197104031996031001-Muhammad-Wildan
muhammed.wildan@uin-suka.ac.id

Prof. Saffet Köse

<https://orcid.org/0000-0002-8915-2347>
İzmir Katib Çelebi Universiteti, İslam
Elmləri fakültəsi / Türkiyə
<https://dergipark.org.tr/en/pub/@skose>
saffetkose@hotmail.com

Prof. Nəbi Mehdiyev

<https://orcid.org/0000-0002-5986-2401>
Trakya Universiteti, Humanitar və
Sosial Elmlər bölməsi / Türkiyə
<https://personel.trakya.edu.tr/nebimehdiyev/>
nebimehdiyev@hotmail.com

Prof. Zekeriya Güler

<https://orcid.org/0000-0002-8759-6817>
İstanbul 29 Mayıs Universiteti, İlahiyyat
fakültəsi / Türkiyə
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zguler>
zguler59@hotmail.com

Prof. Abdullah Kahraman

<https://orcid.org/0000-0001-9701-4000>
Marmara Universiteti, İlahiyyat fakültəsi
/ Türkiyə
<https://avesis.marmara.edu.tr/abdullah.kahraman>
a.kahraman69@hotmail.com

Prof. Mustafa Altundağ

<https://orcid.org/0000-0001-7341-339X>
Fatih Sultan Mehmet Vəqf Universiteti,
İslam elmləri fakültəsi / Türkiyə
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/viewAuthor.jsp>
maltundagr@fsm.edu.tr

Prof. Muammer Erbaş

<https://orcid.org/0000-0003-3811-4348>
Dokuz Eylül Universiteti, İlahiyyat
fakültəsi / Türkiyə
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@muammererbas>
muammer.erbas@deu.edu.tr

Prof. Osman Bin Bakar

<https://orcid.org/0000-0002-3112-0799>
Malaziya Beynəlxalq İslam Universiteti,
İslam Düşüncəsi və Sivilizasiyası
İnstitutu / Malaziya
<https://www.iium.edu.my/directory/show/8757>
osmanbakar@iium.edu.my

ped.f.d., dos. Olqa Pavlova

Moskva Dövlət Psixoloji-Pedaqoji
Universiteti, Sosial psixologiya fakültəsi
/ Rusiya
<https://orcid.org/0000-0001-9702-1550>
<https://www.researchgate.net/profile/Olga-Pavlova-6>
os_pavlova@mail.ru

i.f.d., dos. Bəhram Həsənov

<https://orcid.org/0000-0002-0717-173X>
Bayburt Universiteti, İlahiyyat fakültəsi /
Türkiyə
<https://bayburt.edu.tr/tr/behram-hasanov>
behramhasanov@bayburt.edu.tr

i.f.d., dos. Aqil Şirinov

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

i.f.d., dos. Mübariz Camalov

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mubariz-Camalov-2>
mubarizcamalov@ait.edu.az

f.f.d., dos. Mirniyaz Mürsəlov

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmurselov@aid.edu.az

i.f.d., dos. Elnurə Əzizova

<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Elnura-Azizova-3>
elnuraazizova@ait.edu.az

f.f.d., dos. Anar Qafarov

<https://orcid.org/0000-0002-3113-1287>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Anar-Gafarov>
anargafarov@ait.edu.az

f.f.d., dos. Əhməd Niyazov

<https://orcid.org/0000-0002-9886-8785>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ahmet-Niyazov/savedlist>
ahmetniyazov@ait.edu.az

f.f.d., dos. İlkin Əlimuradov

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

s.f.d., dos. Asəf Qənbərov

<https://orcid.org/0000-0002-6082-6029>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Asaf-Ganbarov>
asefganbarov@ait.edu.az

i.f.d., dos. Namiq Abuzərov

<https://orcid.org/0009-0009-0278-9379>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Namig-Abuzarov>
namigabuzarov@ait.edu.az

f.f.d., dos. Elvüsal Məmmədov

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0000-7015-6535>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqlşünaslıq İnstitutu / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Elvusal-Mammedov>
elvusal.mammedov@gmail.com

f.f.d., dos. Ələddin Məlikov

<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu /
Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aladdin-Malikov>
aladdin.malikov@academygate.org

i.f.d., dos. Məmmədəli Babəşli

<https://orcid.org/0000-0001-5594-0997>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqlşünaslıq İnstitutu / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mammadali-Babashli>
m.babashli@oriental.science.az

i.f.d., dos. Aslan Həbibov

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aslan-Habibov>
habibovaslan@yahoo.com

t.f.d., dos. Rəşad Mustafa

<https://orcid.org/0000-0002-8013-2067>
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix
İnstitutu / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Rashad-Mustafa-2>
reshadmustafa@gmail.com

f.f.d. Abdullah Demir

<https://orcid.org/0000-0001-7825-6573>
Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti,
İlahiyyat fakültəsi / Türkiyə
<https://aybu.academia.edu/AbdullahDemir>
abdullahdemir@aybu.edu.tr

i.f.d. Ceyhun Məmmədov

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ceyhun-Mammadov>
ceyhunmammadov@ait.edu.az

f.f.d. İbrahim Quliyev

<https://orcid.org/0000-0001-9789-3148>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ibrahim-Quliyev>
ibrahimquliyev@ait.edu.az

f.f.d. Kövsər Tağıyev

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Kovsar-Taghiyev>
kovsartaghiyev@ait.edu.az

i.f.d. Ülker Abuzərova

<https://orcid.org/0009-0002-5316-0772>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ulkar-Abuzarova>
ulkarabuzarova@ait.edu.az

f.f.d. Faiq Əhmədzadə

<https://orcid.org/0000-0003-4921-2517>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Faig-Ahmedzade>
faigahmedzade@ait.edu.az

f.f.d. İradə Tağıyeva

<https://orcid.org/0009-0002-0115-2017>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Irada-Taghiyeva>
iradataghiyeva@ait.edu.az

f.f.d. Qafqaz Abdurrahmanov

<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Gafqaz-Abdurrahmanov>
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az

s.f.d. Daşdəmir Mahmandarov

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dasdemirmehmandarov@ait.edu.az

f.f.d. Aliyə Mürsəlova

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>

aliyamursalova@aid.edu.az

s.f.d. Elnur Əzimli

<https://orcid.org/0000-0002-9447-2900>

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Elnur-Azimli>

elnurazimli@ait.edu.az

f.f.d. Əmir Kahayev

<https://orcid.org/0000-0002-1162-3735>

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İlahiyyat
fakültəsi / Azərbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Kahayev>

amirkahayev@ait.edu.az

Advisor**Assoc. Prof. Agil Shirinov**

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

Editor-in-chief**Assoc. Prof. Mirniyaz Mursalov**

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmurselov@ait.edu.az

Editor**Elnara Agaoglu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 leading media specialist / Azerbaijan
<https://ait.edu.az/en/struktur/press-department/>
elnaraagaoglu@ait.edu.az

Literary editors**Azerbaijani language****Rana Hasratova**

Azerbaijan Institute of Theology, Editor
 / Azerbaijan
ranahasratova@ait.edu.az

English**Shams Baghirova**

<https://orcid.org/0009-0002-0069-0948>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 International Relations Specialist /
 Azerbaijan
<https://ait.edu.az/en/struktur/international-relations-department/>
shamsbagirova@ait.edu.az

Russian**Assist. Prof. Aliya Mursalova**

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>
aliyamursalova@ait.edu.az

Turkish**Assist. Prof. Dashdamir****Mahmandarov**

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dasdemirmehmandarov@ait.edu.az

Arabic language**Assoc. Prof. Ilkin Alimuradov**

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

Proofreader**Elnara Agaoglu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
 Azerbaijan Institute of Theology,
 Leading media specialist / Azerbaijan
<https://ait.edu.az/en/struktur/press-department/>
elnaraagaoglu@ait.edu.az

Technical Editor**Hilal Aghamoghanov**

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>
 Azerbaijan National Academy of
 Science, Institute of Oriental Studies
 named after Academician Ziya
 Bunyadov / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Hilal-Aghamoghanov>
hilal_ali@mail.ru

Address

Muhammad Nakhchivani 29,
 Azerbaijan, Baku / Az 1065
 Tel.: (+99412) 436 75 23
 (+99412) 436 77 66 (402)
 (+99470) 250 05 27
journal@ait.edu.az
www.journal.ait.edu.az

Editorial board**Prof. İlham Mammadzade**

<https://orcid.org/0009-0009-5543-3624>
 Azerbaijan National Academy of
 Sciences, Institute of Philosophy and
 Sociology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilham-Mammadzada-2>
prof.ilham.mamedzade@gmail.com

Prof. Damir Mukhetdinov

<https://orcid.org/0000-0001-9647-243X>
 Moscow Islamic Institute / Russia
<https://www.researchgate.net/profile/Damir-Mukhetdinov>
dmukhetdinov@gmail.com

Prof. Muhammad Wildan

<https://orcid.org/0000-0003-2111-3891>
 Sunan Kalijaga State Islamic
 University, Faculty of Adab and
 Cultural Sciences / Indonesia
https://spimagister.uin-suka.ac.id/id/page/detil_dosen/197104031996031001-Muhammad-Wildan
muhammed.wildan@uin-suka.ac.id

Prof. Saffet Kose

<https://orcid.org/0000-0002-8915-2347>
 Izmir Katip Celebi University, Faculty of
 Islamic Sciences / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/en/pub/@skose>
saffetkose@hotmail.com

Prof. Nebi Mehdiyev

<https://orcid.org/0000-0002-5986-2401>
 Trakya University, Department of
 Humanities and Social Sciences /
 Türkiye
<https://personel.trakya.edu.tr/nebimehdiyev/>
nebimehdiyev@hotmail.com

Prof. Zekeriya Güler

<https://orcid.org/0000-0002-8759-6817>
 Istanbul 29 Mayıs University, Faculty of
 Theology / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zguler>
zguler59@hotmail.com

Prof. Abdullah Kahraman

<https://orcid.org/0000-0001-9701-4000>
 Marmara University, Faculty of
 Theology / Türkiye
<https://avesis.marmara.edu.tr/abdullah.kahraman>
a.kahraman69@hotmail.com

Prof. Mustafa Altundağ

<https://orcid.org/0000-0001-7341-339X>
 Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
 Faculty of Islamic Sciences / Türkiye
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/viewAuthor.jsp>
maltundag@fsm.edu.tr

Prof. Muammer Erbaş

<https://orcid.org/0000-0003-3811-4348>
 Dokuz Eylül University, Faculty of
 Theology / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@muammererbas>
muammer.erbas@deu.edu.tr

Prof. Osman Bin Bakar

<https://orcid.org/0000-0002-3112-0799>
 International Islamic University
 Malaysia, International Institute of
 Islamic Thought and Civilization /
 Malaysia
<https://www.iium.edu.my/directory/show/8757>
osmanbakar@iium.edu.my

Assoc. Prof. Olga Pavlova

Moscow State University of
 Psychology & Pedagogical / Russia
<https://orcid.org/0000-0001-9702-1550>
<https://www.researchgate.net/profile/Olga-Pavlova-6>
os_pavlova@mail.ru

Assoc. Prof. Behram Hasanov

<https://orcid.org/0000-0002-0717-173X>
Bayburt University, Faculty of
Theology / Türkiye
<https://bayburt.edu.tr/tr/behram-hasanov>
behramhasanov@bayburt.edu.tr

Assoc. Prof. Agil Shirinov

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Mubariz Jamalov

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Mubariz-Camalov-2>
mubarizcamalov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Mirniyaz Mursalov

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmurselov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Elnura Azizova

<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Elnura-Azizova-3>
elnuraazizova@ait.edu.az

Assoc. Prof. Anar Gafarov

<https://orcid.org/0000-0002-3113-1287>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Anar-Gafarov>
anargafarov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Ahmad Niyazov

<https://orcid.org/0000-0002-9886-8785>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ahmet-Niyazov/savedlist>
ahmetniyazov@ait.edu.az

Assoc. Prof. İlkin Alimuradov

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Asaf Ganbarov

<https://orcid.org/0000-0002-6082-6029>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Asaf-Ganbarov>
asefganbarov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Namig Abuzarov

<https://orcid.org/0009-0009-0278-9379>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Namig-Abuzarov>
namigabuzarov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Elvusal Mammadov

<https://orcid.org/my-orkid?orkid=0009-0000-7015-6535>
Azerbaijan National Academy of
Science, Institute of Oriental Studies
named after Academician Ziya
Bunyadov / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Elvusal-Mammadov>
elvusal.mammadov@gmail.com

Assoc. Prof. Aladdin Malikov

<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Aladdin-Malikov>
aladdinmalikov@ait.edu.az

Assoc. Prof. Mammadali Babashli

<https://orcid.org/0000-0001-5594-0997>
Azerbaijan National Academy of
Science, Institute of Oriental Studies
named after Academician Ziya
Bunyadov / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Mammadali-Babashli>
m.babasli@oriental.science.az

Assos. Prof. Aslan Habibov

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Azerbaijan National Academy of
Science, Institute of Oriental Studies
named after Academician Ziya
Bunyadov / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Aslan-Habibov>
habibovaslan@yahoo.com

Assoc. Prof. Rashad Mustafa

<https://orcid.org/0000-0002-8013-2067>
Azerbaijan National Academy of
Science, Institute of History
named after Abbasgulu Agha
Bakikhanov / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Rashad-Mustafa-2>
reshadmustafa@gmail.com

Assist. Prof. Abdullah Damir

<https://orcid.org/0000-0001-7825-6573>
Ankara Yıldırım Beyazıt University,
Faculty of Theology / Türkiye
<https://aybu.academia.edu/AbdullahDemir>
abdullahdemir@aybu.edu.tr

Assist. Prof. Jeyhun Mammadov

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ceyhun-Mammadov>
ceyhunmammadov@ait.edu.az

Assist. Prof. Ibrahim Guliyev

<https://orcid.org/0000-0001-9789-3148>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ibrahim-Guliyev>
ibrahimguliyev@ait.edu.az

Assist. Prof. Kovsar Taghiyev

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Kovsar-Taghiyev>
kovsartaghiyev@ait.edu.az

Assist. Prof. Ulkar Abuzarova

<https://orcid.org/0009-0002-5316-0772>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Ulkar-Abuzarova>
ulkarabuzarova@ait.edu.az

Assist. Prof. Faig Ahmedzade

<https://orcid.org/0000-0003-4921-2517>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Faig-Ahmedzade>
faigahmedzade@ait.edu.az

Assist. Prof. Irada Taghiyeva

<https://orcid.org/0009-0002-0115-2017>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Irada-Taghiyeva>
iradatagiyeva@ait.edu.az

Assist. Prof. Gafgaz Abdurahmanov

<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Gafgaz-Abdurahmanov>
qafqazabdurahmanov@ait.edu.az

Assist. Prof. Dashdamir**Mahmandarov**

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dashdamir-mahmandarov@ait.edu.az

Assist. Prof. Aliya Mursalova

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>
aliyamursalova@ait.edu.az

Assist. Prof. Elnur Azimli

<https://orcid.org/0000-0002-9447-2900>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Elnur-Azimli>
elnurazimli@ait.edu.az

Assist. Prof. Amir Kahayev

<https://orcid.org/0000-0002-1162-3735>
Azerbaijan Institute of Theology,
Faculty of Theology / Azerbaijan
<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Kahayev>
amirkahayev@ait.edu.az

Danışman**Doç. Dr. Agil Şirinov**

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
 agilshirinov@ait.edu.az

Baş Editör**Doç., Dr. Mirniyaz Mürselov**

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
 mirniyazmurselov@aid.edu.az

Editör**Elnara Ağaoğlu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, Basınla
 ilgili özgü uzman / Azərbaycan
 elnaraagaoglu@ait.edu.az

Dil Editörleri**Azerice****Rana Hasratova**

Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, Editör /
 Azərbaycan
 ranahasratova@ait.edu.az

İngilisce**Şems Bağirova**

<https://orcid.org/0009-0002-0069-0948>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, Dış
 ilişkiler uzmanı / Azərbaycan
<https://ait.edu.az/en/struktur/international-relations-department/shamsbagirova@ait.edu.az>

Rusca**Yrd. Doç. Dr. Aliye Mürselova**

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>
 aliyamursalova@aid.edu.az

Türkce**Yrd. Doç. Dr. Daşdemir****Mahmandarov**

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
 dasdemirmehmandarov@ait.edu.az

Arapca**Doç. Dr. İlkin Alimuradov**

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
 ilkinalimuradov@ait.edu.az

Korrektör**Elnara Ağaoğlu**

<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, Basınla
 ilgili özgü uzman / Azərbaycan
 elnaraagaoglu@ait.edu.az

Teknik Editör**Hilal Ağamoğlanov**

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>
 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi,
 Ziya Bünyatov adına Şarkiyat Enstitüsü
 / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Hilal-Aghamoghlanov>
 hilal_ali@mail.ru

Adres:

Muhammed Nahçıvani 29,
 Azərbaycan, Bakü / Az 1065
 Tel.: (+99412) 436 75 23
 (+99412) 436 77 66 (402)
 (+99470) 250 05 27
 journal@ait.edu.az
 www.journal.ait.edu.az

Editör Kurulu**Prof. Dr. İlham Memmedzade**

<https://orcid.org/0009-0009-5543-3624>
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü /
Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilham-Mammadzada-2>
prof.ilham.mamedzade@gmail.com

Prof. Damir Muhetdinov

<https://orcid.org/0000-0001-9647-243X>
Moskova İslam Enstitüsü / Rusya
<https://www.researchgate.net/profile/Damir-Mukhetdinov>
dmukhetdinov@gmail.com

Prof. Dr. Muhammad Wildan

<https://orcid.org/0000-0003-2111-3891>
Sunan Kalijaga Devlet İslam
Universitesi, Adab ve Kültür Bilimleri
Fakültesi / İndonezya
https://spimagister.uin-suka.ac.id/id/page/detil_dosen/197104031996031001-Muhammad-Wildan
muhammed.wildan@uin-suka.ac.id

Prof. Saffet Köse

<https://orcid.org/0000-0002-8915-2347>
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İslami
İlimler Fakültesi / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/en/pub/@skose>
saffetkose@hotmail.com

Prof. Nebi Mehdiyev

<https://orcid.org/0000-0002-5986-2401>
Trakya Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Bölümü / Türkiye
<https://personel.trakya.edu.tr/nebimehdiyev/>
nebimehdiyev@hotmail.com

Prof. Zekeriya Güler

<https://orcid.org/0000-0002-8759-6817>
İstanbul 29 MAYIS Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zguler>
zguler59@hotmail.com

Prof. Abdullah Kahraman

<https://orcid.org/0000-0001-9701-4000>
Marmara Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi / Türkiye
<https://avesis.marmara.edu.tr/abdullah.kahraman>
a.kahraman69@hotmail.com

Prof. Dr. Mustafa Altundağ

<https://orcid.org/0000-0001-7341-339X>
Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Türkiye
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/viewAuthor.jsp>
maltundag@fsm.edu.tr

Prof. Muammer Erbaş

<https://orcid.org/0000-0003-3811-4348>
Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi / Türkiye
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@muammererbas>
muammer.erbas@deu.edu.tr

Prof. Osman Bin Bakar

<https://orcid.org/0000-0002-3112-0799>
Malezya Uluslararası İslam
Üniversitesi, Uluslararası İslam
Düşünce ve Medeniyeti Enstitüsü /
Malezya
<https://www.iium.edu.my/directory/show/757>
osmanbakar@iium.edu.my

Doç. Dr. Olqa Pavlova

<https://orcid.org/0000-0001-9702-1550>
Moskova Devlet Psikolojik-Pedagoji
Üniversitesi / Rusya
<https://www.researchgate.net/profile/Olga-Pavlova-6>
os_pavlova@mail.ru

Doç. Dr. Behram Hasanov

<https://orcid.org/0000-0002-0717-173X>
Bayburt Universitesi, İlahiyat Fakültesi
/ Türkiye
<https://bayburt.edu.tr/tr/behram-hasanov>
behramhasanov@bayburt.edu.tr

Doç. Dr. Agil Şirinov

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

Doç. Dr. Mübariz Camalov

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mubariz-Camalov-2>
mubarizcamalov@ait.edu.az

Doç., Dr. Mirniyaz Mürselov

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmurselov@aid.edu.az

Doç. Dr. Elnura Azizova

<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Elnura-Azizova-3>
elnuraazizova@ait.edu.az

Doç. Dr. Anar Gafarov

<https://orcid.org/0000-0002-3113-1287>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Anar-Gafarov>
anargafarov@ait.edu.az

Doç. Dr. Ahmet Niyazov

<https://orcid.org/0000-0002-9886-8785>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ahmet-Niyazov/savedlist>
ahmetniyazov@ait.edu.az

Doç. Dr. İlkin Alimuradov

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

Doç. Dr. Asaf Ganbarov

<https://orcid.org/0000-0002-6082-6029>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi, Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Asaf-Ganbarov>
asefganbarov@ait.edu.az

Dos. Dr. Namig Abuzerov

<https://orcid.org/0009-0009-0278-9379>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan,
<https://www.researchgate.net/profile/Namig-Abuzarov>
namigabuzarov@ait.edu.az

Doç. Dr. Elvüsal Memmedov

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0000-7015-6535>
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi,
Ziya Bünyatov adına Şarkiyat Enstitüsü
/ Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Elvusal-Mammedov>
elvusal.mammedov@gmail.com

Doç. Dr. Aladdin Malikov

<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
fakültesi / Azerbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aladdin-Malikov>
aladdinmalikov@ait.edu.az

Doç. Dr. Mammadali Babaşlı

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi,
 Ziya Bünyatov adına Şarkiyat Enstitüsü
 / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Mammadali-Babashli>
m.babasli@oriental.science.az

Doç. Dr. Aslan Habibov

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>
 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi,
 Ziya Bünyatov adına Şarkiyat Enstitüsü
 / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Aslan-Habibov>
habibovaslan@yahoo.com

Doç. Dr. Reşad Mustafa

<https://orcid.org/0000-0002-8013-2067>
 Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi,
 Abbaskulu Ağa Bakıhanov adına Tarih
 Enstitüsü / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Rashad-Mustafa-2>
reshadmustafa@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demir

<https://orcid.org/0000-0001-7825-6573>
 Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
 İlahiyat Fakültesi/ Türkiye
<https://aybu.academia.edu/AbdullahDemir>
abdullahdemir@aybu.edu.tr

Yrd. Doç. Dr. Ceyhun Mammadov

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ceyhun-Mammadov>
ceyhunmammadov@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Guliyev

<https://orcid.org/0000-0001-9789-3148>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ibrahim-Guliyev>
ibrahimguliyev@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Kovsar Taghiyev

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Kovsar-Taghiyev>
kovsartaghiyev@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Ülker Abuzerova

<https://orcid.org/0009-0002-5316-0772>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Ulkar-Abuzarova>
ulkarabuzarova@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Faig Ahmedzade

<https://orcid.org/0000-0003-4921-2517>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
www.researchgate.net/profile/Faig-Ahmedzade
faigahmedzade@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. İrada Taghiyeva

<https://orcid.org/0009-0002-0115-2017>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Irada-Taghiyeva>
iradataghiyeva@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Gafgaz Abdurahmanov

<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Gafgaz-Abdurahmanov>
qafqazabdurahmanov@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Daşdemir Mahmandarov

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
 Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
 Fakültesi / Azərbaycan
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dasdemirmehmandarov@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Aliye Mürselova

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>

aliyamursalova@aid.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Elnur Azimli

<https://orcid.org/0000-0002-9447-2900>

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Elnur-Azimli>

elnurazimli@ait.edu.az

Yrd. Doç. Dr. Amir Kahayev

<https://orcid.org/0000-0002-1162-3735>

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat
Fakültesi / Azerbaycan

<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Kahayev>

amirkahayev@ait.edu.az

Советник**д.ф. по теологии, доц. Агиль****Ширинов**<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>Азербайджанский институт
теологии, Факультет теологии /
Азербайджан<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>agilshirinov@ait.edu.az**Главный редактор****д.ф.ф., доц. Мирнияз Мурсалов**<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>Азербайджанский институт
теологии, Факультет теологии /
Азербайджан<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>mirniyazmurselov@ait.edu.az**Редактор****Эльнара Агаоглу**<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>Азербайджанский институт
теологии, Ведущий специалист
пресс-службы / Азербайджан<https://ait.edu.az/ru/struktur/otdel-pressy/>elnaraagaoglu@ait.edu.az**Литературные редакторы****Азербайджанский язык****Рена Хасратова**Азербайджанский институт
теологии, Редактор / Азербайджан
ranahasratova@ait.edu.az**Английский язык****Шамс Багирова**<https://orcid.org/0009-0002-0069-0948>Азербайджанский институт
теологии, Специалист по
международным отношениям /
Азербайджан<https://ait.edu.az/ru/struktur/otdel-mezhdunarodnykh-otnoshenii/>
leilasalayevea@ait.edu.az**Русский язык****д.ф.ф. Алия Мурсалова**<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
[https://www.researchgate.net/profile/A](https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova)[liya-Mursalova](mailto:aliya-mursalova@aid.edu.az)aliyamursalova@aid.edu.az**Турецкий язык****д.ф. по социологии Дашдемир****Махмандаров**<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
[https://www.researchgate.net/profile/D](https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov)[ashdamir-Mahmandarov](mailto:dashdamir-mahmandarov@ait.edu.az)[dasdemirmehmandarov@ait.edu.az](mailto:dashdamir-mahmandarov@ait.edu.az)**Арабский язык****д.ф.ф., доц. Илкин Алимуратов**<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
[https://www.researchgate.net/profile/Ilk](https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov)[in-Alimuradov](mailto:ilkin-alimuradov@ait.edu.az)[ilkinalimuradov@ait.edu.az](mailto:ilkin-alimuradov@ait.edu.az)**Корректор****Эльнара Агаоглу**<https://orcid.org/0009-0006-8082-7818>Азербайджанский институт теологии,
Ведущий специалист пресс-службы /
Азербайджан<https://ait.edu.az/ru/struktur/otdel-pressy/>elnaraagaoglu@ait.edu.az**Технический редактор****Хилал Агамогланов**<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>Национальная Академия Наук
Азербайджана,

Институт востоковедения имени

академика Зии Буниятова / Азербайджан

[https://www.researchgate.net/profile/Hilal](https://www.researchgate.net/profile/Hilal-Aghamoghlanov)
-Aghamoghlanovhilal_ali@mail.ru

Адрес

Мухаммад Нахчивани 29,
Азербайджан, Баку / Az 1065
Tel.: (+99412) 436 75 23
(+99412) 436 77 66 (402)
(+99470) 250 05 27
journal@ait.edu.az
www.journal.ait.edu.az

Состав редакции**Проф. Ильхам Мамедзаде**

<https://orcid.org/0009-0009-5543-3624>
Национальная академия наук
Азербайджана, Институт философии
и социологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ilham-Mammadzada-2>
prof.ilham.mamedzade@gmail.com

Проф. Дамир Мухетдинов

<https://orcid.org/0000-0001-9647-243X>
Московский Исламский Институт /
Россия
<https://www.researchgate.net/profile/Damir-Mukhetdinov>
dmukhetdinov@gmail.com

Проф. Мухаммад Вилдан

<https://orcid.org/0000-0003-2111-3891>
Государственный исламский
университет Суланг Калиджа,
факультет Адаба и культурологии /
Индонезия
https://spimagister.uin-suka.ac.id/id/page/detil_dosen/197104031996031001-Muhammad-Wildan
muhammed.wildan@uin-suka.ac.id

Проф. Сафвет Кесе

<https://orcid.org/0000-0002-8915-2347>
Измирский университет Катип
Челеби, Факультет исламских наук /
Турция
<https://dergipark.org.tr/en/pub/@skose>
saffetkose@hotmail.com

Проф. Наби Мехдиев

<https://orcid.org/0000-0002-5986-2401>
Университет Тракия, Департамент
гуманитарных и социальных наук /
Турция
<https://personel.trakya.edu.tr/nebimehdiyev/>
nebimehdiyev@hotmail.com

Проф. Зекерия Гюлер

<https://orcid.org/0000-0002-8759-6817>
Стамбульский Университет 29 мая,
Факультет теологии / Турция
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zguler>
zguler59@hotmail.com

Проф. Абдуллах Кахраман

Университет Мармара, Факультет
теологии / Турция
<https://orcid.org/0000-0001-9701-4000>
<https://avesis.marmara.edu.tr/abdullah.kahraman>
a.kahraman69@hotmail.com

Проф. Мустафа Алтундаг

<https://orcid.org/0000-0001-7341-339X>
Университет Фатиха Султана
Мехмета Вакифа, Факультет
исламских наук / Турция
<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/viewAuthor.jsp>
maltundag@fsm.edu.tr

Проф. Муаммер Эрбаш

<https://orcid.org/0000-0003-3811-4348>
Университет Докуз Эйлюль,
Факультет теологии / Турция
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@muammererbas>
muammer.erbas@deu.edu.tr

Проф. Осман ибн Бакар

<https://orcid.org/0000-0002-3112-0799>
Международный исламский
университет Малайзии,
Международный институт исламской
мысли и цивилизации / Малайзия
<https://www.iium.edu.my/directory/show/8757osmanbakar@iium.edu.my>

канд. пед. наук, доц. Ольга Павлова

Московский Психологический педагогический государственный университет / Россия
<https://orcid.org/0000-0001-9702-1550>
<https://www.researchgate.net/profile/Olg-a-Pavlova-6>
os_pavlova@mail.ru

д.ф. по теологии, доц. Бахрам Гасанов

<https://orcid.org/0000-0002-0717-173X>
Университет Байбурта, Факультет теологии / Турция
<https://bayburt.edu.tr/tr/behram-hasanov>
behramhasanov@bayburt.edu.tr

д.ф. по теологии, доц. Агиль Ширинов

<https://orcid.org/0000-0001-6835-8429>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Agil-Shirinov>
agilshirinov@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Мубариз Джамалов

<https://orcid.org/0009-0005-6222-2527>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Mubariz-Camalov-2>
mubarizcamalov@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Мирнияз Мурсалов

<https://orcid.org/0000-0002-3682-9510>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Mirniyaz-Mursalov>
mirniyazmursalov@ait.edu.az

д.ф. по теологии, доц. Эльнура Азизова

<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/El-nura-Azizova-3>
elnuraazizova@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Анар Гафаров

<https://orcid.org/0000-0002-3113-1287>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Anar-Gafarov>
anargafarov@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Ахмед Ниязов

<https://orcid.org/0000-0002-9886-8785>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ahmet-Niyazov/savedlist>
ahmetniyazov@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Илкин Алимуратов

<https://orcid.org/0000-0002-5051-2528>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ilkin-Alimuradov>
ilkinalimuradov@ait.edu.az

д.ф.соц., доц. Асаф Ганбаров

<https://orcid.org/0000-0002-6082-6029>
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Asaf-Ganbarov>
asefganbarov@ait.edu.az

д.ф. по теологии, доц. Намиг Абузаров

<https://orcid.org/0009-0009-0278-9379>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии, Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Namig-Abuzarov>
namigabuzarov@ait.edu.az

д.ф.ф., доц. Эльвусал Мамедов

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0000-7015-6535>
Национальная Академия Наук
Азербайджана,
Институт востоковедения имени
академика Зии Буниятова /
Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Elvusal-Mammedov>
elvusal.mammedov@gmail.com

д.ф.ф., доц. Аладдин Меликов

<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Aladdin-Malikov>
aladdinmalikov@ait.edu.az

д.ф. по теологии, доц. Мамедали Бабашлы

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Национальная Академия Наук
Азербайджана, Институт
востоковедения имени академика
Зии Буниятова / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Mammadali-Babashli>
m.babasli@oriental.science.az

д.ф. по теологии, доц. Аслан Габиров

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Национальная Академия Наук
Азербайджана,
Институт востоковедения имени
академика Зии Буниятова /
Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Aslan-Habibov>
habibovaslan@yahoo.com

д.ф. по истории, доц. Рашад Мустафа

<https://orcid.org/0000-0002-8013-2067>
Национальная Академия Наук
Азербайджана,
Институт истории имени Аббаскули
Ага Бакиханова / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Rashad-Mustafa-2>
reshadmustafa@gmail.com

д.ф.ф. Абдулла Демир

<https://orcid.org/0000-0001-7825-6573>
Университет Анкара Йылдырым
Безыт, Факультет Теологии / Турция
<https://aybu.academia.edu/AbdullahDemir>
abdullahdemir@aybu.edu.tr

д.ф. по теологии Джейхун Мамедов

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ceyhun-Mammadov>
ceyhunmammadov@ait.edu.az

д.ф.ф. Ибрагим Кулиев

<https://orcid.org/0000-0001-9789-3148>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ibrahim-Quliyev>
ibrahimquliyev@ait.edu.az

д.ф.ф. Ковсер Тагиев

<https://orcid.org/0000-0002-0541-7118>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Kovsar-Taghiyev>
kovsartaghiyev@ait.edu.az

д.ф. по теологии Улкар Абузарова

<https://orcid.org/0009-0002-5316-0772>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Ulkar-Abuzarova>
ulkarabuzarova@ait.edu.az

д.ф.ф. Фаик Ахмедзаде

<https://orcid.org/0000-0003-4921-2517>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Faig-Ahmedzade>
faigahmedzade@ait.edu.az

д.ф.ф. Ирада Тагиева

<https://orcid.org/0009-0002-0115-2017>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Irada-Taghiyeva>
iradatagiyeva@ait.edu.az

д.ф.ф. Кавказ Абдурахманов

<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Gafqaz-Abdurahmanov>
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az

д.ф. по социологии Дашдемир Махмандаров

<https://orcid.org/0000-0002-9604-4766>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Dashdamir-Mahmandarov>
dashdamir-Mahmandarov@ait.edu.az

д.ф.ф. Алия Мурсалова

<https://orcid.org/0000-0001-7806-8353>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Aliya-Mursalova>
aliyamursalova@ait.edu.az

д.ф.соц. Эльнур Азимли

<https://orcid.org/0000-0002-9447-2900>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Elnur-Azimli>
elnurazimli@ait.edu.az

д.ф.ф. Амир Кахаев

<https://orcid.org/0000-0002-1162-3735>
Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии / Азербайджан
<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Kahayev>
amirkahayev@ait.edu.az

Din Arařdırmaları Jurnalı**p-ISSN: 2618-0030; e-ISSN: 3006-2772****№ 2 (11). Dekabr 2023 / No 2 (11). December 2023 /****№ 2 (11). Декабрь 2023**

Mündəricat / Contents / Содержание

Araşdırma məqalələri / Research Articles / Исследовательские статьи

İmamiyyənin “səhabə” anlayışı və Erkən dövr (I-IV/VI-X əsrlər) imamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibəti

The Concept of “Sahabah” of Imamiyyah and the Attitude of the Early Imamiyyah Commentators (I-IV/VI-X centuries) to the Interpretation of Sahabah

Концепция сахаба и отношение толкователей имамии к тафсиру сахабов в ранний период (I-IV/VI-X веки) Имамии

Aslan Həbibov25

Celâleyn Tefsiri'nin Akif'e Nispet Edilen Mealdeki Kaynak Değeri (Fatiha Ve Bakara Suresi Örneğinde)

The Source Value of Tafsir al-Jalaleyn in the Interpretive Translation attributed to Akif (in the Example of Surah al-Fatiha and al-Baqarah)

Источник значение тафсира Джалалейн, относительно переводу Акифа (на примере суры Фатиха и Бакара)

Murad Seferoğlu.....45

“Kəşfül-həqayıq”də mənəvi dəyər olaraq vəhdət, elm, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmə

Unity, Knowledge, Encouraging Virtue and Dissuading Wickedness as Moral Values in Kashf ul-Haqaiq

Единство, наука, приглашение к добру и воздержание от зла как духовные ценности в «Кашфуль-хагайик»

Nicat Yəhyazadə.....71

Beyzavi təfsirinin Azərbaycandakı əlyazma nüsxələrinin təsviri müqayisəsi

Descriptive Comparison of Baydawi's Tafsir in Manuscript Copies in Azerbaijan

Описательное сравнения рукописных копий тафсира Бейзави в Азербайджане

Ənvər Mustafayev.87

Haşım bəy Vəzirovun dünyagörüşündə islamçılıq və İslam-türk birliyi məsələləri

Islamism and Islamic-Turkish Unity in the Worldview of Hashim bey Vazirov

Вопросы исламизма и исламо-турецкого единства в мировоззрении Хашим-бея Вазирова

Faiq Ələkbərli107

Eski Ahit'te Kadınların Dini Statüsü, Yahudi Kutsal Kitaplarına Göre Örtünme

The Religious Status of Women in the Old Testament, Veiling According to the Jewish Holy Books

Религиозный статус женщин в Ветхом Завете, покрытие согласно иудейским священным книгам

Parı Alaskarova135

İmamiyyənin “səhabə” anlayışı və Erkən dövr (I-IV/VI-X əsrlər) imamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibəti

i.f.d., dos. Aslan Həbibov

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

İlahiyyat fakültəsi

İslamşünaslıq kafedrasının müəllimi

Bakı, Azərbaycan

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Daxilolma tarixi: 23.09.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 03.11.2023

Xülasə

Təfsir tarixində səhabə mühüm yerə malikdir. Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) yanında yetişən bu şəxslər, eyni zamanda, ayələrin nazilolma səbəblərinə də şahidlik etmişlər. Bununla yanaşı, Quran ərəbcə nazil olmuşdur və səhabələrin əksəriyyəti də ərəb idi. Bütün bunlar səhabəni təfsirdə söz sahibi halına gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, əhli-sünnə rəvayət təfsirlərinin başlıca mənbələrindən biri də məhz səhabə təfsiridir. Əhli-sünnənin “səhabə” anlayışının da bunda mühüm rolu vardır.

İmamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibəti əhli-sünnədən fərqlidir. Xüsusilə erkən imamiyyə təfsirlərində səhabədən nəql olunan təfsir rəvayətləri azlıq təşkil edir. İmamiyyə müfəssirləri Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) təfsirə dair buyruqlarını nəql etmə məsələsində də səhabə əvəzinə əhli-beyt imamlarına üstünlük vermişlər. Müfəssirlər görüşlərini nəql etdikləri səhabələrin əhli-beytə münasibətinə də diqqət yetirmişlər.

Təbii ki, dövründə (II/VIII əsrlər) yaranan şiə təfsiri dörd mərhələdən keçmişdir. Erkən dövr – I-IV/VI-X əsrləri ehtiva edir ki, bu da şiə təfsirinin yaranma və təşəkkül mərhələsi olaraq məlumdur. Bu

dövrde yazılan təfsirlər rəvayət şəklindədir. Erkən dövrdə qələmə alınmış şiə təfsirlərindən az qismi müasir dövrdə gəlib-çatmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Erkən dövr imamiyyə müfəssirləri səhabə təfsirinə etinasız yanaşmışlar. Bu məsələdə, şübhəsiz, onların “səhabə” anlayışı rol oynayır. İmamiyyə əhli-sünnədən fərqli olaraq, bütün səhabələri ədalətli saymır. Onlara görə, səhabə də digər insanlar kimidir və aralarında ədalətli olanlar da, olmayanlar da vardır.

Erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabə təfsirinə münasibətində əsas rolun “imamət” anlayışına məxsus olduğu deyilə bilər. Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imaməti ilahi məqam olaraq görən, bu vəzifəyə təyini Allah və Onun Rəsulunun iradəsində hesab edən, imamların İddunni elmə (Allah tərəfindən verilən elm) və Həzrət Peyğəmbərin elmi mirasına sahib olduğunu irəli sürən, habelə imamların məsum olduqlarını düşünen imamiyyə İslam elmlərinin digər sahələrində olduğu kimi, təfsirdə də imamları əsas mənbə olaraq görmüş, səhabəni ikinci planda saxlamışdır.

Açar sözlər: *təfsir, Quran, imamiyyə, səhabə, əhli-beyt imamları, Qummi, Əyyaşi*

The Imamiyyah Concept of “Sahabah” and the Attitude of Early Imamiyyah Commentators (I-IV/VI-X Centuries) to the Interpretation of the Sahabah

Assoc. Prof. Aslan Habibov

Azerbaijan Institute of Theology, Faculty of Theology

The lecturer of the Department of Islamic Studies

Baku, Azerbaijan

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Date of submission: 23.09.2023

Date of acceptance: 03.11.2023

Abstract

The sahabah (companions) have an important place in the history of interpretation. These individuals, who grew up with the Holy Prophet (pbuh) also witnessed the reasons for the revelation of the

verses. In addition, the Qur'an has been revealed in Arabic and most of the Companions were Arabs. All these facts have made the Companions have a say in interpretation. For that very reason, the interpretations of the Companions became one of the crucial sources for interpretations of the Ahl al-Sunnah narrations. The concept of "companions" of Ahl al-Sunnah also has a significant role in this matter.

The attitude of the Imamiyyah commentators to the interpretation of the Companions is different from that of the Ahl al-Sunnah. Especially, the interpretation of narrations transmitted by the Companions are a minority in the early Imamiyyah tafsirs. Imamiyyah exegetes preferred Imams of Ahl al-Bayt instead of Companions in the matter of narrating the orders of the Holy Prophet (pbuh). Commentators have also highlighted the attitude of the Companions, whose opinions they conveyed, to the Ahl al-Bayt.

The Shia interpretation that arose during the Tabi'in period (II/VIII centuries) passed through four stages. The early period, including the I-IV/VI-X centuries, is known as the stage of formation and development of Shia interpretation. The interpretations produced during that time were predominantly narrative in nature. Only a small number of early Shia interpretations have managed to survive until the present day.

Studies show that early Imamiyyah commentators tended to overlook the interpretation of the Companions. Undoubtedly, their concept of "companion" has a role in this matter. According to Imamiyyah, in contrast to the Ahl al-Sunnah, not all companions are fair. In their opinion, the Companions are ordinary individuals, and some of them are fair and some of them are not.

It can be said that the attitude of the early Imamiyyah commentators to the interpretation of the Companions the main role belongs to the notion of "imamate". According to the Imamiyyah, the Imamate is a divine position that succeeds the Prophet (pbuh), wherein the appointment to this role is in the will of God and His Messenger, and it claims that the imams are infallible, possess *ilmeladunni* (God-given knowledge), and inherit the heritage of the Holy Prophet. As in other fields of Islamic science, the Imamiyyah considered the imams to be the main source of tafsir and kept the Companions in the background.

Keywords: *Tafsir, Quran, Companions, Imams of Ahl al-Bayt, Qummi, Ayyashi*

Концепция сахаба и отношение толкователей имамии к тафсиру сахабов в ранний период (I-IV/VI-X веки) Иمامии

д.ф.по теологии, доц. Аслан Хабибов

Азербайджанский институт теологии,

Факультет теологии

Преподаватель кафедры исламоведения

Баку, Азербайджан

aslanhabibov@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3016-3324>

Дата подачи статьи в редакцию: 23.09.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 03.11.2023

Резюме

Сахабы занимают важное место в истории толкования. Эти люди, которые выросли вместе с Пророком, также стали свидетелями причин ниспослания аятов. Кроме того, Коран был ниспослан на арабском языке, и большинство сахабов были арабами. Все это позволило сахабам иметь право голоса в толковании. Именно по этой причине одним из важнейших источников повествовательных толкований ахли-сунны является толкование сахабов. Немаловажную роль в этом имеет и понятие «сахаба» ахли-сунны.

Отношение толкователей Иمامии к толкованию сахабов отличается от отношения ахли-сунны. Особенно в ранних тафсирах имамитов рассказы толкователей составляют меньшинство. Экзегеты имамии отдавали предпочтение имамам ахль-бейта в вопросах передачи толкований Пророка вместо сахабов. Они также обратили внимание на отношение сахабов, где они рассказывают о своих встречах с ахль-бейтом.

Шиитская интерпретация, возникшая в период Табеи (II-VIII вв.), прошла четыре этапа. Ранний период, включающий I-IV/VI-X вв., известен как период становления и учреждение шиитского толкования. Толкования, написанные в этот период, носят форму повествования. Лишь немногие из ранних шиитских толкований сохранились до наших дней.

Исследования показывают, что толкователи ранней Имамии пренебрегали толкованием сахабов. Несомненно, свою роль в этом вопросе играет их понятие «сахаба». Имамия, в отличие от ахль-сунны, не считает всех сахабов справедливыми. По их мнению, сахабы подобны другим людям, и среди них есть справедливые и несправедливые.

Можно сказать, что основная роль толкователей ранний Имамии в отношении толкования сахабов принадлежит понятию «имамат». Имамия, которая считает имамат как божественную должность после Пророка и рассматривает назначение на эту должность как ответственность Бога и Его Посланника, обладание ладунни илмом (знанием, данным Богом) и научным наследием Пророка, а так же непогрешимости имамов, как и в других областях исламской науки так и в толковании видела в них главный источник, а сахабов держала на втором плане.

Ключевые слова: *Тафсир, Коран, Имамийя, сахабы, имамы ахли-бейта, Кумми, Айяши*

Giriş

Həzrət Peyğəmbərdən sonra Quran təfsirində söz sahibi olan şəxslərdən biri də şübhəsiz, səhabələrdir. Onlar ayələrinin nazilolma səbəblərindən xəbərdar idilər deyə, hadisələrlə hökmləri əlaqələndirə bilirdilər (Cerrahoğlu, 2005, 59). Bu da səhabəni Quran təfsirində mühüm mənbə halına gətirirdi. Həmçinin bir çox ayə məhz onlarla əlaqədar nazil olmuşdur.

Digər tərəfdən, Quran ərəb dilində nazil olmuşdur. Əksəriyyəti ərəblərdən təşkil olunan səhabə nəslə ərəb dilinin üslubunu və incəliklərini yaxşı bilirdi. Bütün bunlar Quran təfsirində başqaları ilə müqayisədə səhabələr üçün üstünlük sayılırdı.

Səhabə təfsirinin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər idi. Onlar ayələri təfsir edərkən ilk olaraq Allah Rəsuluna müraciət edərtilər. Bununla yanaşı, şəxsi qənaətləri də mühüm rol oynayır. Onların qənaətlərini formalaşdıran isə Quran və sünnə ilə yanaşı, dil və qismən də olsa israiliyyət idi (İsmayilov, 2011, 174).

Səhabələr Qurani başdan-sona təfsir etməmişlər. Quranın nüzul dövrünə yaxın olduğu üçün demək olar ki, buna ehtiyac da yox idi. Ona görə də onlar daha çox mənası gizli olan və çətin başa düşülən ayələri izah edirdilər. Əhkam ayələrini də təfərrüatlı şəkildə şərh etmədilər. Son olaraq onu da qeyd edək ki, səhabə dövründə təfsir fəaliyyəti hələ də şifahi idi (İsmayilov, 2011, 176).

Səhabənin təfsirdəki əhəmiyyətindən bəhs edərkən, bildirmək lazımdır ki, bütün səhabələr Qurani anlamaqda eyni səviyyədə deyildilər. Belə ki, aralarında idrak və anlayış fərqi Quranın təfsirində özünü göstərirdi (Zəhəbi, 1961, I/34). Həzrət Peyğəmbərlə (s.ə.s.) daha çox birlikdə olanlar da bu işdə ön plana çıxırdılar. Məhz bəhsikəçən xüsusiyyətlərindən ötrü səhabə əhli-sünnə baxımından Həzrət Peyğəmbərdən sonra Quran təfsirinin ən mühüm mənbəyi hesab edilir (Gümüş, 1990, 57).

Səhabə arasında Quran təfsirində qabaqcıllardan olan şəxslər var idi. Bunların başında İmam Əli (ə) (v. 40/661) gəlirdi. Həmçinin Übey ibn Kəb (v. 19/640), Abdullah ibn Məsud (v. 32/652) və Abdullah ibn Abbas (v. 68/687) təfsir sahəsində öncül səhabələrdən sayılırlar (Cerrahoğlu, 2005, 57-90).

Həzrət Peyğəmbərin vəfatından sonra müxtəlif bölgələrə təyin edilən səhabələrdən bəziləri olduqları yerlərdə dərs halqaları təşkil

edir, tələbə hazırlamaq işi ilə məşğul olurdular. Beləliklə, bölgələrdə mədrəsələr formalaşmağa başlayırdı ki, bunlardan bəziləri təfsir mədrəsələri olaraq tanınır.

Məkkə mədrəsəsi Abdullah ibn Abbas, Mədinə mədrəsəsi Übey ibn Kəb, İraq mədrəsəsi Abdullah ibn Məsud, Şam mədrəsəsi Əbu Dərda, Bəsrə mədrəsəsi isə Əbu Musa əl-Əşərinin adları ilə bağlı idi. Bu mədrəsələrdə çoxlu sayda müfəssir tabei alimləri yetişmişdir (Mərifət, 1997, I/59).

Səhabənin Quran təfsirindəki yeri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, başda əhli-sünne olmaqla, müfəssirlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, rəvayət təfsirlərinin əsas mənbəyi kimi qəbul edilmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra xilafəti onun ailəsinə məxsus bir haqq olaraq qəbul edən və İslam təlimlərində əhli-beyt məktəbini izləyənlərə şiə deyilir (Təbətəbayi, 1378, 13).

Tabeilər zamanında (II/VIII əsrlər) yaranan şiə təfsiri Erkən və ya birinci rəvayət dövrü (hicri I-IV/VII-X əsrlər); Orta və ya birinci dirayət dövrü (hicri V-XI/XI-XVII əsrlər); son və ya ikinci rəvayət dövrü (hicri XII-XIII/XVIII-XIX əsrlər); Müasir və ya ikinci dirayət dövrü (hicri XIV-XV/XX-XXII əsrlər) şəklində dörd mərhələdən keçmişdir.

Erkən dövr isə iki başlıq altında tədqiq edilir: birincisi, İmamlar dövrü; ikincisi, imamlardan sonrakı dövr (Habibov, 2007, 11-14).

Kiçik qeybətə qədərki mərhələni əhatə edən İmamlar dövründə anlaşılmayan ayələr haqqında imamlara suallar verilir və aldıkları cavablar tələbələri tərəfindən qeyd edilirdi. Eyni zamanda, şiə müfəssirlərinin birinci təbəqəsini təşkil edən bu insanların qələmə aldıkları təfsirlər indiki dövrdə gəlib-çatmamışdır.

"İmamlardan sonrakı dövr" adlandırdığımız və hicri 260-cı (m. 841) ildə başlayan bu dövr hicri IV (m. XI) əsrin axırlarına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə daha əvvəl qələmə alınmış təfsirlər toplanıb yeniləri yazıldı. Şiə müfəssirlərinin ikinci halqasını təşkil edən bu müfəssirlər özlərindən əvvəlkilərin yazdıqlarına əlavələr etməyib, yeni nümunələr meydana gətirmişlər.

Bu dövrdə yaşamış ən önəmli şiə müfəssirlərindən Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi (v. 320/932) ilə Əli ibn İbrahim ibn Həşim əl-Qumminin (v. 329/941) təfsiri bizə qədər gəlib-çatmışdır. Bu təfsirlər ən qədim şiə təfsirləri olaraq tanınır (Habibov, 2008, 219-244).

Erkən imamiyyə təfsirləri rəvayət şəklindədir. Bu təfsirlərin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər və əhli-beyt imamlarıdır. Bununla yanaşı,

səhabədən nəql olunan rəvayətlərə də yer verilir. Əhli-sünnə təfsirləri ilə müqayisədə isə imamiyyə təfsirlərində sonunculara aid rəvayətlər daha az yer tutur. Bunun ən mühüm səbəbi imamiyyənin “imamət və səhabə” anlayışında gizlidir. Məqələmizin sonrakı bölümlərində bu barədə məlumat verməyə çalışacağıq.

Məqələmizdə əvvəlcə imamiyyənin “səhabə” anlayışından bəhs edəcək, daha sonra isə Erkən imamiyyə müfəssirləri və təfsirləri haqqında məlumat verdikdən sonra, onların səhabə təfsirinə münasibətini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

1. İmamiyyənin “səhabə” anlayışı

İmamiyyənin “səhabə” anlayışının aydın olması üçün əhli-sünnənin “səhabə” anlayışı ilə müqayisəli şəkildə təqdim etməyə çalışacağıq.

Əhli-sünnənin məşhur cərhü tədil alimlərindən İbn Həcər əl-Əsqəlanı səhabəni belə tərif edir:

“Səhabə – iman etdiyi halda, Həzrət Peyğəmbəri görən və müsəlman olaraq ölən şəxsə deyilir. Allah Rəsulu ilə görüşüb-danışması istər uzun, istər qısamüddətli olsun; Peyğəmbərdən eşitdiyi sözü istər rəvayət etsin, istər etməsin; Peyğəmbərin cərgəsində müşriklərə qarşı istər döyüşsün, istər döyüşməsin – bu şəxslər səhabə sayılır. Həzrət Peyğəmbəri yalnız bir dəfə görüb, onun məclisindən heç faydalanmamış, korluq və ya digər səbəblərdən onu gözü ilə görə bilməyib, yalnız aramlıq tapsa belə, həmin şəxs səhabə sayılır” (İbn Həcər 1328, 1/7).

Səhabənin ədalətinə gəlincə, əhli-sünnə alimləri bütün səhabəni ədalətli qəbul edirlər (Sofuoğlu, 1981, 533). Dirayət və hədis elmləri sahəsində əhli-sünnə nəzərində yüksək yerə sahib olan İbn Əbu Hatim ər-Razi (v. 327/939), “əl-Cərhü və ət-Tədil” əsərində səhabənin ədaləti ilə əlaqədar belə deyir:

“Allah səhabələri seçib ümmətin öndərləri olaraq təyin etmək surəti ilə onlara lütf etmişdir. Şübhə, tərəddüd, səhv, bədgüman, özünü bəyənmişlik və başqalarının qüsurları və ayıblarını axtarma kimi xüsiyyətləri onlardan tamamilə silib-uzaqlaşdırmış və onları ümmətin ədalətliləri olaraq təyin edərək, ...beləcə insanlara şahid olmanız üçün sizi orta (yolu izləyən) ümmət etdim” (“Bəqərə”, 143) buyurmuşdur. Allah Rəsulu da bu ayədə keçən “orta ümmət” ifadəsini “ədalətli ümmət” kimi təfsir etmişdir. Buna görə də Həzrət Peyğəmbərin səhabələri ümmətin ədalətliyəridir, bizi doğru yola hidayət edən öndərlər, din

mövzusunda Allahın höccəti, Quran və sünnəsinin daşıyıcılarıdır" (İbn Əbu Hatim 1952, I/7). İbn Əbdilbərr də səhabənin hamısının ədalətli olduğunu isbat edildiyini deyir (İbn Əbdilbərr, tarixsiz, I/1-2). İbn əl-Əsirə görə, səhabələr qətiyyə cərh və tədil oluna bilməz, tənqid edilməzlər. Səhabələrin hamısı ədalətlidir, onlarda qüsurlar tapmaq və tənqid etmək qeyri-mümkündür (İbn əl-Əsir, tarixsiz, I/3). Tanınmış hədisçi Əbu Zurənin (v. 264/878) "Allah Rəsulunun səhabələrindən birini tənqid edən, ya da onlardan biri haqqında eyib və qüsurlar iddia edən birini görsən, bil ki zındıqdır", – dediyi nəql edilir. İbn Həcər "Əhli-sünnənin Həzrət Peyğəmbərin bütün səhabələrinin istisnasız olaraq ədalətli olduqlarında ittifaq etdiyini, bir ovuc bidət əhlindən başqa heç kəsin onlara qarşı çıxmadığını" söyləyir (İbn Həcər, 1328, I/9).

Yuxarıda fikirlərini nəql etdiyimiz əhli-sünnənin məşhur alimlərinə görə, səhabələr istisnasız ədalətli olub cərh və tədil edilməzlər.

İmamiyyə şiasinin səhabə tərfi qədim ərəbcə lüğətlərdə bu termin üçün verilən təriflərlə eynidir (Əskəri, 1993, I/118). Belə ki, cəmi "sahb", "sihab", "əshab" və "səhabə" olan "sahib" sözü ərəbcədə "dost, yoldaş, sirdaş" və "tez-tez görüşüb danışılan yaxın yoldaş" mənalarına gəlir; uzunmüddətli və köklü dostluqları ifadə etmək üçün istifadə edilir (Rağib əl-İsfahani, tarixsiz, 275). Bu tərifə görə, səhabə – Həzrət Peyğəmbər ilə uzun müddət birlikdə olan, onunla tez-tez görüşən və məclislərində iştirak edən şəxsə deyilir.

Səhabənin ədaləti isə imamiyyədə əhli-sünnədən fərqlənir. Əllamə Şərəfuddin əl-Musəvi imamiyyənin mövqeyini belə izah edir:

"Bizim səhabəyə münasibətimizi diqqətlə araşdıran görəcek ki, biz nə Ğulat kimi təfrinə düşüb hamısını kafir, nə də əhli-sünnə kimi ifrata düşüb hamısını ədalətli görmürük. Bizə görə, səhabə digər insanlar kimidir. Aralarında ədalətli olanlar vardır ki, bu, onların böyükkləri və alimləridir. Yenə aralarında həddi aşanlar, günahkarlar və münafıqlar vardır" (Heydər, tarixsiz, 31-32). Əllamə Mürtezə əl-Əskəri isə imamiyyənin, səhabənin ədaləti ilə əlaqədar fikrini bu şəkildə ortaya qoyur: "İmamiyyə şiasinə görə, Həzrət Peyğəmbərin səhabələri içində dürüst və safniyyətli möminlər olduğu kimi, münafıqlar da var idi. Necə ki, Qurani-Kərim Özü buna şahidlik edir. Məsələn, Allah (c. c.) "Tövbə" surəsində vəziyyəti belə təsvir edir: "Ətrafınızdakı bədəvilər və Mədinə əhalisi içərisində ikiüzlülüğü özlərinə adət etmiş (bu işdə mahir) münafıqlar vardır. Sən onları tanımazsan, Biz isə onları tanıyıyıq. Onlara iki dəfə (dünyada və qəbir evində) əzab verəcəyik. Sonra (axirətdə) isə ən

böyük əzaba uğrayacaqlar" ("Tövbə", 101). Bu ayələr xaricində Həzrət Peyğəmbərdən səhabələri tənqid edən hədislər nəql edilmişdir" (Əskəri 1993, I/130-132).

İmamıyyə şiasinə görə, münafiqi mömindən fərqləndirməyin meyarı İmam Əlidir. Bu mövzuda söykəndikləri dəlil Həzrət Peyğəmbərdən nəql edilən – "Əlini münafiq sevməz, mömin də ona buğz etməz" (Əhməd ibn Hənbəl trs., VI/292; Tirmizi 1992, V/635) hədisidir. Əslində, bu meyarın Həzrət Peyğəmbər dövründə belə etibarlı olduğu bəzi səhabələrdən nəql edilən rəvayətlərdə də görünür. Əbu Zərr (Neysaburi trs., III, 12), Əbu Səid əl-Xudri (Tirmizi 1992, V/635) və İbn Abbas (Heysemi 1967, IX/133) Həzrət Peyğəmbərin sağlığında münafıqları İmam Əliyə (ə) düşmənlikləri ilə təsbit etdiklərini söyləmişlər (Əskəri 1993, I/133-135).

Əllamə Murtaza əl-Əskəri bir sıra rəvayətləri nəql etdikdən sonra, imamiyyənin səhabədən rəvayət etmə məsələsinə münasibətini aşağıdakı cümləsi ilə ortaya qoyur: "Bütün bunlara və Həzrət Peyğəmbərin – "Allahım! Əlini sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol" (İbn Macə 1992, I/43; Əhməd ibn Hənbəl, trs., I/118, 119) buyruğuna istinad edərək onlar (imamiyyə şiası - A.H.) İmam Əliyə (ə) dost deyil, düşmən olan bir səhabədən, "Bu səhabə təkcə Allahın bildiyi münafıqlardan biri ola bilər", – deyə ondan dini təlimlərini əxz etmə barəsində çox ehtiyatlı davranır" (Əskəri, 1993, I/135; Geniş məlumat üçün bax: Heydər, tarixsiz, 28 vd.).

Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, imamiyyə şiasinə görə, İmam Əli (ə) səhabənin mənbə olması baxımından bir meyardır, onların ədaləti məsələsində bizə yol göstərir.

İmamıyyə şiasinin səhabələrə qarşı bu münasibəti dini elmlərin hamısına, o cümlədən təfsirə də öz təsirini göstərmişdir. Aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunələrdə olduğu kimi, xüsusilə Erkən dövr imamiyyə təfsirçiləri səhabə rəvayətlərindən mümkün qədər uzaq olmağa çalışmışlar. Burada "səhabə" deyərkən İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyin (ə) xaricindəkiləri nəzərdə tuturuq. İmamıyyə şiasinə görə, bu şəxslər səhabədən çox məsum imamdırlar.

2. Erkən imamiyyə təfsirlərində səhabə rəvayətləri

Erkən imamiyyə təfsirlərində səhabəyə münasibət mövzusunə keçməzdən əvvəl Erkən imamiyyə təfsirləri deyəndə hansı təfsirləri nəzərdə tutduğumuza dair qısa məlumat vermək istəyirik. Bu başlıq

altında əvvəlcə imamiyyə təfsirinin yaranması və qısa tarixindən bəhs etmək istəyirik.

2.1. İmamiyyə təfsirinin yaranması və qısa tarixi

Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sonra xilafəti onun ailəsinə məxsus bir haqq olaraq qəbul edən və İslam təlimlərində əhli-beyt məktəbini izləyənlərə şiə deyilir (Təbətəbayi, 1378, 13).

Şiəlik əsasını təşkil edən imamət məsələsindən qaynaqlanan ixtilafırlar səbəbindən zamanla müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Bu qruplardan imamiyyə, zeydiyyə və ismailiyyə bu gün də varlığını qoruyur. Bu üç qrupun ən böyüyü isə "şiə" deyiləndə ilk ağla gələn və İslam dünyasının ikinci böyük məzhəbi olan imamiyyədir (Təbətəbayi, 1378, 35-37).

Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) bəzi səhabələrini ilk şiələr olaraq qəbul edən imamiyyə alimləri – Miqdad ibn əl-Əsvəd (v. 33/653), Salman əl-Farisi (v. 36/656), Əbu Zər əl-Gifari (v. 32/652), Əmmar ibn Yasir (v. 37/657) ilə birlikdə Quran təfsirində məşhur olan Abdullah ibn Abbas (v. 68/687), Abdullah ibn Məsud (v. 33/653) və Ubey ibn Kəb (v. 32/652) kimi səhabələri ilk şiə müfəssirlər olaraq qəbul edirlər.

Səhabələrdən sonra Meysəm ət-Təmmar (v. 60/680), Əbul-Əsvəd əd-Duəli (v. 69/688), Səid ibn Cübeyr (v. 95/714), Səid ibn əl-Müsəyyəb (v. 105/723), Tavus ibn Keysan (v. 106/724), Əbu Bəkr Asim (v. 128/746), Zeyd ibn Əsləm (v. 136, 140, 145/753, 757, 762) kimi tabiun alimləri ilk şiə müfəssirləri arasında sayılır (Habibov, 2007, 11).

Məlum olduğu kimi, əhli-beyt imamları yaşadıkları müddətdə təzyiqlərə məruz qalmışlar. Əməvilərin süqutu və abbasilərin quruluş dövründə yaranan siyasi boşluq imamların rahat nəfəs almasına imkan yaratmışdır. Yaranan münbit şəraitdən istifadə edən əhli-beyt imamları İslam elmlərinin, demək olar ki, bütün sahələrində çoxlu sayda tələbə yetişdirmişlər. Mənbələrdə bu tələbələrin sayının, təqribən, 4 000 nəfər olduğu deyilir (Şeyx Müfid, 1413, II/179).

Şiələrin əhli-beyt imamlarına qarşı bu münasibətinin kökündə, şübhəsiz, "imamət" anlayışı dayanır. Məlum olduğu kimi, Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imamət məqamını ilahi mövqe olaraq görən imamiyyəyə görə, hər əsr və zamanda yer üzündə bir imam olmalıdır (Qummi, 1404, I/359). Həmçinin imamiyyəyə görə, imamın zəruriliyini həm ağıl, həm də Quran və sünne təsdiqləyir (Tusi 1979, 297). Bununla yanaşı, imamlar peyğəmbərlər kimi məsum olmalıdırlar.

Onlar hökmləri tətbiq etmək, hədləri, şəriəti qorumaq və insanları tərbiyə etmək cəhətdən peyğəmbərlər kimidirlər. Bu səbəbdən, böyük və kiçik günah işlətmələri caiz deyildir (Şeyx Müfid 1997, 89).

İmamiyyə şiasinə görə, Vida həccindən qayıdarkən Həzrət Peyğəmbərə “Ey Peyğəmbər! Rəbbindən sənə nazil olanı təbliğ et. Əgər bunu etməsən, peyğəmbərliyini etməmiş olarsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq” (“Maidə”, 67) ayəsi nazil olan kimi “Qədiri-Xum” adlanan yerdə insanları saxlayıb xütbə oxumuşdur. Daha sonra İmam Əlinin (ə) əlini tutub, “Allah mənim vəlimdir, mən də möminlərin vəli-siyəm. Diqqət edin: mən kimin mövlasıyamsa, Əli də onun mövlasıdır. Allahım, onu sevəni sev, ona düşmən olana düşmən ol”, – buyurmuşdur. Daha sonra “Bu gün sizin dininizi kamala çatdırdım, sizə olan nemətimi tamamladım və sizə din olaraq İslamı seçdim” (“Maidə”, 3) ayəsi nazil olmuşdur (Qummi 1404, I/171-175; Əyyaşi 1991, I/360-363). Beləliklə, Həzrət Peyğəmbər onun imamətini elan etmişdir.

İmamiyyəyə görə, imamlar Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) və keçmiş bütün peyğəmbərlərin elmlərinin varisləri olub, nazil edilən səmavi kitabların biliklərinə sahibdirlər (Kuleyni 1365, I/324-331). İmamların Quran bilgisinə gəldikdə isə imamiyyəyə görə, bunun mənbəyi Həzrət Peyğəmbərdir. İmam Sadiqin “Şübhəsiz, Allah Nəbisinə (s) tənzihi və təvili öyrətdi. Rəsulullah da Əliyə (ə) öyrətdi”, – dediyi nəql edilir (Əyyaşi 1991, I/29).

İmamiyyəyə görə, bütün imamların Quran bilgisi eynidir. Əyyaşi “İmamların bir qismi digər qismindən daha bilikliymi?” – deyərək sual verən birinə İmam Sadiqin “Bəli, ancaq halal, haram və Quran təfsiri ilə əlaqədar bilikləri eynidir” cavabını verdiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, I, 27). İmamların bu biliyi isə İmam Əliyə söykənir. İmam Sadiqdən nəql edildiyinə görə, İmam Əli halal, haram və Quranın biliyinə malik idi və digər imamlar da onun yolu ilə gedirlər (Əyyaşi 1991, I/27). İmam Əlinin elminə gəldikdə isə yuxarıda təqdim olunan rəvayətdən də görün-düyü kimi, bu, Həzrət Peyğəmbərə və onun vasitəsilə Allaha söykənir. Nəticə etibarilə imamlar Quranı Həzrət Peyğəmbərdən sonra ən yaxşı bilən şəxslərdir, elmdə nasix olanlardır (Kuleyni 1365, I/303-310).

Beləliklə, imamiyyənin “imamət” anlayışı digər İslam elmlərində olduğu kimi, təfsirdə də imamların əsas mənbə kimi qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Münasib şəraitdən istifadə edərək, İslam elmlərinin bir çox sahəsində yüzlərlə tələbə yetişdirən İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqin (ə) dövründən etibarən, imamlardan eşitdikləri rəvayətlər toplanmış və ilk imamiyyə təfsirləri məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir.

İstər möhtəva, istərsə də metod baxımından hicri II əsrin əvvəllərində yaranan şiə təfsiri dörd mərhələyə ayrılır (Habibov 2007, 14).

İmamiyyə təfsirinin yaranma və təşəkkül dövrü olan Erkən dövr və ya birinci rəvayət dövrü (hicri I-IV/VI-X əsrlər) "İmamlar dövrü" və "İmamlardan sonrakı dövr" şəklində iki başlıq altında tədqiq edilir.

Kiçik qeybətə qədər olan dövrü əhatə edən "İmamlar dövrü"ndə ortaya çıxan problemlərin həlli üçün imamlara müraciət edilirdi. Quranın nazil olduğu dövrdən uzaqlaşmaq kimi səbəblərdən ötrü Quran ayələrinin təfsirində yaranan problemlər də məhz onlar tərəfindən həllini tapırdı. Bu dövrdə anlaşılmayan ayələr haqqında imamlara suallar verilir və onların cavabları tələbələri tərəfindən qeyd edilirdi. Mənbələrdə bu dövrdə təfsir fəaliyyəti ilə məşğul olan çox sayda şəxsin adı qeyd edilir: Ətiyyə ibn Səd əl-Övfi (v. 111/730), Cabir əl-Cufi (v. 127/745), Əban ibn Təğlib (v. 141/758), Əbu Həməzə əs-Sumali (v. 150/767), Yunis ibn Abdurrahman (v. 208/823), Muhamməd ibn Əbu Ümeyr (v. 217/832) və Həsən ibn Məhbub (v. 224/839) İmamlar dövrünün görkəmli imamiyyə müfəssirləridir. Eyni zamanda, bu alimlər imamiyyə müfəssirlərinin birinci təbəqəsini təşkil edirlər. Onu da qeyd edək ki, İmamlar dövründə yazılan heç bir təfsir bizə gəlib-çatmamışdır.

"İmamlardan sonrakı dövr" adlandırdığımız mərhələ isə hicri 260-cı (m. 841) ildə başlayan kiçik qeybətdən hicri IV əsrin axırlarına (m. XI) qədər davam etmişdir.

İmamlardan sonrakı dövrdə daha əvvəl qələmə alınan təfsirlər toplanaraq yeni nümunələr yazılmışdır. Şiə müfəssirlərinin ikinci təbəqəsini təşkil edən bu müfəssirlər özlərindən əvvəlkilərin yazdıqlarına çox da əlavələr etməyərək, yeni təfsirlər meydana gətirmişlər.

Bu dövrdə yaşamış ən önəmli imamiyyə müfəssirlərindən Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi (v. 320/932), Əli ibn İbrahim ibn Həşim əl-Qummi (v. 329/941), İbn Huccam Əbu Abdullah Məhəmməd ibn əl-Abbas ibn Əli ibn Mərvan (v. 328/939-cu ildən sonra), Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən ibn Əbu Yəzid Əhməd ibn əl-Vəlid əl-Qummi (v. 343/954), Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İbrahim ən-Nömani (v. 360/971), Şeyx Səduq Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Musa ibn Babuveyh əl-Qumminin (v. 381/991) adlarını qeyd edə bilərik.¹

¹ Erkən şiə təfsirləri arasında Furat əl-Kufiyə nisbət edilən bir təfsir vardır. Furatın imamiyyədən, yoxsa zeydiyyədən olduğu haqqında mübahisə vardır. Təfsirinin möhtəvasından onun zeydiyyədən olma ehtimalı daha çoxdur. Həmçinin Furat əl-Kufi təkcə İmam Əli (ə) və əhli-beyt haqqında nazil olduğuna inandığı ayələrin təfsirini təqdim etmişdir. Bu

Öncəki dövrlərdən fərqli olaraq, bu mərhələdə yazılan təfsirlərdən Əli ibn İbrahim əl-Qummi və Məhəmməd ibn Məsud Əyyaşinin təfsirləri bizə qədər gəlib-çatmışdır. Bu təfsirlər ən qədim imamiyyə təfsirləri olaraq tanınır (Habibov, 2007, 9-23).

Məqələmizin bundan sonrakı hissəsində əvvəlcə adıkeçən müfəssirlər və onların təfsirlərinə dair qısa məlumat verdikdən sonra, onların səhabə təfsirinə münasibətini nümunələrlə təqdim etməyə çalışacağıq. Burada bir məsələni qeyd etmək istəyirik ki, erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabəyə münasibəti həm onların Həzrət Peyğəmbərdən nəql etdikləri təfsir rəvayətlərində, həm də şəxsi görüşlərində eynidir.

2.2. Qummi təfsirində səhabə rəvayətləri

İmamiyyənin ən qədim və mühüm təfsirlərindən biri Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummiyə aid olan Təfsir əl-Qummidir.

Əslən qumlu olan müfəssirin harada və nə vaxt doğulduğu məlum deyil; ilk təhsili, səyahətləri və elmi fəaliyyətinə dair kifayət qədər məlumat yoxdur. Təfsirinin əsas mənbələrindən olan atası İbrahim ibn Haşimin müəllimləri arasında yer alması ilk təhsilini babasından aldığı ehtimalını gücləndirir.

Vəfat tarixi də dəqiq məlum olmayan müfəssirin hicri 329-cu (m. 941) ildə vəfat etdiyi ehtimal olunur.

Təfsir əsəri Qummiyə aid 12 əsərdən günümüzə qədər gəlib-çatan tək əsəridir. Rəvayət təfsiri olan bu nümunənin ravisi Əbu əl-Fəzl əl-Abbas ibn Məhəmməd ibn əl-Qasım ibn Hənzə ibn Musa ibn Cəfərdir.

Təfsir əl-Qummidə müfəssirlə yanaşı, iki müfəssirin də təfsiri vardır. Bunlardan birincisi, Əbu əl-Carud Ziyad ibn əl-Münzirin təfsiridir. Tələbəsi müəlliminin boş saxladığı yerləri Əbu əl-Carudun¹ təfsiri ilə doldurmağa çalışmışdır. Qumminin tələbəsi bəzən də üçüncü bir sənəddən istifadə etmişdir. Qummi və Əbu əl-Carudun xarcindəki bu sənəd tələbənin özünə aiddir. Məqələmizdə təfsirin Qummiyə aid hissəsini əsas götürəcəyik.

Qumminin səhabədən nəql olunan rəvayətlərə münasibətinə gəldikdə deyə bilərik ki, bu məsələdə o, olduqca seçici davranmışdır.

iki səbəbdən həmin təfsirdən istifadə etməyəcəyik. Furat əl-Kufi və onun təfsiri haqqında bax: (Habibov, 2023, 46-43).

¹ İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqin (ə) səhabələrindən olan Əbul-Carudun daha sonra ayrılaraq zeydiyyə məzhəbinə keçdiyi və bu məzhəbin carudiyyə qolunun qurucusu olduğu qeyd edilib. Əbul-Carudun İmam Baqirdən (ə) nəql etdiyi bir təfsiri olduğu mənbələrdə xəbər verilir (bax. Habibov 2007, 16-17).

Qumminin bu münasibəti həm Həzrət Peyğəmbərdən nəql olunan rəvayətlərdə, həm də səhabənin şəxsi görüşlərində eynidir.

Qummi təfsirində imam səhabələrdən¹ başqa, cəmi üç səhabə vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən nəql edir. Məsələn, “Əgər borclu çətinlik içindədirsə, asanlığa çıxana qədər gözləmək lazımdır” (“Bəqərə”, 280) ayəsinin təfsirində ümmülmöminin Aişə vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən “Bir borclu borcu ilə müsəlman hakimin yanına gedib çətinliyini ona bildirsə, borcdan xilas olar və onun borcu əlində olan müsəlmanların mallarından ödəməsi üçün həmin idarəçinin öhdəsindədir” hədisini nəql edir (Qummi, 1404, I/94).

“O gün bəzi üzlər ağarar, bəzi üzlər isə qaralar. Üzləri qaranlanlara “İmanınızdan sonra inkar etdiniz elə? Elə isə “İnkar etməyinizə qarşılıq əzabı dadın!” – deyilər. Üzləri ağaranlar isə Allahın rəhməti içindədirlər, orada əbədi qalacaqlar” (“Ali-İmran”, 106-107) ayəsinin təfsirində isə Əbuzər vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən “Qiyamət günü ümmətin Həzrət Peyğəmbərin qabağına beş surətdə gələcəyinə” dair uzun bir rəvayət nəql edir (Qummi, 1404, I, 109-110).

“Ki onun yanında oturulacaq bağ vardır” (“Nəcm” surəsi, 15) ayəsinin təfsirində isə Əbu Burdə əl-Əsləmidən Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s.) İmam Əliyə (ə) “Yeddi yerə sən mənimlə birlikdə idin” şəklində başlayan uzun bir rəvayət nəql edir (Qummi, 1404, II/335-336).

Səhabənin şəxsi görüşünə gəldikdə isə Qummi imam səhabələr xaricində təkəcə Əbuzər əl-Gifarinin təfsir görüşünə yer verir. “Sən nə bilirsən, haradan bilirsən ki, Hütəmə nədir?! O, Allahın yanar odudur. Elə bir od ki ürəkləri yandırır-yaxar” (“Hüməzə”, 5-7) ayəsinin təfsirində Əbuzərdən belə rəvayət edir:

“Lovğalananları sinələrdəki yara və kürəklərdəki qabarıqlıqla müjdələ” (Qummi, 1404, II/441-442).

2.2. Əyyaşi təfsirində səhabə rəvayətləri

İmamiyyə şiasinin ən qədim təfsirlərindən biri də Əbu ən-Nəzr Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi əs-Süləmi əs-Səmərqəndiyə aiddir.

Qummi kimi Əyyaşi haqqında da mənbələrdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Künyəsindən səmərqəndli olduğu anlaşılan müfəsssin harada və nə vaxt dünyaya gəldiyi məlum deyil. Kufə, Bağdad və

¹ “İmam səhabələr” deyəndə İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyni (ə) nəzərdə tuturuq.

qumlu müəllimlərdən dərs alması onun bu bölgələrə elmi səyahət etdiyini göstərir.

Əyyaşinin vəfat tarixi tam olaraq bilinmir, müasir tədqiqatçılar onun hicri 320-ci (m. 932) ildə vəfat etdiyini düşünürlər.

Müfəssir Əyyaşiyyə 200-dən artıq əsər nisbət edilir ki, bunlardan yalnız təfsiri indiyə qədər gəlib-çatmışdır.

Müxtəlif kitabxanalarda əlyazma halında olan bu əsər Əllamə Seyid Haşim ər-Rəsuli əl-Məhəllati tərəfindən təshih və tədqiq olunaraq çap edilmişdir.

Təfsiri Əyyaşidən oğlu Cəfər nəql etmişdir. Bu əsər səkkiz bəddan ibarət müqəddimə ilə başlayır. Tam surətdə rəvayət təfsiri kimi bu əsərdə əvvəlcədən mövcud olan sənədlər müstənsix tərəfindən silinmişdir. Eyni zamanda, bu təfsir tam deyildir. Əlimizdəki mövcud forması “Fatihe” surəsindən “Kəhf” surəsinə qədər olandır. Bu iki cəhət təfsirin mötəbərliyinə zərər verir (Habibov, 2008, 239-244).

Əyyaşiyyə gəldikdə, Qummidən fərqli olaraq Həzrət Peyğəmbərdən hədis nəql etmə məsələsində səhabəyə müraciətdə bir az daha sərbəst hərəkət etdiyi və sayı baxımından daha çox səhabədən nəql etdiyini görürük.

Əyyaşi İmam Əli (ə) (Əyyaşi 1991, I/362; II/322) xaricində Salman (Əyyaşi 1991, I/203; II/22), Əbuzər (Əyyaşi 1991, I/157; II/203), Əbu Said əl-Xudri (Əyyaşi 1991, II/91; II/302), Ənəs ibn Malik (Əyyaşi 1991, I/359; II/283-284), Abdullah b. Abbas (Əyyaşi 1991, I/360), Cabir b. Abdullah (Əyyaşi 1991, I/360) və Əbu Rafe (Əyyaşi 1991, I/135) kimi səhabələr vasitəsilə Həzrət Peyğəmbərdən rəvayət nəql etmişdir.¹ Əyyaşinin bu münasibətini əvvəllər sünni olması ilə izah edə bilərik.

Səhabənin şəxsi görüşünü nəql etmə məsələsində də Əyyaşi Qummidən fərqlənir. O, imam səhabələr xaricində İbn Abbasdan on üç, Əbuzərdən bir, Əmmar ibn Yasirdən bir, Salman əl-Farisidən iki, Cabir ibn Abdullaha iki, Zeyd ibn Ərkamdan bir və Hüzeyfetul-Yəmanidən bir olmaq üzrə cəmi iyirmi bir rəvayət nəql etməkdədir.

Əyyaşinin təfsirinə yer verdiyi səhabələrdən biri Abdullah ibn Abbasdır (v. 68/687). Bəzən İmam Əlinin (ə) fəzilətinə dair fikirlərini (Əyyaşi 1991, I, s. 120, 318), bəzən də fiqhə dair tətbiqat və hökmləri rəvayət edir (Əyyaşi 1991, I/247; II/66). Bəzən də ayələrdəki

¹ Bu səhabələr Təfsir əl-Əyyaşinin mövcud hissəsindəndir. Təfsirin digər hissəsi nəzərə alınsa, bu sayın artacağı güman edilir.

mübhəmləri izah etmək üçün İbn Abbasdan rəvayət nəql edir (Əyyaşi 1991, I/384; II/314).

Məsələn, "Yoxsa Allahın, lütfündən insanlara verdiyi üzündən onları qısqanırlarmı? ("Nisa", 54) ayəsini, İbn Abbasın "İnsanlar bizik, lütfü isə nübüvvətdir" şəklində təfsir etdiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, I/274. Həmçinin bax: I/318, 120, 384, 360; II/314, 361).

Əyyaşidə təfsirində görüşlərinə yer verdiyi başqa bir səhabə Əbuzərdir. "Əraf" (102) və "Rəd" (1) surələrinin ayələri ilə əlaqədar Əbuzərin belə dediyini nəql edir: "Allaha and olsun ki, peyğəmbərlərin əhli-beytindən və az sayda tərəfdarlarından başqası, Allahın onlardan almış olduğu qəti sözü təsdiq və Allahın əhdinə vəfa etmədilər. Məhz bu, Allahın – "Onların əksəriyyətində əhdə vəfa görmədik. Əksinə, onların əksəriyyətini Allahın itaətindən çıxmış, Onun əmrlərini pozmuş günahkar kəslər gördük" ("Əraf", 102) və "Lakin insanların əksəriyyəti inanmaz" ("Rəd", 1) sözüdür" (Əyyaşi 1991, II/26-27).

Əyyaşi Əmmar ibn Yasirdən nəql olunan təfsir rəvayətlərinə də yer verir. "Maidə" surəsinin 44, 45 və 47-ci ayələrinin təfsirində Əmmarın belə dediyini nəql edir:

"Üç nəfər filankəsin kafir olduğuna şahidlik edir ki, onların dördüncüsü mənəm. Mən bu dördünün adını qeyd edərim". Daha sonra "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, kafirdirlər!" ("Maidə", 44); "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, zalımdırlar!" ("Maidə" 45); "Allahın endirdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, fasiqdırlər!" ("Maidə", 47) ayələrini oxuduğunu nəql edir (Əyyaşi 1991, I/352).

Əyyaşi "Mən 11 ulduz, Günəş və Ayı mənə səcdə edərkən gördüm" ayəsinin təfsirində Cabir ibn Abdullahtan bu ulduzların adlarının Ət-Tariq, Huban, ər-Rəyyan, Zul-Kunfan, Vabis, Vəsab, Əmrəvan, Fəylək, Fəsih, əs-Sərx, əl-Bədu, ziya ilə nurun Günəşlə Ay olduğunu, bütün bu ulduzların göylə əhatə edildiyini söylədiyini nəql edir (Əyyaşi 1991, II/182; həmçinin bax: I, 360).

Əyyaşi "İsra" surəsi onbirinci ayəsinin təfsirində Salman əl-Farisinin belə dediyini nəql edir: "Allah Adəmi xəلق edərkən ilk olaraq gözlərini yaratdı. O da cəsədinin necə yaradıldığını seyr etməyə başladı. Yaradılışın ayaqları ilə tamamlanma vaxtı çatanda, ayağa qalxmaq istədi, ancaq gücü çatmadı. Allahın "İnsan tələskəndir" ("İsra", 11) sözü bununla əlaqədardır" (Əyyaşi 1991, II/306).

Əyyaşi təfsirində Zeyd ibn Ərqəmdən bir rəvayət nəql edir. O, “Tövbə” surəsi 73-cü ayəsinin təfsirində Zeyd ibn Ərqəmdən “Qədiri-Xum” hadisəsini ətraflı şəkildə nəql edir (Əyyaşi 1991, II/103-105).

Əyyaşının nəql etdiyinə görə, Hüzeyfə “Onlar Allahı qoyub alimlərini və rahiblərini, Məryəm oğlu Məsihi özlərinə tanrılar (rəblər) qəbul etdilər” (“Tövbə”, 31) ayəsi haqqında sual verildiyi zaman “Onlara ibadət etmədilər. Ancaq onların halal etdiklərini halal bilir, haram etdiklərini haram sayırdılar” şəklində cavab vermişdir (Əyyaşi 1991, II/92-93).

Nəticə

Təfsir tarixində səhabə mühüm yerə malikdir. Həzrət Peyğəmbərin yanında yetişən bu şəxslər, eyni zamanda, ayələrin nazilolma səbəblərinə də şahid olmuşlar. Bununla yanaşı, Quran ərəbcə nazil olmuşdur və səhabələrin əksəriyyəti də ərəb idi. Bütün bunlar səhabəni təfsirdə söz sahibi halına gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, əhli-sünnə rəvayət təfsirlərinin başlıca mənbələrindən biri də məhz səhabə təfsiridir. Əhli-sünnənin “səhabə” anlayışının bunda mühüm rolu vardır.

Tabeilər dövründə (II/VIII əsr) yaranan imamiyyə təfsiri dörd mərhələdən keçmişdir. Erkən dövr – I-IV/VI-X əsrləri ehtiva edir, şiə təfsirinin yaranma və təşəkkül dövrü olaraq qəbul edilir. Erkən dövrdə qələmə alınan şiə təfsirlərindən çox azı müasir dövrə gəlib-çatmışdır.

Rəvayət metoduna uyğun şəkildə qələmə alınan Erkən dövr imamiyyə təfsirlərinin əsas mənbəyi Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) və əhli-beyt imamlarıdır. Bununla yanaşı, səhabəyə də yer verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Erkən imamiyyə müfəssirlərinin səhabə seçimində onların imamiyyə nəzdində məqamı mühüm rol oynamışdır.

Səhabə təfsiri mövzusunda ilk dövrün iki şiə təfsirçisi arasında bir fərq gözə dəyir. Bu təfsirçilərdən Qummi müasiri Əyyaşiyyə nisbətən daha az səhabədən rəvayət nəql edir. Qənaətimizə görə, Əyyaşının bu münasibəti onun daha əvvəl əhli-sünnə məzhəbinə mənsub olması ilə əlaqədardır.

Hər iki təfsirçinin ortaq xüsusiyyəti, eyni zamanda, səhabə olan İmam Əli (ə), İmam Həsən (ə) və İmam Hüseyndən (ə) digərlərinə nisbətən daha çox rəvayət nəql etməsidir. Məsələn, Qummi təfsirində İmam Əlidən iyirmi iki rəvayət nəql edərkən, digər səhabələrdən yalnız Əbuzərdən bir tək görüş danışır. Əyyaşi isə İmam Əlidən (ə) yetmiş,

İmam Həsəndən (ə) iki, İmam Hüseyndən (ə) beş rəvayət nəql edir. Digər səhabələrdən İbn Abbasdan on üç, Əbuzərdən bir, Əmmar ibn Yasirdən bir, Salman əl-Farisdən iki, Cabir ibn Abdullahdan iki, Zeyd ibn Ərqəmdən bir və Hüzeyfətul-Yəmanidən bir olmaqla cəmi iyirmi bir rəvayət nəql etməkdədir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ilk dövr şiə təfsirçiləri səhabəni qismən qaynaq olaraq qəbul etmişlər. Səhabə təfsirini əsas mənbə kimi qəbul etmədiklərini də deyə bilərik.

Bunun əsas səbəbinin təkəcə onlara qarşı münasibətdən qaynaqlandığını düşünmürük. Belə ki, əhəmiyyət vermiş olduqları səhabələrin fikirlərinə az da olsa yer ayırmaları bunu göstərir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi imamiyyənin “imamət” anlayışdır.

Belə ki, Həzrət Peyğəmbərdən (s.ə.s.) sonra imaməti ilahi məqam olaraq gören və bu vəzifəyə təyini Allah və Rəsulunun öhdəsində gören, imamların ləduddüni elmə (Allah tərəfindən verilən elm) və Həzrət Peyğəmbərin elmi mirasına sahib olduğunu irəli sürən, habelə imamların məsum olduqlarını düşünən imamiyyə Quran ayələrini ən doğru onların başa düşəcəyi inancına sahibdir. Bu səbəbdəndir ki, İslam elmlərinin digər sahələrində olduğu kimi, Quran təfsiri istiqamətində də imamlar əsas mənbə olaraq götürülmüş, səhabə ikinci planda qalmışdır.

Ədəbiyyat

- Cerrahoğlu, İsmail. (2005). Tefsir Tarihi. Ankara.
- Əhməd ibn Hənbəl. (tarixsiz). əl-Müsnəd. Beyrut.
- Əskəri, Murtaza. (1993). Məalimul-Mədrəsəteyn. Tehran.
- Əyyaşi, Məhəməd ibn Məsud. (1991). Təfsir əl-Əyyaşi. Beyrut.
- Gümüş, Sadreddin. (1990). Kur'ân Tefsirinin Kaynakları. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Habibov, Aslan. (2007). İlk Dönem Şii Tefsir Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Habibov, Aslan. (2008). İmâmiyyə Şifası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şif Tefsirler// Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (1), (207-251).
- Həbibov, Aslan. (2023). Furat əl-Kufi və onun “Təfsir” əsəri// Din Araşdırmaları Jurnalı, 6, 10, 2023, (41-64).

Heydər, Əsəd. (tarixsiz). əs-Səhabə fi nəzəri əş-şiiəti əl-imamiyyə. Beyrut.

Heysəmi, Nuruddin Əli ibn Əbu Bəkr. (1967). Məcməuz-zəvaid və mənbəul-fəvaid. Beyrut.

İbn Əbdilbərr, Əbu Ömər Yusuf ibn Məhəmməd ən-Nəməri. (tarixsiz). əl-İstiab fi Mərifətil-əshab. Qahirə.

İbn Əbu Hatim, Əbu Məhəmməd Əbdürrəhman ər-Razi. (1952). əl-Cərhu və ət-tədil. Heydərabad.

İbn əl-Əsir Əbu əl-Həsən İzzuddin Əli ibn Məhəmməd ibn Əbdülkərim əl-Cəzəri. (tarixsiz). Üsüdül-Ğabə fi mərifəti-səhabə. (çap yeri yoxdur).

İbn Həcər əl-Əsqəlani, Əbul-Fəzl Əhməd ibn Əli. (1328). əl-İsabə fi təmyiz əs-səhabə. Misir.

İbn Macə, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yəzid əl-Qəzvini. (1992). əs-Sünən, İstanbul 1992.

İsfahani, Rağib. (tarixsiz). əl-Müfrədat fi ğəribil-Quran. Beyrut.

İsmayilov, Mehman. (2011). Təfsir üsulu və tarixi. Bakı.

Kuleyni, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Yəqub ibn İshaq. (1365). Usulu-Kafi. Tehrân.

Qummi, Əli ibn İbrahim ibn Haşim əl-Qummi. (1404). Təfsir-əl-Qummi, Qum.

Mərifət, Məhəmməd Hadi. (1997). ət-Təfsir vəl-müfəssirun. Məşhəd.

Neysaburi, Əbu Abdullah Hakim. (tarixsiz). əl-Müstədrək ələs-səhiheyn. Beyrut.

Sofuoğlu, Cemal. (1981). Şîa'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Sözleri//AÜİFD, cilt XXIV.

Şeyx Müfid Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Nöman əl-Ukbəri. (1413). Əvail əl-məqalat. Qum.

Təbətəbayi, Məhəmməd Hüseyn. (1378). Şiə dər islam. Təbriz.

Tirmizi, Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa. (1992). əs-Sünən, İstanbul.

Tusi, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. (1979). əl-İqtisad fi məyətəlləq bi əl-ətiqad, Nəcəf.

Zəhəbi, Məhəmməd Hüseyn. (1961). ət-Təfsir və əl-Mufəssirun. Qahirə.

Celâleyn Tefsiri'nin Akif'e Nispet Edilen Mealdeki Kaynak Değeri (Fatiha ve Bakara Suresi Örneğinde)

Dr. Murad Seferoğlu

Konya Büyükşehir Belediyesi Gençlik Spor
ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı,
Gençlik Şube Müdürlüğü, Eğitim Yöneticisi
Konya, Türkiye
muradsefer1978@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8775-905X>

Mekale Teslim Tarihi: 20.08.2023

Mekale Kabul Tarihi: 13.11.2023

Özet

Makalemizin konusu Celâleyn Tefsiri ve Mehmet Akif Ersoy'a nispet edilen meal arasındaki benzerliklerin ve Mehmet Akif'in Celâleyn Tefsirinden istifade boyutunun Fatiha ve Bakara sureleri esas alınarak araştırılmasıdır. Mehmet Akife nispet edilen meal Fatiha sure-sinden başlayıp Tevbe suresinin sonuna kadar devam etmektedir. O dönemde kaleme alınmış meallerden farklı olarak Mehmet Akif'in mealinde edebi bir dilin kullanılması ön plana çıkmaktadır. Yıllarca Mısır'da gurbet hayatı yaşayarak bütün olumsuzluklara rağmen mealini telif eden Mehmet Akif'in bu eseri çeyrek asra yakın gizli tutulmuştur. Endişelerin ortadan kalkmasıyla yayınlanan meal, dergi, tez, makale ve ansiklopedilerde yerini almış ve araştırmacılarda merak uyandırmıştır.

Mehmet Akif'in Celaleyn tefsirini on dokuz kere okuduğu rivayet edilmektedir. Buna binaen Celaleyn tefsirinin müellifleri olan Mahallî ve Süyûtî'ye de makalemizde yer vermemiz icab etmiştir. Çalışmada öncelikle Celâleyn tefsirinin her iki yazarı, ilmi şahsiyetleri ve Mehmet Akif'in mealı hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında Mehmet Akif'in yaptığı Kur'an mealı ve bu mealindeki izlediği metodu incelenmiştir. Giriş mahiyetindeki bu hatırlatmalardan sonra, Mehmet Akif'in

yaptığı Kur'an meali ile Celâleyn tefsiri Fatiha ve Bakara sureleri bağlamında mukayese edilmiştir. Yapılan bu mukayesede, Mehmet Akif'in Celâleyn tefsirinden ne ölçüde istifade ettiğine ve benzerliklerin ne ölçüde olduğuna dair bulgular elde edilmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde Mehmet Akif'e nispet edilen mealde Celâleyn tefsirine ait özel ilgi, benzerlik, tercih, referans veya paralellik gözlemlenmiştir. Fakat Mehmet Akif'in Kur'an mealinde Celâleyn tefsirine yönelik ilgisinin veya bağlılığının körü körüne olmadığını da söylemek gerekir. Mehmet Akif mealinde Celâleyn tefsirinin metodunu harmanlayarak kendine has metot ve üslup kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Celâleyn Tefsiri, Mehmet Akif Ersoy, Meal, Akif Meali.*

The Source Value of Tafsir al-Jalaleyn in the interpretive translation attributed to Akif (in the Example of Surah al-Fatiha and al-Baqarah)

Dr. Murad Seferoglu

Konya Metropolitan Municipality Youth Sports
and Education Activities Department,
Youth Branch Directorate, Education Manager
Konya, Türkiye
muradsefer1978@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8775-905X>

Date of submission: 20.08.2023

Date of acceptance: 13.11.2023

Abstract

The subject of our article is to explore the similarities between the Tafsir al-Jalaleyn and the interpretive translation attributed to Mehmet Akif Ersoy, as well as the extent of his utilization of the Tafsir al-Jalaleyn, specifically focusing on Surahs al-Fatiha and al-Baqarah.

Mehmet Akif's interpretive translation spans from Surah al-Fatiha to the end of Sura al-Tawba. Unlike translations written during that period, Mehmet Akif's translation prominently features a literary style. Despite facing numerous challenges, including living abroad in Egypt for many years, Mehmet Akif composed his translation, which remained undisclosed for almost a quarter of a century. After concerns were alleviated, the translation was published and gained recognition in journals, theses, articles, and encyclopedias, piquing the curiosity of researchers.

It is reported that Mehmet Akif read the Tafsir al-Jalaleyn nineteen times. Consequently, it is necessary for our article also to include information about Mahalli and Suyuti, the authors of Tafsir al-Jalaleyn. The research begins with brief information regarding both authors of Tafsir al-Jalaleyn, their academic backgrounds, and Mehmet Akif's interpretive translation. Subsequently, Mehmet Akif's translation of the Quran and the methodology he followed in this translation are examined. Following these introductory reminders, Mehmet Akif's interpretive translation of the Quran is compared to Tafsir al-Jalaleyn within the context of Surah Al-Fatiha and Surah Al-Baqarah. In this comparison, findings have been obtained regarding the extent to which Mehmet Akif utilized Tafsir al-Jalaleyn and the degree of similarities observed.

Findings regarding the extent to which Mehmet Akif utilized Tafsir al-Jalaleyn, and identification of similarities between the two have been obtained in this comparative analysis. Based on these findings, a special interest, similarity, preference, reference, or parallelism to Tafsir al-Jalaleyn have been observed in interpretive translation attributed to Mehmet Akif. However, it should also be noted that Mehmet Akif's interest in or allegiance to Tafsir al-Jalaleyn in his interpretive translation was not blind. He blended the method of Tafsir al-Jalaleyn with his own unique method and style in his translation.

Keywords: *Tafsir, Tafsir al-Jalaleyn, Mehmet Akif Ersoy, Interpretive Translation, Akif's Interpretive Translation*

Источник значение тафсира Джалалейн, относительно переводу Акифа (на примере суры Фатиха и Бакара)

д.ф.ф. Мурад Сефероглу

Молодежный спорт муниципалитета Конья
и Департамент образовательных услуг,

Дирекция молодежного отделения,

менеджер по образованию

Конья, Турция

muradsefer1978@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8775-905X>

Дата подачи статьи в редакцию: 20.08.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 13.11.2023

Резюме

Предметом нашей статьи является рассмотрение сходства между тафсиром Джалалейна и толкованием, приписываемой Мехмету Акифу Эрсою, а также степень, в которой Мехмет Акиф извлекает выгоду из тафсира Джалалейна, основанной на сурах Фатиха и Бакара. Перевод, приписываемый Мехмету Акифу, начинается с суры Фатиха и продолжается до конца суры Тауба. В отличие от других переводов, написанных в то время, в переводе Мехмета Акифа на первый план выходит использование литературного языка. Эту работу Мехмета Акифа, который написал свой перевод, живя в Египте в качестве эмигранта, хранили в тайне почти четверть века. С исчезновением опасений, перевод Корана Мехмета Акифа, занял свое место в журналах, диссертациях, статьях, энциклопедиях и вызвал интерес исследователей.

Сообщается, что Мехмет Акиф прочитал тафсир Джалалайна девятнадцать раз. Поэтому нам пришлось включить в нашу статью авторов тафсира Джалалайна – Махалли и Сююти. В исследовании, прежде всего, даются краткие сведения об обоих авторах тафсира Джалалейна, их научных деятелях и краткой толкование Корана Мехмета Акифа. После этого были изучены перевод Корана Мехметом Акифом и метод, который он использовал при этой интерпретации. После этих вступительных замечаний пере-

вод Корана Мехмета Акифа и тафсир Джалалейна были сопоставлены в контексте сур Фатиха и Бакара. В ходе этого сравнения были получены данные относительно того, в какой степени Мехмет Акиф получил пользу от тафсира Джалалейна и степени сходство. Что касается полученных результатов, то особый интерес, сходство, превосходство, отсылка или параллелизм к тафсиру Джалалейна наблюдались в переводе Корана, приписываемом Мехмету Акифу. Однако следует также сказать, что интерес или преданность Мехмета Акифа к тафсиру Джалалейна в толкование Корана не является слепым. Мехмет Акиф использовал метод тафсира Джалалейна в толкование Корана и создал собственный уникальный метод и стиль.

Ключевые слова: тафсир, тафсир Джалалейна, Мехмет Акиф Эрсой, толкование Корана, толкование Корана Акифа

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in müminler için bir hidayet kaynağı olması, onun anlaşılması için her dönemde ele alınmasına ihtiyaç duymuştur. Kur'an'a başvurarak anlamaya çalışan Müslümanlar onu anlamak için çaba sarf etmişlerdir. Böyle bir ihtiyacın ortaya çıkmasıyla Müslüman âlimler Kur'an'ın doğru anlaşılmasını sağlama nedeniyle onu tefsir etmeye gayret etmişlerdir. Tefsir çalışmalarıyla beraber Kur'an'daki mananın düzgün anlaşılması için meal çalışmaları yazmaya da ihtiyaç duyulmuştur. Kur'an'ın bazı ayetlerinde ilme, akla, tefekküre sık sık yer vermesi her dönem için onun rehberliğine ihtiyacın var olması demektir. Bu nedenle Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için tefsire ve meal çalışmalarına ihtiyaç duyulur. Çünkü Kur'an ayetlerinin hepsi bütün Müslümanların anlayabilecekleri açıklıkta değildir. Ayetlerin bazıları kolayca anlaşıldığı gibi, bazılarının üzerinde tefekkür etmeye gerek duyulmaktadır.

Mehmet Akif, Türkçe Kur'an tercümelerinin ilk örneklerinden birini vermeye girişmiş ve çalışması yarım kalmıştır. Geçtiğimiz yıllarda ilim dünyasına kazandırılan bu meal, hem ilk Türkçe Kur'an çevirilerinden olması hem kritik bir dönemde hazırlanmış olması açısından önem arz

ettiđi kadar; Mehmet Akif'in edebi ve fikri kiřiliđi ile de oldukça dikkat çekmektedir. Nitekim eser hakkında bilimsel çalıřmalar yapılmıřtır ve yapılmaya devam etmektedir. Örneđin, Mehmet Akif'in mealıyla ilgili düzenlenen sempozyum řu řekildedir: Recep řentürk (ed.), Direnen Meal Akif Meali Uluslararası Sempozyum (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016).

Çalıřmamızda Mehmet Akif'in Celâleyn tefsirinden istifade edip etmediđi, istifade ettiyse bunun ne ölçüde olduđu incelenerek Mehmet Akif'e nispet edilen mealle Celâleyn tefsiri mukayese edilecektir. Bu arařtırmada amacımız, Mehmet Akif'in çokça istifade ettiđi Celâleyn tefsirini mealinde açıkça veya zımnen kullanıp kullanmadıđını sorgulamak ve Mehmet Akif'in -Abduh gibi- Celâleyn tefsirini bařucu/merkezi konuma oturtup oturtmadıđını incelemektir. Zira bazı çalıřmalarda Mehmet Akif'in Kur'an ve tefsir misyonu ağıısından içtimai tefsir anlayıřına yakın olduđu dile getirilmektedir (řen 2015, 192). Bilindiđi üzere, Muhammed Abduh (ö. 1905) Tefsîrü'l-Celâleyn'e bařvuruyu bařlıca referans kaynaklarından biri ve çođu zaman yeterli kaynak olarak görmüřtür (Rızâ, 1947, I/14; Mertođlu, 2011, XL/297-299). Dolayısıyla bu arařtırmamızda řu sorunun cevabını bulmaya çalıřacađız: Acaba Mehmet Akif çokça istifade ettiđi Celâleyn tefsirini mealini hazırlarken kullanmıř mıdır? Mehmet Akif'in Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reřid Rıza (ö. 1935) çizgisinden etkileniři, meal metoduna yansımıř mıdır?

Karřılařtırmaya geçmeden önce Celâleyn tefsiri ve Mehmet Akif'in mealı hakkında kısa bilgiler aktarmak faydalı olacaktır. Bu hatırlamalardan sonra, Mehmet Akif'in Kur'an mealı Celâleyn tefsiri ile Kur'an'ın ilk iki suresi bađlamında mukayese edilecektir.

1. Tefsîrü'l-Celâleyn

Celâleyn tefsirini ilk olarak tefsir etmeye bařlayan Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî'dir (ö. 1459). Mahallî (ö. 1459) tefsirine Kehf suresinin bařından Nâs suresinin sonuna kadar olan kısmı tefsir etmiř, daha sonra ise Fatiha suresinin tefsirine bařlamıřtır. Ömrü vefa etmediđi için Mahallî (ö. 1459) tefsirinin bundan sonraki kısmını tamamlayamamıřtır (ez-Zehebî, 1976, I/334). Mahallî'nin (ö. 1459) vefatından sonra kendisinin öđrencilerinden olan Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es- Süyûtî (ö. 1505) hocasının tefsirini kırk

günde tamamlamıştır. Süyûtî (ö. 1505) tefsire Bakara suresi ile başlamış ve İsrâ suresinin sonuna kadar tefsir etmiştir. Mahallî (ö. 1459) tarafından başlatılan ve Süyûtî (ö. 1505) tarafından tamamlanan Tefsîrü'l-Celâleyn'de surelerin sıralamasına baktığımızda Fatıha suresi en sonda yer almaktadır. Süyûtî (ö. 1505), Mahallî'ye ait olan Fâtıha'yı tefsirin sonuna koymuştur (ez-Zehebî, 1976, I/334).

Mahallî (ö. 1459) yazdığı tefsir kısmına çok fazla özen göstererek veciz ifadeler kullanmıştır. Celâlüddîn Süyûtî (ö. 1505) de bu metodu takip ederek hocasına tabi olmuş, farklı bir yol izlememiştir. Çünkü Süyûtî (ö. 1505) hocasının yaptığı üslupla tefsiri tamamlamak istemiştir. Tefsiri tamamlayan müfessir, İsrâ suresinin sonuna geldiğinde tefsiri tamamladığı gün sayısını kırk gün olarak belirtmiştir (ez-Zehebî, 1976, I/336). Ayrıca Mahallî'nin (ö. 1459) takip ettiği yöntemi netleştirerek, Allah'ın kelimelerinden anlaşılanları izah etmiş, irabı gereken yerlerde irab yapmış, kıraatlere atıfta bulunmuş, veciz ifadelere dikkat çekmiş ve fazla uzatmadan tefsirini telif etmiştir. Dil, üslûp ve ihtisar bakımından bir bütünlük arz eden eser sade bir dille yazılmıştır.¹ Eserin kısa malumatından sonra müellifleri hakkında da bilgilere yer vermek gerekir.

Tefsîrü'l-Celâleyn eserini yazmaya başlayan müellif Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî'dir (ö. 1459). 23 Eylül 1389 tarihinde Kahire'de dünyaya gelen Mahallî (ö. 1459) ilk eğitimini babasından ve dedesinden almıştır. Teftâzân Arapları'ndan olan Mahallî (ö. 1459) Kahire'de yaşamını sürdürmüş, Şafiî, Hanefî ve Malikî âlimlerin ders ve sohbet halkalarına katılmıştır. Tefsir, fıkıh ve usulü, kelâm, Arap dili ve edebiyatı ve mantık dersleri alan Mahallî (ö. 1459), zamanla döneminin önde gelen âlimleri arasında yerini almaya başladı. Çeşitli medreselerde hocalık görevlerini üstelenen Mahallî (ö. 1459) kendisine yapılan devlet kademelerindeki çeşitli görevleri reddetmiş ve bu kademelerde görev almamıştır. Yardımsever, takva sahibi, gösterişten uzak, dinin emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı olan Mahallî (ö. 1459) 28 Ekim 1459 tarihinde vefat etmiş ve Kahire'de aile kabristanına defnedilmiştir. Mahallî'nin (ö. 1459) "Tefsîrü'l-Celâleyn", "el-Bedrü't-tâli' fî halli Cem'i'l-cevâmi'", "Şerhu'l-Varakât fî 'ilmi uşûli'l-fıkıh", "Kenzü'r-râğıbîn fî şerhi

¹ Bkz.: Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*, C. I-II, Dâru'l-Ahyâi'l-Kitâbi'l-Arabiyyetü, Mısır, ty.

Minhâci't-tâlibîn", "Şerhu'l-Kavâ'id li'bni Hişâm", "el-Envârü'l-muđıyye fî medhî Hayrî'l-berıyye", "Şerhu'l-Bürde", "Kenzü'z-zehâ'ir" adlı eserleri mevcuttur (Arslan, 2003, XXVII/326-327; Sehâvî, t.y., VII/39-40; Süyûtî, 1967, I/443).

Tefsîrü'l-Celâleyn eserini yazıp tamamlayan Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî 3 Ekim 1445'te Kahire'de doğmuştur. Babası Kemâleddin Ebû Bekir, Süyûtî'yi (ö. 1505) ilim meclislerine götürmüş, Süyûtî (ö. 1505) daha beş yaşındayken vefat edeceğini anlayan Kemâleddin Ebû Bekir oğlunu medresedeki arkadaşlarına teslim etmiştir. İbnü'l-Hümâm (ö. 1457) ve Celâleddin el-Mahallî (ö. 1459) Süyûtî (ö. 1505) ile yakından ilgilenmişlerdir. Sekiz yaşına kadar Kur'an-ı Kerimi ezberleyen Süyûtî (ö. 1505) dönemin önemli âlimlerinin de eserlerini ezberlemiştir. Hadis, fıkıh, tefsir, nahiv, beyân, meânî ve bedî gibi çeşitli İslami ilimlerde yetkinlik kazanmıştır. Tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tarih ve otobiyografi gibi çeşitli ilim dallarında çok sayıda eserler telif eden Süyûtî (ö. 1505) dönemin ilim merkezlerinde de çeşitli görevler üstlenmiştir. Son beş yılını inzivada geçiren Süyûtî (ö. 1505) 18 Ekim 1505'te Nil üzerindeki Ravza adasında vefat etmiş ve babasının kabrinin yanına defnedilmiştir (Süyûtî, 1967, I/336-339; Özkan, 2010, XXXVIII/188-198).

Mahallî'nin (ö. 1459) başlatıp Süyûtî'nin (ö. 1505) bitirdiği Tefsîrü'l-Celâleyn eseri ve bu eserin müellifleri hakkındaki bu kısa malumatlardan sonra Mehmet Akif Ersoy ve mealı konusuna geçebiliriz.

2. Mehmet Akif Ersoy ve Mealı

2.1. Mehmet Akif Ersoy'un Hayatı ve Entelektüel Yolculuğu

Mehmet Akif'in gurbet hayatı boyunca üzerinde çalışıp bitirdiği "Kur'an-ı Kerim Mealı"nın hikâyesi de, dertlerle dolu hayatının, acıklı sonla biten bir başka safhası olmuştur. İkinci devre Millet Meclisi'ndeki dindar mensupların, Diyanet İşleri Başkanlığı adına yapılması için karar çıkarttıkları, Kur'an'ın Türkçe meal ve tefsirinin hazırlanması işinde, mealin yapılması vazifesi, herkesin müşterek arzusu ile Mehmet Akif'e verilmiştir. Mehmet Akif, çok mesuliyetli bulduğu ve çekindiği bu işi, alim arkadaşlarının ısrarları ile kabul edip tamamlamıştır. Ancak 1930'lu yıllarda başlatılan "Dinde Reform" cereyanı, dinin esasını bozucu yayınlar, ezanın aslının kanun zoruyla yasaklanması, okuyanların hapsedilmesi ve Kur'an'ın namazlarda da zorla tercümesinin okutula-

cağı haberleri, Mehmet Akif'i çok üzdü, bu kötülüğe alet edileceğinden korkmuş ve mealî Türkiye'ye göndermemiştir (Düzdağ, 2006, 11).

Mehmet Akif Ersoy İstanbul'un Fatih ilçesine bağlı Sarıgözel mahallesinde doğdu. Babası, küçük yaşta tahsil için Arnavutluk'un İpek Kazası Şuşisa köyünden İstanbul'a gelen, Fatih Medresesi müderrislerinden Mehmed Tahir Efendi'dir (ö. 1888). Annesi ise aslen Buharalı olup Tokat'a yerleşmiş bir aileden Emine Şerife Hanım'dır (ö. 1926). Emir Buhari mahalle mektebinde ilköğrenimine başlayan Mehmet Akif burada iki yıl okuduktan sonra Fatih Muvakkithanesi'nin yanında ibtidai mektebe yazıldı. İbtidai mektebe başladığı o sene babası kendisine Arapça öğretmeye başlamıştı. Mehmet Akif yazın derslerini Emin Paşa'nın Yakacık'taki köşkünde sürdürmekteydi. Ailece köşkün bir daireesinde kaldıklarından Akif bir taraftan da bu derslere katılmaktaydı (Okay ve Düzdağ, 2003, XXVIII/432-439; Nalbantoğlu, 1981, 6).

Mehmet Akif'in hayatı yedi sekiz yaşından itibaren İbnülemin Mahmud Kemal Bey'le (ö. 1957) birlikte geçmeye başladı. Çünkü Mehmed Tahir Efendi (ö. 1888) Mehmet Akif'le beraber İbnülemin'in (ö. 1957) de hususi hocası idi. Mehmet Akif tahsilini 1889'da bitirdikten sonra evvela mülkiye mektebine girmiş ve birinci sınıfına devam etmiştir. Fakat İbnülemin Bey'in (ö. 1957) yazdığına göre, o kendini, anasını ve kardeşini beslemek için kısa bir yol bulmaya, binaenaleyh mesleğine, meşrebine tamamıyla muhalif olduğu halde o sırada açılan Halkalı Baytar Mektebi'ne girmeye mecbur olmuştur (Çantay, 1966, 14-15; 19-20).

Mehmet Akif, Baytarlık Mektebi'ndeki dört yıllık tahsili sırasında, çoğu doktor ve dindar kimseler olan hocalarından müspet tesirler almış, okulun mescidine de, laboratuvarlarına da aynı şevk ve arzu ile devam etmiştir. Mehmet Akif, okulun bilhassa son iki senesinde şiirle çok meşgul olmuştur. Divan edebiyatına nazire olarak birçok manzume kaleme almış ve arkadaşlarına uzun manzum mektuplar yazmıştır. Mehmet Akif 22 Aralık 1893'te, o zaman "Halkalı Baytar ve Ziraat Mektebi" adını taşıyan "Veterinerlik Fakültesi"nden mezun oldu.

Mehmet Akif 1894 yılında Tabhane Medresesinde İskeçeli Hafız İsa Efendi'ye devam ederek daha önce başlayıp bitiremediği hıfzını tamamladığı, aynı zattan Arapça okuyup "tekmil-i nüsa" ederek icazet aldığı, Lol'lu Fransız Kamil'den de geceleri Fransızca dersleri gördüğü yönündeki bilgiler kendisini tanıyanların hatıralarında bulunmaktadır.

Daha sonraki yıllarda da yakın dostları Ahmet Naim (ö. 1934) ve Mehmed Şevket Beylerle (ö. 1899) en zor Arapça metinleri okuyarak, Ispartalı Hakkı (ö. 1923) ve Baytar İbrahim Bey'le (ö. 1897) Fransızca çalışarak lisan öğrenmeye devam ettiđi bilinmektedir (Şengüler, 1992, XX/55-57; Kaytancı, 2007, 20).

2.2. Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an'a İlgisi

Mehmet Akif Kur'an'la yakından ilgilenmiş, ayet ve hadislerle dayalı şiirler yazmıştır. Mehmet Akif'in Kur'an'la ilgisi çocukluk, gençlik dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim ilk gençlik dönemi şiirleri arasında, "Kur'an'a Hitap" başlıklı güzel bir şiiri bulunmaktadır (Turinay, 2011, 140-143). Kur'an üzerine düşünmek, çağdaş bir yorumla Kur'an'ı yeni baştan idrak, Mehmet Akif için önemli bir meşgaledir. İşte bu okumaların sonunda Mehmet Akif, daha gençlik yaşlarında Kur'an'la ilgili şöyle mısralar kurmaktadır: "Ya Rab bu nasıl kitab-ı âli, idrake sığışmıyor mealı" Sırf bu şiirle değil yazdığı çeşitli şiirlerde de Mehmet Akif'in Kur'an'dan ilham alan, almaya çalışan tarafı dikkati çekmektedir. Kaldı ki, Kur'an'a dönük bu yoğun ilgiye, yeni dönemin genç ulema sınıfının çoğunda da şahit olunmaktadır. Yani Kur'an ilgisi, dönemin yaşlı-genç aydınları için yaygın bir husustur. Çünkü toplumun, aydınların ve yönetimin batı ile teması, batı medeniyetinin ortaya koyduğu bazı durumlar, Kur'an'a ve geleneğe yönelik yeni bir bakışa adeta zorunlu kılmaktadır (Turinay, 2011, 768).

O, Kur'an'ı değerlendirirken, O'nu sadece yüzüne okumak, hatta ezberlemenin yeterli olmayacağını, onu anlamak ve özünü kavramak gerektiğini söylemektedir. Yoksa bir maksat aranmaz mı bu ayetlerde diyerek Kur'an-ı Kerim'e Müslümanların gösterdiği ilgiyi sadece okuyarak yerine getirmeye çalıştıklarını bunun da Kur'an'ın anlaşılmasına yetmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü anlaşılacak okunan ayetlerde insanlar için de hikmetler olduğunu ve onlara ne derece faydalı olacağını ima etmeye çalışır. O, Kur'an'ın ruhunu kendi ruhunda yaşatmaya çalışırken, millete de Kur'an ruhunu canlandırmaya gayret sarf ediyordu. Yine Mehmet Akif Kur'an-ı Kerim'e, ilimle ilişkili olarak bakarken, öncelikle milletlerin yükselme ve ilerlemesinde Kur'an'a bağlı, dindar ve imanlı bilim adamlarının çok yüksek bir mertebeye sahip olduklarını belirtir (İmamoğlu, 1997, 84).

Buraya kadar Mehmet Akif'in görüşlerine yer verdikten sonra diyebiliriz ki, Kur'an onun bütün hayatında yer etmiş ve kendi hayatını Kur'an'a göre tanzim etmiştir. Kur'an'sız bir hayat Mehmet Akif için hiçbir değer taşımamaktadır.

2.3. Mehmet Akif Ersoy'un Tefsire İlgisi

Mehmet Akif Kur'an'a, Sünnete ve tefsire de ilgi duyan çok değerli fikir adamıdır. Ülkemizde özellikle İslami bir düşünce tarzının gelişmesinde Mehmet Akif'in çok büyük gayretleri olmuştur. O, daima İslami çerçeve içinde düşünmüş, yazmış ve yaşamıştır. Onun ilham kaynağı, hep İslam'ın nuru olmuştur. Başka bir ifadeyle o hep Kur'an'ı izah etmiş, yorumlamıştır. Kur'an ise sürekli anlatmaya çalıştığı İslam'ın temel kitabıdır. Bundan dolayı Mehmet Akif bir Kur'an müfessiri ve mütercimidir. Esasen Mehmet Akif sadece bu şekilde dolaylı olarak Kur'an'ı tefsir ve tercümeyle iktifa etmemiş, aynı zamanda belli bazı ayetleri ve sureleri, tefsir usûlü esasları çerçevesinde yorumlamıştır (Aydar, 1996, XXXII/26).

İmparatorluğun sarsıntılı döneminde Mehmet Akif, Eşref Edip'le beraber "Sırât-ı Müstakîm" adlı dergi çıkarıyor. Orada da şiirlerinin yanı sıra, içinden geçtiği döneme ve Kur'an'a ilişkin yazılar yayınlıyor. Bu arada Mehmet Akif'in Kur'an tefsir ve tahliline ilişkin düşünceleri de, ilgili dergiden rahatlıkla takip edilebiliyor. Nitekim Sebilürreşad'ın 24 Şubat 1327 tarihli, 183/1 numaralı sayısında çıkan Tefsir-i Şerif başlıklı yazı bu bakımdan önemlidir. Dergi bu yazıda tefsir konusuna önem verdiğini belirtiyor, çeşitli ilim ve fenlere, tarihe, sosyal problemlere dair ayetlerin yeni bir bakış açısı ile tefsiri ile ihtiyacına vurgu yapıyor. Yani ulema sınıfı ve derginin mevcut yazı kadrosu bu yönde bir çalışmaya davet ediliyor. Yeni anlayışa göre yapılmış tefsir dönemlerini dergi yayınlayacaktır. Bu bakımdan yeni dönemin öncelikleri arasında, tefsir konusunun önemli yer tuttuğu ortadadır. Fakat Mehmet Akif, Sırât-ı Müstakîm Dergisi çıkar çıkmaz kendisi tefsirler yapmaya kalkışmıyor. İlk önce Mısırlı düşünür Muhammed Abduh'tan (ö. 1905) Asr suresinin tefsirini yayınlıyor. Bilâhare kademe kademe kendisi de bu işe yöneliyor. Nitekim sadece 1912 yılında yeni bir bakışla, 32 ayet ve hadisin tefsirini yaptığı görülüyor (Turinay, 2011, 768-769).

Mehmet Akif, Kur'an-ı Kerim'i iki türlü tefsir etmiştir. Bunlardan biri, manzum, diğeri ise mensur tefsirdir. Bu iki farklı tefsir tarzında da

Mehmet Akif, Kur'an ayetlerini mümkün olduđunca özlü, ama aynı zamanda etkili bir şekilde tefsir etmiştir.

Kur'an-ı Kerim, malum olduđu üzere, Hz. Peygamber döneminden itibaren tefsir edilmeye çalışılmıştır. O, hem bir beşer ve hem de bir peygamber olarak, muhataplarını ikna etme yolunu takip etmiş, ayetteki Cenab-ı Hakk'ın muradını belirtmiştir. Bunları bazen tahsis, bazen din, bazen kelimenin Arap dilindeki anlamını teyit, bazen şahısların durumunu ve o zamanki edebi sanatları, izah, bazen beyan ve tatbik, bazen temsil, remz ve işaret, bazen intibaha davet ve insanın psikolojik durumundan istifade etmek suretiyle tefsir etmiştir (Cerra- hođlu, 1979, 233).

Ancak, Kur'an-ı Kerim'i manzum tefsir metoduyla tefsir eden Mehmet Akif, bilinen klasik tefsir metotlarının dışında bir yöntem izlemektedir. O her ayeti yaşanan günlük olaylarla irtibatlandırmakta, bu vesileyle İslam toplumunu içinde bulunduđu buhranlardan kurtarmaya çalışmaktadır. O, bu zikredilen ayetlerle yes'e düşmüyor, düşürmüyor, hep uyandırıyor, cesaretlendiriyor, teşvik ediyor ve moral veriyordu. Onun manzum tefsirinin her satırında, her kelimesinde ifade edilemeyecek kadar büyük bir ihlâs ve samimiyet vardır. Bu açıdan müfessir Mehmet Akif, diđer müfessirlerden ayrılmış ve tefsirde yeni bir çığır açmıştır.

Mehmet Akif'in mensur tefsirlerinde ise klasik tefsir metoduna paralel bir yöntem izlediđi söylenebilir. Tefsirinin hattıhareketinde belirtilenler, genelde tefsir usulü kitaplarında bu konuyla alakalı olarak yazılanlarla ve diđer müfessirlerin tefsirlerindeki metotlarını belirtirken beyan ettikleriyle aynı paraleldedir. Mehmet Akif de diđer müfessirler gibi zaman zaman Kur'an'ı, Kur'an'la tefsir cihetine gitmiş, tefsirini yaptığı ayetle yakından alakalı diđer ayetleri de zikretmiştir. İhtiyaç hâsıl oldukça yorumunu hadisler ve sahabeye ait sözlerle tezyin etmiş, ayetlerin sebep-i nüzulünü vermiş, yeri geldikçe bazı lügavi tahlillere girmiş ve daha önceki tefsirlerden nakiller yapmıştır (Aydar, 1996, XXXII/28-33, 36-37).

2.4. Mehmet Akif Ersoy'un Tefsiri

Milli şair Mehmet Akif'in söz konusu eserlerinden başka Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin tefsirine dair yazıları da vardır. Dini konulu bu yazıların yanı sıra, Balkan Harbi ve Milli Mücadele yıllarında deđişik camilerde verdiđi vaazları ile irad ettiđi hutbeleri de mevcuttur.

Mehmet Akif'ten bahsedilirken yıllardan beri hep onun şairliği üzerinde durulmuştur. Hâlbuki şairliği ile beraber hem müfessir hem de bir mütercimdir. Başmuharrirliğini yapmış olduğu Sırat-ı Müstakim ve devamı olan Sebilürreşad mecmualarında seri yazılar yazmıştır. Bu yazıların bir kısmı Kur'an tefsiridir, bir kısmı ise tercümelerdir. Şairin mev'ıza ve hutbeleri de bu dergilerde basılmıştır. Günümüzde ise Mehmet Akif'e ait olan ayet tefsirleri, meal çalışmaları, mev'izeleri ve hutbeleri hakkında müstakil kitaplar neşrolunmuştur. Şair bu çalışmaları ayetler kısmında İslam'la, toplumla, insanla, dinin öz mahiyeti ve mükellefiyetleri ile ilgili ayetler ve mefhumlar üzerine önemle dikkatleri çekmektedir (Özalp, 1968, 5-115; Abdülkadiroğlu, 1992, 11-93).

Mehmet Akif tefsir ettiği ayetlerde günün hâdiseleri ile ilgili ayet ve hadisleri ele alarak açıklamalarda bulunmuştur. Bunlar arasında manzum tefsir metoduyla yaptıkları Safahat'a alınmıştır ve elli altı parçadır (Düzdağ, 1989, 27-28).

Mehmet Akif, kendisi bizzat Kur'an'ı tefsir ettiği gibi, Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi zatların tefsirle ilgili eserlerini de tercüme etmiştir. Nitekim Muhammed Abduh'un (ö. 1905) Asr suresinin tefsirini Sebîlürreşâd Dergisi'nde yayınlattır. Kendisine ait tefsir yazıları ise altmışa yakındır. Bunlardan yirmiye yakını manzum, diğerleri ise mensur halindedir. Bununla beraber, daha önce de belirtildiği gibi, Mehmet Akif'in Safahat'ındaki hemen hemen bütün şiirleri birer tefsir olarak değerlendirilebilir. Ayrıca dikkatlice incelendiğinde, onların her birinin Kur'an ayetleriyle irtibatlı olduğu fark edilmektedir (Aydar, 1996, XXXII/27-28).

2.5. Mehmet Akif Ersoy'un Vaazları

Büyük fikir adamı Mehmet Akif bütün hayatını, sanat ve kabiliyeti uğrunda harcamış bir dava adamıdır. O bir İslamcı idi. Bütün düşüncesi ümmetin ıslahı ve tahakkuku için çalıştığı İslam nizamı idi. Milli şair hayatının her anını, davasına yakışır şekilde maddi ve manevi bütün imkânlarını sarf ederek yaşıyordu. İşte bu asıl dava adamının ölçüsü ve gayesidir (Düzdağ, 1979, 167; Tansel, 1991, 57-61).

Büyük şair ruhunun derinlerini gazetelerde neşretmekle yetinmiyor, cami kürsülerine çıkıyor, on binlerce cemaat huzurunda şiirlerini okuyor, yurdun kanlı manzaralarını nazarlarda tecessüm ettiriyordu.

Şiirlerinde, makalelerinde, hutbelerinde her tarafta öyle birer ayet seçerdi ki o şimdi nazil olmuş zannedilirdi. Ayeti okurken bütün kalpler

hařyet içinde kalırdı. Bir gün merhum řair, Fatih kürsüsünden řu ayeti kerimeyi okudu: *“Habibim de ki: Ey mülkün sahibi olan Allah’ım, sen mlk dilediđine verirsın, sen mlk dilediđinin elinden alırsın, sen dilediđini aziz edersın, sen dilediđini zelil edersın, hayır yalnız senin elindedir, sen, hiř řüphe yok ki her řeye kadırsın.”* (Al’i İmran, 3/26).

Ayeti kerimeyi kesik kesik, müthiř bir ahenk ile okuyan Mehmet Akif ondan sonra bu muazzam řiiri irřad etmiřtir.¹ Ayeti kerimenin arkasından řiirini adeta řerh ederek açıklayan Mehmet Akif’i, camiye doluran binlerce cemaat dikkat ve hařyet içinde dinliyorlardı (Edip, 1960, I/68-71). Grldđ üzere řair Mehmet Akif milli mücadeleye kalemiyle olduđu gibi bizzat Anadolu’ya geçip vaazlar vererek de katılmıřtır.²

2.6. Mehmet Akif Ersoy’un Makaleleri

Mehmet Akif Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreřad Dergilerinin muhtelif sayılarında, gerek bazı sosyal konularda, gerek din ve edebiyat üzerine pek çok yazı yazmıřtır. Bunlardan bir kısmı řahıs ve kitap tanıtma řeklinde, bir kısmı da milli řairimizin edebi görüřlerini ortaya koyar.³

Diđer taraftan Mehmet Akif, Müslüman kadını hakkında tetkikat, hadikaifikiye, Mslmanlıktaki esaslar, sayı amelin nazarı İslamdaki mevkii, din ve ilim, ataletin intaç ettiđi fenalıklar, din nedir, kaza ve kader, dinin msaadekarlıđı, Müslümanların esbabı inhitatı, fezail ve rezail, řeref, zikri cemil, mlk muhafaza esbabı, milletin mazisi, hali ve hastalıkları çaresi, Hristiyanlık ve Müslümanlık, taassub vs. gibi ehemmiyet kesb eden mevzulara da ilgi uyandırmıřtır. Mehmet Akif bazı makalelerinin altına “Sa’dı” namı müstear ile imza atıyordu. řair Gülistan řairi Sa’dı’yi çok sevdiđi için onun ismini almıřtı.

Sırat-ı Müstakim’in gerek Türkiye’de, gerekse de İslam leminde, byk řöhret kazanmasına, hiř řüphe yok ki, řairin bu kıymetli yazıları ve řiirleri sebep olmuřtur (Edip, 1960, I/8).

Çeřitli içtimai, edebi, tarihi ve dini meselelerin ele alındıđı bu yazılarında Mehmet Akif’in geniř dünya görüřü, bilgisi, kültürü ve nktesi bu yazılarında çok iyi görülmektedir (Düzdađ, 1989, 28).

¹ řiirle ilgili geniř bilgi için bkz.: (Turinay 2011, 770).

² Konuyla ilgili daha geniř bilgi için bkz.: (řengüler 1992, IX, 179-341).

³ Makaleler hakkında geniř bilgi için bkz.: (řengüler 1992, V, 1-305).

2.7. Mehmet Akif Ersoy'un Meali

Bilindiği gibi Mehmet Akif 1925 Ekiminde Türkiye'den ayrılır ayrılmaz, Kur'an meali üzerine çalışmaya başlamıştır. Başlangıçta çok hevesli olmasa bile bu görevi, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı yetkililerinden Ahmed Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) ve Darülfünun hocalarından dostu Ahmet Naim'in (ö. 1934) ısrarı üzerine kabul etmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla (25 Şubat 1925) daha Mehmet Akif Mısır'da iken ortaya çıkan bu görev, hemen her çevre tarafından önemsenmiş ve bu işi en iyi Mehmet Akif'in yapabileceği hususunda da ortak bir kanaat hâsıl olmuştu. Dolayısıyla bu büyük projeye göre Mehmet Akif bir Kur'an meali hazırlayacaktı. Yukarıda da belirtildiği gibi Mehmet Akif'in Türkiye'de bulunmadığı bir sırada ortaya çıkan Kur'an meali hazırlama görevi, şairin Türkiye'ye dönüşünde kendisine intikal ettirilmiş, ardından da Mehmet Akif 1925 Ekiminde Türkiye'den kesin ayrılışını gerçekleştirmiştir. Fakat çok dar bir çevre dışında kimse bu ayrılışın son ve kesin olduğu hakkında bir bilgisi bulunmamaktadır. Çoğu çevreler Mehmet Akif'in rahat çalışabilmek ve kaynaklara da daha kolay ulaşmak için Mısır'a gittiği kanaatindedir (Turinay, 2011, 1301; Cündioğlu, 2000, 13).

Mısır'daki meal yazma faaliyetlerini merhum Mahir İz Bey'e (ö. 1974) 25 Ocak 1926'da yazdığı bir mektubundan anlıyoruz. Hatta Mehmet Akif bu mektubunda meal çalışmasının kendisini şiir yazmaktan da alıkoyduğunu bildiriyor. 30 Haziran 1927 tarihli mektubunda ise şu satırlara rastlanmaktadır: "Yarıya geldim, kalan yarısının daha çabuk biteceğine kaniim. Ancak sağ olur da ikmal edebilirsem, sonra bir altı yedi ay kadar da, tashihi, tadili, tebyizi için lazım." 17 Aralık 1929'da mealinin bittiğini haber veriyor: "Tercüme bitti ama tebyizi (temize çekilmesi) bitmedi. Bakalım o mu benden evvel bitecek, yoksa ben mi ondan evvel biteceğim?" (Düzdağ, 1989, 64).

Fakat 1930 başlarından itibaren Türkiye'den kendisine ulaşan menfi haberler üzerine, Mehmet Akif'in kafası iyice karışmıştır. Bu haberler genellikle ezanın Türkçeleştirileceği, namazların Türkçe meallerle kıldırılacağı şeklindeki duyumlardır. Kendisine ulaşan haberlerden oldukça rahatsız olan Mehmet Akif, yaptığı çalışmanın hayra vesile olmayabileceği kanaati ile üzerindeki vazifeyi Diyanet İşlerine iade için yollar aramaya kalkışır. Bu husustaki kararını 5 Ocak 1931 tarihli mektubu ile dostu Eşref Edip Bey'e (ö. 1971) bildirir (Turinay, 2011, 1301).

Mehmet Akif, 1936'da hastalanarak yurda dönerken, Kur'an mealini, dostlarından müderris İhsan Efendi'ye (ö. 1961) bırakmış, "Dönersem alırım, dönmezsem yakarsın." diye vasiyet etmiştir.

Neden böyle yaptığı hakkında, Şefik Kolaylı Bey'in (ö. 1976) 31 Aralık 1950 Pazar günü Ankara Halkevi'nde yapılan Mehmet Akif'i anma günü yaptığı konuşmasında açıklama vardır: "Mehmet Akif'ten Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi istenmiş, Diyanet İşleriyle mukavele yapılmış ve bir miktar da avans destek verilmişti. Maddi destek ile telif ve tercüme yapmayı hisleriyle bağdaştırmayan Mehmet Akif, önce parayı geri vererek mukaveleyi bozdu. Sonra da yaptığı tercümeyi beğenmediğini ileri sürerek göndermedi. İstanbul'a geldiği zaman bu meseleyi sorduk:

"Tercüme güzel oldu, hatta umulduğundan daha iyi. Lakin onu verirsem, namazda okutmaya kalkacaklar. Ben o zaman Allah'ımın huzuruna çıkamam ve peygamberimin yüzüne bakamam." dedi (Şengüler, 1992, XX/217-218; Düzdağ 1979, 24; Cündioğlu 2000, 159; Kabaklı, 1970, 37).

Netice itibari ile Mehmet Akif hakkında bunca ulaştığımız kaynakların verdiği bilgilere esasen diyebiliriz ki, Mehmet Akif'in vefatından İhsan Efendi'nin (ö. 1961) vefatına kadar geçen yirmi beş yıl boyunca, meselenin meraklısı ve hamiyet sahibi insanlar tarafından mealin görülmesi ve korunup çoğaltılmasına dair hiçbir şey yapılmadığını düşünmek de aslında biraz uzak bir ihtimaldir.

Mehmet Akif Mısır'dayken meal çalışmalarının son şeklini beraber gözden geçirdiği Mehmed İhsan Efendi (ö. 1961) emanet aldığı Mehmet Akif mealini vefatına kadar kimseye vermediği mealı yakmamış, kendi el yazısı ile ikinci bir nüshasını çıkarmıştır. Ölümünden kısa bir süre önce mealı yazdığı defterlerin yer aldığı çekmeceyi oğluna göstererek vefatından sonra defterleri yakmasını istemiştir. Mehmed İhsan Efendi (ö. 1961) bu tavırla muhtemelen hem Mehmet Akif'in vasiyetini yerine getirmeyi hem de yakma işini başkalarına havale ederek eseri kurtarmayı arzulamıştır. Ancak şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1954) oğlu İbrahim Bey'in ısrarı üzerine mealin her iki nüshası da yakılmıştır (Derman, XXVIII/490-491).

Çalışmamızda esas konumuz, Mehmet Akif'e nispet edilen mealde Celâleyn tefsirinden ne kadar yararlandığını tespit etmektir. Şöyle ki, bu konu ile ilgili kaynak taraması yaptığımızda birkaç eserde Meh-

met Akif'in Celâleyn tefsirini defalarca okuduğunun şahidi olduk. Mehmet Akif'in bu hatırası kaynaklarda şöyle anlatılıyor:

19 Kasım Cuma sabahı, kahvaltı sırasında, Kastamonulu Hafız Ömer Efendi (ö. 1952) bir şeye dikkat etti. Akif Bey, Ankara'dan gelirken beraberinde bir kitap getirmişti ve onu yanında taşıyordu.

Daha sonraki yıllarda ilmi, ahlaki ve Kur'an okumadaki kudreti ile meşhur olan ve Fatih Camii imametine bulunan Hafız Ömer Efendi, şunları anlatıyor:

"Kastamonu'da Nasrullah Camii'nde, Sevr Muahedesi aleyhinde meşhur mev'ızasını irad ettiği Cuma günü sabahı, merhumun mektep arkadaşı Kastamonu Maden Müdürü Hasan Bey'in evinde sabah kahvaltısına davetli idik. Orada yanında bir kitap gördüm. Ne olduğunu sordum: "Tefsir-i Celaleyn" olduğunu söyledi ve ilave etti:

– Bunu daima yanımda taşır, Kelam-ı Kadim gibi okurum. Şimdiye kadar on sekiz defa hatmettim. Şimdi on dokuzuncu hatme devam etmekteyim." (Düzdağ, 2009, 136; Cündioğlu, 2000, 32; Düzdağ, 1989, 78).

İşte Mehmet Akif'e, bütün Müslümanların inanmasının sebebi buydu. Mehmet Akif, söylediğinin gerçekten eri idi. O, inandığını söylüyor ve söylediğini yapıyordu. On iki yıl, yayınladığı şiir ve yazıları ile halkın fikrine, imanına ve ıstıraplarına tercüman olmuştu. Mehmet Akif'in Celâleyn ile ilgili irtibatına geçmeden önce Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rıza (ö. 1935) gibi isimlerin Mehmet Akif üzerindeki tesirine göz atmak faydalı olacaktır.

Mehmet Akif'in, Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rıza (ö. 1935) gibi İslam dünyasının tanınan fikir önderlerinin görüşlerini inceleyip yer yer tercümesinde yer vermesi aynı mefkûre için kendi fikirleriyle uyuşan kimselerin düşüncelerini benimsediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. O halde zikredilen isimlerin temsil ettiği ictimâî tefsir tarzının Mehmet Akif tarafından da kabullenildiğini ifade etmek yanlış olamayacaktır. Başka bir ifade tarzıyla, Mehmet Akif'in kendi çalışmasına en uygun yaklaşımı bu isimlerin görüşlerinde ve eser tarzlarında bulduğunu söyleyebiliriz. Örneğin ictimâî tefsir akımının önde gelen metinlerinden "Menar" tefsirinin mukaddimesinde vurgu yapılan hususlar ile Mehmet Akif'in Sebilürreşad'daki tefsir yazıları dizisinin tanıtım yazısında öne çıkarılan bazı noktalar karşılaştırıldığında bunların öz itibarıyla birbiriyle örtüştüğü anlaşılabılır. Mesela Mehmet Akif'in tanıtım

yazısının¹ ilk maddesinde geçen “Ul m ve fun na, tarihe, hayat-ı ic-tim iye ve maiřetimize temas eden bazı  y t-ı cel le mevz -i bahsedilerek dir yeten ve riv yeten mütalaa edilecek ves ir lisanlarca bu yol-da yazılan  s r-ı tefsiriyenin mühim görülen ve nikat-ı m ’ruzaya tev fuk eden yerleri tercüme olunacaktır.” ilkesi, “Menar” tefsirinde geçen “Tefsirde birinci amaç Kur’ n’a bir hid yet kitabı olarak yaklařmak ve bizzat kendisi hakkında yine içinde bulunan ayetlerin nitelemesini ön plana çıkararak ona önem vermek, onun uyarıcı-müjdeleyici, yol gösterici, ıslah edici özelliklerini esas almak olacaktır... Sonra içinde yařadığımız çağın gereklerine y nelinecektir.” (Rıza, 1947, I/10-11) ilkesiyle neredeyse aynı yolda buluřmaktadır.

3. Mehmet Akif’in Kur’an Mealinin ve Mealindeki Metodunun Tefsîrü’l-Celâleyn’le Mukayesesi

Mehmet Akif’in Kur’an hakkındaki görüřlerini eserlerine bakıldığında en bariz řekilde görmek mümkündür. En önemli eserlerinden olan Safahat’a bakıldığında řiirlerinin Kur’an’dan ilham alarak ve Kur’an’ın belirlediğ  ahlaki ölçülere ağırlık verilerek telif edildiğ  çıplak gözle görülmektedir. Ayrıca Mehmet Akif’in Safahat’ında Allah’a yak-lařma, Allah sevgisi vs. gibi Kur’an  yönleriyle ağır basan řiirlerinden onun Kur’an’a ne kadar baėlı olduėunu görebiliriz. řiirinde Bakara su-resinin 286. ayetine yaptığı yorumuna baktığımızda Mehmet Akif’in Kur’an’a olan baėlılıėını görebiliriz:

رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا

“Bizden öncekilere y klediğ n gibi bize de ağır yük yükleme!”
(Bakara 2/286)

Ey bunca zamandır bize haddimizi bildiren Allah;
Ey İřlam dünyasını ezen, inleyen Allah!
Bizler ki senin verdiğ n ilahi s ze inandık;
Bizler ki bin üç yüz bu kadar yıl seni andık;
Bizler ki, insanlar bir sürü puta taparken,
Yıktık o yaman eř kořmayı, devirdik sonsuza dek;

¹ Mehmet Akif Ersoy’un tanıtım yazısı için bakınız.: (Ersoy 1912, VIII-I, 183-1, s. 5).

Bizler ki birer hamlede kuruntuları bitirdik,

Mabedlere, gerçek Tanrı'yı getirdik;

Bizler ki senin adını dünyaya tanıttık... (Bek, 2007, 459).

Mehmet Akif'in Mısır hayatını, oradaki meşguliyetini, Kuran mealini yazmaya ne zaman başladığını ve ne zaman bitirdiğini, ayrıca meal yazma sürecinde nelerin olup bittiğini Mehmet Akif'in güvenilir belgeleri sayılan Mısır'dan İstanbul'daki dostlarına yazdığı mektuplarından öğrenmek mümkündür (Şengüler, 1992, IX/355-556).

Kuran'ın dokuz suresini kaplayan ve Mehmet Akif'e nispet edilen meal incelendiğinde dikkat çeken hususlar karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, mealde çevirilerin sade ve anlaşılır bir üslupta kaleme alındığı, sanki karşısında bir insan varmış gibi Kuran'ı insan hayatına hitap eden akıcı bir üslupla açıkladığına şahit oluruz. Mehmet Akif, şairlik kisvesinin etkisiyle yapmış olduğu mealinde şairane bir üslup ve edebi bir tavrın göze çarptığı görülmektedir. Mehmet Akif tarafından meali yapılan Bakara suresinin 266. ayeti Mehmet Akif'in mealde kullandığı edebi dile en güzel örnektir.

أَيُّودُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّنْ نَّحِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ
وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ
تَتَفَكَّرُونَ

“Acaba içinizden biri arzu eder mi ki, altından ırmakları akan hurmalık, bağlık bir bahçesi olsun, içinde kendisi için mahsulün her türlü bulunsun; sonra, üzerine ihtiyarlık çöksün ve çocukları kudretsiz iken alevli bir kasırga isabet ederek bahçesi yansın? İşte düşünür, ibret alırsınız diye Allah'ı Zülcelâl ayetlerini sizlere böyle açık açık bildiriyor.” (Şentük 2012, 92).

Yine Mehmet Akif, mealinde Türk dilinin zengin kelime hazinesinden istifade ederek bütünlük ifade eden cümleler kullanmıştır. Ayrıca mealde bazı kelimelerin alternatif manası parantez içerisinde gösterilmiştir. Bakara suresinin 90. ayetinin mealini buna örnek gösterebiliriz.

بُسْمًا اسْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعِثْنَا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادٍ
قَبَاؤُ بَعْضٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ

“Allah'ın, kendi fazlını (*ihsanını*=*vahyini*=*lütfunu*=*keremini*) kullarından dilediğine indirmesini kıskanıp da Allah'ın indirdiğini inkâr etme-

leri nefislerinin helaki pahasına aldıkları ne çirkin bir akıbettir ki bu suretle gazap üzerine gazaba uğradılar.” (Şentük, 2012, 92).

Kaynaklarda verilen bilgilere dayanılarak Celâleyn tefsirinde herhangi bir görüş, tercih veya anlatmak istediğı bir mananın Mehmet Akif'in mealinde bulunup bulunmadığı veya mezkûr mealde tefsir arasında herhangi bir ortak nokta, istifade ettiğı düşünölen ayetler varsa onların tespit edilmesi çalışmanın en önemli konularındandır. Söylenilen bu esaslara dikkat edilerek tespitler yapılmıştır. Şöyle ki kaynaklarda rastlanılan Mehmet Akif'in, Celâleyn tefsirini defalarca okuduğı iddiası Mehmet Akif'e nispet edilen mealde tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir-meal kaynak değeri ile örtüşmekle beraber incelenen bazı ayetlerde böyle bir durum söz konusu değildir. Bu duruma Bakara suresinin 169. ayetinin mealini örnek verebiliriz.

إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَن تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

Celâleyn tefsirinde bu ayet; “Sizlere ancak kötü ve de pek çirkin şeyleri emreder. Ve Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder.” (Yılmaz 2013, 24) şeklinde verilirken; Mehmet Akif'in meal çalışmasında “Sizlere ancak çirkin ve murdar işleri, bir de Allah’a karşı bilmediğiniz sözleri emreder.” (Şentürk, 2012, 52) şeklinde ifade edilmiştir. Göröldüğü üzere yapılan çalışmalarda afakî bir farklılık söz konusu olmamıştır. Zira Celâleyn tefsirini kendisine başucu kitabı edinen Mehmet Akif'in Celâleyn tefsirinden etkilenmemiş olması imkânsızdır. Ancak bu şu demek değildir ki, tamamen Celâleyn tefsirine bağılı olarak meal çalışmasında bulunmuştur. Mehmet Akif edebi kimliğin vermiş olduğı yapıyla mealinde kendi tavrını korumuş, Celâleyn kokusunu da hissettirmiştir. Bakara suresinin 223. ayetinde Celâleyn tefsirinin ve Mehmet Akif'in meal çalışmasının ifade biçimi olarak birbirinden farklarının olduğunu görmek de mümkündür.

نِسْأُوْكُمْ حَرْبٌ لَّكُمْ فَأْتُوا حَرْبَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَذِّمُوا لَأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُّلَاقُوْهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

Bu ayetin meali Celâleyn tefsirinde şöyle verilmiştir: “Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Dolayısıyla bu ekim yerinize nasıl isterseniz öyle varın. Ve kendiniz için takdim edin. Ve Allah'tan sakının. Ve biliniz ki

sizler şüphesiz onun huzuruna varacaksınız. Ve müminleri müjdele.” (Yılmaz 2013, 34).

Aynı ayetin mealini ise Mehmet Akif şu şekilde vermiştir: “Kadınlarınız sizin için tarladır. Tarlalarınızı dilediğiniz gibi ekin ve istikbaliniz için hayırlar biriktirin. Allah’tan korkun, karşısına çıkacağınızı da bilin.” (Şentürk, 2012, 72).

Mehmet Akif Ersoy’un mealine baktığımızda Celaleyn tefsirine benzerliğin olduğunu farklı örneklerde de görmek mümkündür. Bu benzerlik kelimenin eş anlamlarının yazılması veya aynı anlama gelen ifadelerin kullanılması şeklindedir. Mesela Celaleyn tefsirinde Bakara suresinin 30. ayetinde geçen وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ ifadesi “kanlar dökecek” şeklinde anlamlandırılırken; Mehmet Akif’in mealinde bu ifade “kanlar akıtılacak” şeklinde anlamlandırılmıştır. Yine aynı ayette geçen أَتَجْعَلُ ifadesinin Celaleyn tefsirinde “kimseyi mi yaratacaksın?” şeklinde, Mehmet Akif’in mealinde ise “mahluk mu yaratacaksın?” şeklinde anlamlandırılmıştır (Şentürk, 2012, 15; Yılmaz, 2013, 5). Buna benzer bir örneği daha vererek yetinebiliriz. Bakara suresinin 132. ayetinde geçen إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ ifadesinin anlamı Celaleyn tefsirinde “Allah size İslam dinini seçti.” şeklindeyken; Mehmet Akif’in mealinde “Allah size İslam’ı seçti.” şeklindedir. Bu örneklerden de görüldüğü üzere Mehmet Akif meali ile Celaleyn tefsirinde ufak farklılıklarla benzerlikler mevcuttur (Şentürk, 2012, 43; Yılmaz, 2013, 19).

Mehmet Akif meali ve Celaleyn tefsiri arasındaki benzerlik veya farklılıklara başka örnekler vererek mukayese etmeye devam edelim. Bakara suresinin 135. ayetinde geçen تَصَارَى ifadesi Celaleyn tefsirinde “Hristiyan” şeklinde tercüme edilirken, Mehmet Akif’in mealinde “Nasrani” şeklinde ifade edilmiştir (Şentürk, 2012, 44; Yılmaz, 2013, 20). Başka bir örnekte ise Celaleyn tefsirinde Bakara suresinin 145. ayetindeki أُمَّة kelimesinin anlamı “millet” olarak geçerken, Mehmet Akif’in mealinde bu kelimenin anlamında “ümme” kelimesi tercih edilmiştir (Şentürk, 2012, 47; Yılmaz, 2013, 21).

Fatiha suresinin Celâleyn ve Mehmet Akif yorumlamasını mukayeseli bir şekilde ele alacak olursak:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿١﴾
 الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٢﴾
 الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴿٤﴾
 إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴿٥﴾

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٦﴾
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ
غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴿٧﴾

Celâleyn;

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bütün hamdler âlemlerin rabbi olan Allah’a aittir. O rahman ve rahimdir. Din gününün sahibidir. Sadece sana ibadet ederiz. Ve sadece senden yardım isteriz. Bizi doğru yola hidayet et. Kendilerine ihsanda bulunduklarının yoluna, gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil.” (Yılmaz, 2013, 1).

Mehmet Akif;

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Hamd ancak Allah’ın; o Rabbü’l-âlemin, o hem Rahman hem Rahim, o kıyamet gününün sahibi Allah’ındır. İlahi! Kulluğu Sana ederiz, yardımı senden isteriz. Bizleri doğru yolun, o nimetine kavuşanların tuttuğu yolun yolcusu et. Gazabına uğrayanların, yanlış gidenlerin saptığı yolun yolcusu etme. Âmin.” (Şentürk, 2012, 4).

Celâleyn tefsirinden aldığımız Fatiha suresinin meal çevirisi ile Mehmet Akif’in çalışmasında ilk göze çarpan nokta, aynı manaya delalet eden açıklamalarda bulunulması Arap dilinin mezkûr isimler tarafından ustaca kullanıldığının nişanesidir. Ancak Mehmet Akif’in meal çalışmasına bakıldığı zaman görülecektir ki şairane üslup ön plandadır. Karşısında biri varmış gibi sohbet havasını temsil edecek anlatımı Celâleyn tefsirinden eserini farklı kılmaya etkendir. Bu sebeptendir ki Mehmet Akif, Celâleyn etkisini kendi tavrı ile harmanlamıştır.

Yani araştırma sonucunda her iki eser karşılaştırma yapıldığında Mehmet Akif’in yazdığı mealinde Celâleyn tefsirinden etkilendiği de tespit edilmiştir. Sonuç olarak denilebilir ki, Mehmet Akif her ne kadar Celâleyn tefsirini defalarca okumasından kaynaklı mezkûr tefsire ait özel bilgi, benzer taraflar, tercih, görüş veya anlatılmak istenen bir manaya mealde rastlıyor olsak da Mehmet Akif’in Celâleyn ile aynı mantıkla çalışma yaptığını söylemek doğru olmayacaktır. Başucu kitabı yaptığı eserden etkilendiğini söyleyebildiğimiz Mehmet Akif, körü körüne mezkûr esere bağlı kalmamış, kendi tavrını ön plana çıkaracak bir meal ortaya koymuştur.

Sonuç

Çalışmada Mehmet Akif'in Celâleyn tefsirinden istifade edip etmediği, istifade ettiyse bunun ne ölçüde belirgin olduğu ve ne düzeyde olduğu incelendi. Mehmet Akif'in Kur'an ve tefsir algısını anlama amacıyla hayatı, eserleri ve telif ettiği Kur'an mealindeki metodu hakkında kısa bilgiler verildi.

Milli şair hayatı boyunca Müslümanların akıllarını ve kalplerini harekete geçiren güzel şiirler yazmış ve halkı şuurlu olmaya, uyanık olmaya davet etmiştir. Ferdi, içtimai ve dini yaşayışıyla örnek olan Mehmet Akif özellikle toplumun müspet yönde ilerlemesi, dini ahkâmları doğru şekilde anlamaları için büyük gayretler sarf etmiştir. Bu özelliğini Mehmet Akif'in yaşadığı dönemde bazı surelerin tefsirini yaptığından ve kürsülere çıkarak halka vaazlar hitap etmesinden görmek mümkündür.

Dönemin problemleriyle ilgilenen Mehmet Akif, bir yandan İslam âleminin kurtuluşu için çözüm yolları arayışında olmuş, diğer yandan da kendini yetiştirmeye vakit ayırmıştır. Hayatına bakıldığında, Mehmet Akif'in bu gayretinin sebebinin şüphesiz ki ailesi, çevresi ve yaşadığı dönemin sıkıntılarının etkisi olarak görülmüştür. Şöyle ki, hayatı hakkında yazılmış kaynak eserlerde Mehmet Akif'in görüş ve düşünceleriyle her zaman aktif olduğu görülmüştür.

Bununla birlikte milli şair Mehmet Akif Arapçaya olan vukufiyeti ve Kur'an'a ilgisi sebebiyle Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye çevirme işini üstlenmiştir. Arapçayı mükemmel şekilde bilen Mehmet Akif yaptığı meal çalışmasında ayetlerin Türkçe mealini başarılı bir şekilde vermiştir. Kur'an'ın Fatiha'dan başlayarak Tevbe suresi dâhil sadece dokuz surelerini kapsayan meal çalışmasında Türkçe ile ayetler arasında birbirini tamamlayan mana bütünlüğü çok başarılı bir şekilde gerçekleşmiştir. Mehmet Akif hayatı boyunca tebliği ile beraber temsili yönleriyle de Kur'an'ın hizmetinde ve onun gösterdiği yolda çalışmış şahsiyettir. İster manzum isterse de mensur eserlerinde Kur'an ve Hz. Peygamberin hadislerinden bahsetmesi Mehmet Akif'in ne kadar Kur'an'a bağlı biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Celâleyn tefsirinin Mehmet Akif'e nispet edilen mealdeki kaynak değerini Fatiha ve Bakara surelerini esas alarak incelediğimizde ve kaynaklarda Mehmet Akif'in Celâleyn tefsirini defalarca okuduğu bilgilerine ulaştık. Mehmet Akif'in meal çalışmasında Celâleyn tefsirinin

tamamen etkisi altında kalmadıđını ancak Celâleyn tefsirinin izlerini taşıdıđını gördük. Verdiđimiz örneklerde bunu görmek mümkündür. Mehmet Akif, Celaleyn tefsirinin metodunun yanı sıra kendisine has bir yöntem geliřtirerek mealini řiirsel bir dille, biraz daha edebi yönü baskın bir yöntemle oluřturmuřtur.

Kaynakça

- Abdülkadirođlu, Abdülkerim. (1993). *Mehmed Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri Mev'ıza ve Hutbeleri*. Ankara: DİB Yayınları.
- Arslan, řükrü. (2003). "Mahallî". *Türkiye Diyanet Vakfı İřlam Ansiklopedisi*. C. XXVII. Ankara: TDV Yayınları.
- Aydar Hidayet. (1996). "Bir Kur'an Müfessiri Olarak Mehmet Akif". *Diyanet İlmî Dergisi*. C. XXXII. Sayı: 4. Ankara.
- Bek, Kemal. (2007). *Mehmet Akif Ersoy Safahat*. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları.
- Cerrahođlu, İsmail. (1979). *Tefsir Usûlü*. Ankara: Elif Ofset.
- Cündiođlu Dücan. (2000). *Bir Kur'an řairi – Mehmed Akif ve Kur'an Meali*. İstanbul: Birun Yayınları.
- Çantay Hasan Basri. (1966). *Akıfname*. İstanbul.
- Derman M. Uđur. (2003). "Mehmed İhsan Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İřlam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara: TDV Yayınları.
- Düzdađ, Ertuđrul. (2006). *Büyük řairimizin Aziz Hatırasına İstiklal Marşı ve Çanakkale řehidleri řiirlerinin Açıklaması -Hayat ve Eserlerine Dair Bir Giriřle Birlikte-*, İstanbul: M.Ü.İ.F.V., M.A.A.M. Yayınları.
- Düzdađ, Ertuđrul. (2009). *Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur'an Meali*. İstanbul: řule Yayınları.
- Düzdađ, Ertuđrul. (1989). *Mehmet Akif Hakkında Arařtırmalar*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. M.A.A.M. Yayınları.
- Düzdađ, Ertuđrul. (1979). *Safahat Tetkikleri Mehmed Akif'in Fikirleri*. İstanbul: Med Yayınları.
- Edib, Eřref. (1960). *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*. İstanbul: Sebilürreřad Neřriyatı.
- el-Mahallî Celâleddin - es-Süyûtî Celâleddin. (t.y.). *Tefsîrül-Celâleyn (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*. C. I-II, Mısır: Dâru'l-Ahyâi'l-Kitâbi'l-Arabiyyetü.

Ersoy, Mehmet Âkif. 8 Mart 1912 (Miladi)/24 Şubat 1327 (Rumi)/19 Rebûlevvel 1330 (Hicri). "Tefsir-i Şerif". *Sebilürreşad*. C. 8-1. Sa. 183-1.

es-Sehâvî Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. (t.y.). *ed-Đav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-ğarni't-tâsi'*. C. VII. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât.

es-Süyûtî Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. (1967). *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, C. I. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye.

es-Süyûtî Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. (1975). *et-Teħaddüş bi-ni'metillâh*. Thk.: E.M. Sartain, Cambridge: Cambridge University,

Ez-Zehebî Muhammed Huseyn. (1976). *Et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, C. I-II. y.y.: Dâru'l-Kitâbu'l-Hâdis.

İmamoğlu, Abdulvahit. (1997). *İman ve Aksiyon Adamı Mehmet Akif*. İstanbul: Ravza Yayınları.

Kabaklı, Ahmet. (1970). *Mehmet Akif*, İstanbul: Toker Yayınları.

Karakoç, Sezai. (1968). *Mehmet Akif*. İstanbul: Yağmur Yayınları.

Kaytancı, Ali. (2007). *Mehmet Akif İstiklal Marşımız ve Milli Ruh*. Konya: Karatay Ticaret Odası Yayınları.

Konukçu, Mehmet Alim. (2012). *Mehmet Akif Ersoy – Safahat*. Konya: Kitapmatik Yayınları.

Mertoğlu, M. Suat. (2011). "Tefsîrü'l-Menâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XL, İstanbul.

Nalbantoğlu, Muhittin. (1981). *Mehmet Akif ve İstiklal Marşı*. İstanbul. Veli Yayınları.

Okay Orhan ve Düzdağ Ertuğrul. (2003). "Mehmed Âkif Ersoy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII. Ankara: TDV Yayınları.

Özalp Suat Zühtü. (1968). *Mehmed Akif Ersoy Kur'an-ı Kerim'den Ayetler (Meal-Tefsir) Mev'izeler (Vaazlar)*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Özkan, Halit. "Süyûtî". (2010). *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXVIII. İstanbul.

Öztürkmen Neriman Malkoç. (1990/1149). *M. Akif Ersoy ve Dünyası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Rizâ M. Reşîd. (1947). *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Hakîm-Tefsirü'l-Menâ*. Kahire: 2. Basım. el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme.

řen, Ercan. (2015). "İctimâi Tefsir Yaklařımı Açıřından Mehmet Âkif Ersoy'un Kur'an Yorumu". *Yakın Doęu Üniversitesi İřlam Tetkikleri Merkezi Dergisi*. C.1. Sayı 2.

řengüler İsmail Hakkı. (1992). *Açıklamalı Mehmed Akif Külliyyat*. C. I-X. İstanbul: Hikmet Neřriyat.

řentürk Recep (editör). (2016). *Direnen Meal Akif Meali Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: Mahya Yayınları.

řentürk, Recep. (2012). *Kur'an Meali Mehmet Akif Ersoy*. İstanbul: Mahya Yayıncılık.

Tansel Fevziye Abdullah. (1991). *Mehmet Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Polat Ofset Yayınları.

Turinay, Necmeddin. (2011). *Mehmet Akif Ersoy řiir Külliyyatı Safahat*. Çev: Nicat Çavuş. Ankara: TOBB Yayınları.

Ünler, Fethi. (1972). *İstiklal Marřımız ve Mehmet Akif*. Konya: Fatih Matbaası.

Yılmaz, Kadir Okan. (2013). *Celâleyn Tefsiri Metin ve Tercüme*. İstanbul: Yasin Yayınevi.

“Kəşfül-həqayıq”da mənəvi dəyər olaraq vəhdət, elm, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmə

i.f.d. Nicat Yəhyazadə

Bakı, Azərbaycan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Daxilolma tarixi: 20.08.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 28.10.2023

Xülasə

İnsan ictimai varlıq olduğundan, maddi və fiziki ehtiyaclarını təmin etməsi ilə yanaşı, mənəvi dəyərlərə də yiyələnməli, onları öz fərdi və ictimai yaşayışında həyata keçirməlidir. Mənəvi dəyərlər insanın mənəviyyatı ilə birbaşa sıx əlaqədə olan məsələdir. Onları daim diqqətdə saxlamaq, qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq inancılı və vətənpərvər insanların ümdə vəzifələrindən biridir. Mənəvi dəyərləri qoruyub-saxlaya və inkişaf etdirə bilməyən bir cəmiyyəti məhrumiyyətlər, bəlalar və zillət gözləyir. Belə dəyərlərə sadıq çıxmaq isə bir çox sahədə yüksək nailiyyətlərlə nəticələnə bilər. Mənəvi dəyərlər həyatı məsələ olduğundan, əksər hallarda böyük və nüfuzlu şəxslər tərəfindən cəmiyyətə aşılır. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvî də Azərbaycanda mənəvi dəyərlərimizin təbliğində təsiredici şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, elmi sahədə rəvan qələmi ilə mənəvi dəyərləri bəyan etmiş, ictimai işlərdə yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində bu sahədə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Məqaləni qələmə almaqda əsas məqsəd “Kəşfül-həqayıq” təfsiri və onun müəllifinin mənəvi dəyərlərimizə verdiyi töhfəni üzə çıxarmaq, onun bu dəyərlərə olan təsirini qismən də olsa araşdırmaqdır. Məqalədə müəllifin diqqətini daha çox cəlb edən – mənəvi dəyərlərdən hesab olunan vəhdəti təbliğ etmək, təhsilə dəyər vermək, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirməkdir. “Kəşfül-həqayıq” təfsiri də bu nöqtəyi-nəzərdən araşdırılıb. Sözügedən bu üç mənəvi dəyər, digər mənəvi dəyərlərlə müqayisədə, daha çox əhəmiyyətə malikdir. Vəhdət –

cəmiyyəti parçalanmaqdan və təfriqədən qoruyacaq yeganə amildir. Təhsil isə cəmiyyətdə digər mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmək isə sosial yaşayışda haqq-ədalətin gerçəkləşməsində misilsiz təsirə malikdir. Hazırkı məqalə təsviri-analitik qaydada, məzmun analizinə əsaslanaraq, dini mətnlərdən istifadə etməklə tədqiq olunub.

Açar sözlər: *təfsir, mənəvi dəyərlər, “Kəşf-ül-həqaiq”, Mir Məhəmməd Kərim Bakuvî, vəhdət, elm, yaxşılığa dəvət, pislikdən çəkəndirmək.*

Unity, Knowledge, Encouraging Virtue and Dissuading Wickedness as Moral Values in “Kashf ul-Haqaiq”

PhD in Theology Nijat Yahyazadeh

Baku, Azerbaijan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Date of submission: 20.08.2023

Date of acceptance: 28.10.2023

Abstract

Since human is a social being, in addition to meeting his material and physical needs, he should acquire moral values and apply them in his personal and social life. Moral values are closely related to the spirituality of a person. Preserving and transmitting these values to future generations is a fundamental responsibility for every believer and patriot. A society that fails to maintain and develop moral values may face adversities, troubles, and humiliation. However, adhering to these values can lead to tremendous accomplishments in many fields. Because of being vital, moral values are mostly instilled in society by authoritative people. Mir Muhammad Karim al-Bakuvî was also one of the influential personalities in promoting our moral values in Azerbaijan. Through his eloquent writing style and dedicated engagement in public affairs, he advocated for moral values and made invaluable contributions to various branches of study.

The main purpose of the article is to reveal the interpretation of "Kashf ul-haqaiq" and its author's contribution to our moral values and to study his influence on these values, at least partially. In the article, moral values, particularly promoting unity, valuing education, encouraging virtue, and dissuading wickedness attract the author's attention.

The interpretation of "Kashf ul-Haqaiq" was also examined from this point of view. These three moral values are more important than others. Unity stands out as a crucial factor that protects society from fragmentation and division. Education also plays a key role in the formation of other moral values in society. Furthermore, encouraging virtue and dissuading wickedness has an incomparable effect on the realization of justice in social life. The article was studied descriptive-analytically, based on content analysis, utilizing religious texts.

Keywords: *Tafsir, Moral Values, Kashf ul-Haqaiq, Mir Muhammad Karim al-Bakuvi, Unity, Knowledge, Encouraging Virtue and Dissuading Wickedness*

Единство, наука, приглашение к добру и воздержание от зла как духовные ценности в «Кашфуль-хагайик»

д-р филос. по теологии Ниджат Яхьязаде

Баку, Азербайджан

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Дата подачи статьи в редакцию: 20.08.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 28.10.2023

Резюме

Поскольку человек является существом социальным, то помимо удовлетворения своих материальных и физических потребностей должен приобретать моральные ценности и реализовывать их в своей личной и общественной жизни. Потому что моральные ценности тесно связаны с духовностью человека. Со-

хранение, защита и передавание их будущему поколению является самой важной задачей каждого верующего и патриота. Общество, не способное сохранять и развивать моральные ценности, ожидает лишения, беды и унижения. В результате приверженности моральным ценностям является достижение высоких достижений во многих областях. Моральные ценности являющиеся жизненно важным вопросом во многих случаях предоставлялись обществу великими и влиятельными личностями. Мирмухаммед Керим Бакуви был одним из влиятельных личностей, пропагандирующих моральные ценности Азербайджана. Своим беглым пером он провозглашал моральные ценности в научной области и внес незаменимый вклад в данную сферу неустанной деятельностью в общественных делах.

Основной целью статьи является раскрыть вклад и влияние на моральные ценности путем изложения произведения «Кашфуль-хагайик». В статье основываясь на изложение произведения «Кашфуль-хагайик», особое внимание уделено вопросам создания единства, ценность образования, призыву к доброте и воздержанию от злых дел. С этой точки зрения рассматривалась толкование «Кашфуль-хагайик»а. В сравнении с другими, эти моральные ценности более важны. Потому что единство это основной фактор, предохраняющий общество от раскола и разделения. Образование также занимает особую роль в формировании других нравственных ценностей общества. Приглашение к добру и воздержание от злых дел оказывает ни с чем не сравнимое влияние на реализацию справедливости в общественной жизни. Статья разработана на основе описательно-аналитических правил и содержательного анализа религиозных текстов.

Ключевые слова: тафсир, моральные ценности, «Кашфуль-хагайик», Мирмухаммед Керим Бакуви, единство, наука, приглашение к добру, воздержание от зла.

Giriş

Bəşər tarixində müxtəlif məkanlarda görkəmli və nüfuzlu din alimlərinin insanların mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında müstəsna əməyi olmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi də belə bir məsuliyyətli vəzifəni ən gözəl şəkildə həyata keçirmişdir. O, dövrünün ictimai vəziyyətini düzgün təhlil etmiş, ictimai xidmətlər göstərmiş və özündən sonrakı nəsllə bir çox mənəvi dəyəri irs qoymuşdur. Bakuvinin ən mühüm elmi əsəri “Kəşfül-həqayıq an-nukətil-ayati vəd-Dəqaiq” (ayələrin mənə və incəlikləri ilə həqiqətlərinin açıqlanması) təfsiridir. Sözügedən təfsir Azərbaycan dilində yazılması ilə yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətində mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsi və onların doğru-düzgün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. “İslam dünyasında elmi, ictimai və siyasi zəmində baş vermiş hadisələr bir çox elm sahəsinə təsir etmişdir. Təfsir bu təsirlərə ən çox məruz qalan İslam elmlərindən biridir. Bu dövrdə müfəssirlər İslam dünyasında gördükləri mənfi hadisələrdən və yadelli işğaldan qurtulmaq üçün təfsirdən müdafiə vasitəsi kimi istifadə edirdilər. İnsanların hidayəti və sosial problemlərin ayələr kontekstində cavablandırılması, İslam dünyasında mövcud olan gerilikdən qurtulmaq üçün elmi təfsirə daha çox əhəmiyyət verilmişdir” (Ağayev, 2019, 120). Bakuvi də sözügedən məsələnin onun dövründə nə qədər əhəmiyyətə malik olduğunu yaxşı dərk etmişdir.

O, bir çox İslam elmləri ilə yanaşı, təfsir elmini də xüsusi diqqətdə saxlamış və bu sahəyə elmi və ictimai fəaliyyəti ilə lazımı töhfələr vermişdir. “Kəşfül-həqayıq” təfsiri Qurani-Kərimin 114 surəsinin təfsir edildiyi üçcildlik kitabdır. Bu əsərdə bütün surə və ayələr təfsir olunmuşdur. Sözügedən təfsir 1904-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sifarişi ilə Tiflis şəhərində “Buxariyyə” qəzetinin çapxanasında nəşr olunub (İsmayılov, 2011, 84). Bu təfsir üzərində elmi-tədqiqat işləri görən türkiyəli alim – professor, doktor Əhməd Bədirin zəhməti ilə 1997-ci ildə Türkiyədə də çap olunmuşdur (Ərtəkin, 2017). Respublikamızda isə Azərbaycan türkcəsində əlyazma və qədim nüsxələrdən yenidən yazılıb redaktə olunmaqla, 2014-cü ildə Qafqaz Müsəlmaları İdarəsi tərəfindən nəşr edilmişdir. Müəllif öz təfsirində qədim, məşhur şiə və sünni təfsirlərindən istifadə etmişdir.

Ümumilikdə, Quranın təfsir olunması tərtib və mövzu əsasında olmaqla iki hissəyə bölünür. Tərtib əsasında olan təfsir növü Qurandakı ayələri surələrin mövcud tərtibatına uyğun olaraq, yəni “əl-Fatihə” surəsindən başlayaraq, “ən-Nas”a qədər təfsir edir. Quranın mövzu əsasında olan təfsiri isə, yəni tematik təfsir, hər hansı bir dini-ictimai

mövzunu Quran nöqteyi-nəzərindən təhlil edir. Bu təfsir metodu müasir dövrümüzdə geniş şəkildə yayılmışdır (Yəhyazadə, 2020, 14). Bu təfsirdə də Quranı Quran ilə təfsir etmək, rəvayət və hədislər əsasında təfsir etmək və elmi təfsir etmək metodlarından istifadə olunmuşdur. Quranı Quranla təfsir etmək metodu isə daha çox gözə çarpır. Əllamə Təbatəbai bu metod barədə demişdir: “Quran hər şeyi bəyan edən olduğu halda, onun özünü də (Quranı) bəyan etməsi inkarolunmazdır” (Təbatəbai, 1417, I,11)

Müasir Azərbaycanda hər bir sahədə olduğu kimi, mənəvi dəyərlərin yüksək dərəcədə qorunması, hətta qarşılıqlı inteqrasiyası, xüsusən də tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması prosesi sürətlə inkişaf edir. Belə bir inkişafın yaranmasına zəmin yaradan əsas amillərdən biri də ziyalı alimlərdir. Onlar öz ictimai fəaliyyətləri və qələmə aldıkları faydalı əsərləri ilə daim cəmiyyətə lazım olan mövzulara münasibət bildirmişlər. Mənəvi dəyərlər isə onların ictimai fəaliyyətlərinin əsas hissəsini təşkil etdiyi bir mövzudur. Bakuvi də həmişə mənəvi dəyərlərə önəm verən həmin ziyalı alimlərdən biridir. O, bu sahəyə təkcə fikir bildirməklə kifayətlənməmiş, öz fərdi və ictimai həyatında mənəvi dəyərləri yaşatmaqla onların insan həyatı üçün nə qədər vacib və zəruri olduğunu sübut etmişdir. Bakuvi mənəvi dəyərləri yaşatmağa öncə öz ailəsi və yaxınlarından başlamışdır. Belə ki, qızların təhsil almaları qınaq mərkəzinə çevrildiyi bir zamanda, o, öz qızını maarifləndirmək üçün məktəbə göndərmişdir. Onun ictimai fəaliyyətdə və mənəvi dəyərlərin təbliğində müvəffəqiyyət əldə etməsinin əsas faktorlarından biri də məhz fərdi həyatında deyilənlərə riayət etməsidir.

Məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz “Kəşfül-həqayiq” təfsiri və bu qiymətli əsəri qələmə alan Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin mənəvi dəyərlərimiz sahəsindəki fikirlərini nəzərdən keçirmək, onun bir çox mənəvi sərvətlərimizə olan təsirini qismən də olsa araşdırmaqdır. Bu yazıda, əsasən, üç mənəvi dəyər – vəhdət, təhsil, yaxşılığa dəvət və pisləkdən çəkəndirmək “Kəşfül-həqayiq” təfsiri və onun müəllifinin fikirləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Bir çox digər mənəvi dəyərlər də vardır ki, onları bir məqalədə araşdırmaq qeyri-mümkündür. O cümlədən valideynə hörmət, vətənpərvərlik, şəhidlik, xeyirxahlıq, ailə dəyərləri, səbir, şükür, fədakarlıq, mərhəmət, səxavət və nəfslə mücadilə kimi mənəvi amilləri də qeyd etmək olar. Hər bir tədqiqatın araşdırma qaydası olduğu kimi, hazırkı məqalədə tədqiqetmə metodumuz təsviri-analitik qaydadan, məzmun analizinə əsaslanaraq dini mətnlərdən istifadə etməkdir.

“Kəşfül-həqayıq” və mənəvi dəyərlər (vəhdət, təhsil, yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkındirmək)

Hər bir xalqın çətinliklər müqabilində səbatlıq nümayiş etdirməsinin əsas səbəbi və müxtəlif sahələrdə inkişafına zəmanət verən onun mənəvi dəyərləridir. Mənəvi dəyərlər hər bir cəmiyyətin qiymətli sərvətidir. Deməli, “Mənəvi dəyərlər – insanı cəmiyyətdə formalaşdırən, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlamışdır. Mənəvi dəyərlər bir xalqın, toplumun minilliklər, əsrlərboyu formalaşan tarixi keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, onun milli şüurunu, dilini, dini inanclarını və davranış qaydalarını əhatə edən toplusudur” (Nəhmədov, 2019, 53). Burada əsas üç mənəvi dəyəri – vəhdət yaratmaq, təhsilə dəyər vermək, yaxşılığa dəvət və pislıkdən çəkındirməyi nəzərdən keçiririk. Qeyd olunan bu üç mənəvi dəyər, digər mənəvi dəyərlərə nisbətə hər bir cəmiyyət üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə vəhdət olmasa, həmin cəmiyyət özünün digər mənəvi dəyərlərinə sadıq çıxa bilməz. Mənfurniyyətli kəslər də vəhdətin olmaıılığındən sui-istifadə edərək, cəmiyyəti mənəvi tənəzzülə apara bilərlər. Mənəvi dəyər olan elm və təhsilin də cəmiyyət üzvlərində, xüsusilə də cavan nəsilə digər mənəvi dəyərlərin formalaşmasında müstəsna rol vardır. Yaxşılığa dəvət və pislıkdən çəkındirməyin özü isə ən mühüm mənəvi dəyərlər sayılmaqla yanaşı, cəmiyyətdə haqq-ədalətin doğru-düzgün şəkildə həyata keçməsində əvəzsiz təsirə malikdir. Bunu da qeyd edək ki, xalqımızın bir çox mənəvi dəyəri İslam dininin dəyərləri və Qurani-Şərifin ayələri əsasında formalaşmışdır.

1. Vəhdət yaratmaq

Azərbaycanda əsrlərboyu azsaylı xalqlar və ənənəvi məzhəblər tam mehriban və səmimi şəkildə yaşamışlar. Bu məsələ, hətta o qədər vüsət tapmışdır ki, digər xarici xalqlar və millətlər də azərbaycanlıların bu əməmindən təsirlənmiş, özlərinə örnək götürmüşlər. Vəhdət mövzu-su İslam dininin ən yüksək dəyər verdiyi və daim diqqət mərkəzində saxladığı bir məsələdir. Deməli, bu məsələ insan həyatında böyük rol oynayan mənəvi dəyərlərdən biri sayılır, bəlkə də bir çox mənəvi xəzinəni özündə ehtiva edərək bir yerə toplamağa qadir olan bir mənəvi dəyərdir. Belə bir müsəlman ölkəsinin daxili və xarici düş-mənləri həmişə ənənəvi məzhəblərin vəhdətinə xələl gətirmək üçün

əllərindən gələnə əsirgəməmişlər. Hər zaman ixtilaf və təfriqə yaradan məsələləri ənənəvi məzhəblər arasında qabardıb, mövcud olan vəhdəti zəiflətmək fikrində olmuşlar. “Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi İslam məzhəbləri və fırqələri arasında təfriqə yaradan məsələlərə çox həssaslıqla yanaşırdı. Bəzi ictimai məsələləri İslam dininə zidd olan və əsassız bir əməl kimi qələmə verir və camaatı diqqətli olmağa dəvət edirdi”. O, bu barədə belə demişdir: “Ruhanilərin Quran hökmlərini camaata öz şəxsi rəyləri ilə təqdim etmələrinə görə, İslam millətləri arasında məzhəb ayrılıqları yaranmışdır. Birlik və vəhdət müsəlmanların arasından götürülüb və onun yerinə təfriqə və nifaq qalmışdır” (Fərhadov, 2012, 177-179). Azərbaycan cəmiyyətində belə məsələlərə riayət etmək böyük əhəmiyyətə malik idi. Əsrlərboyu ənənəvi məzhəblər bir cəmiyyətdə dostcasına və sülh içində yaşayırdılar. Müəllifin uğurlarından biri – qələmə aldığı təfsir vasitəsilə məzhəblər arasında təfriqə yaradan məsələləri vəhdət yolu ilə bu böyük bələdan sığortalaması idi. O, bu metoddan istifadə edərək, Azərbaycanın müsəlman xalqını vəhdət, inkişaf və insanpərvərliyə tərəf dəvət edirdi.

Bakuvi “əl-Hucurat” surəsinin birinci ayəsinin təfsirində yazmışdır: “Əgər İslam ümməti bu ayəyə əməl etsəydi, belə fəlakətli günlərə düşər olmazdı. Allah-Taalanın və Peyğəmbərin verdiyi qanunlar qıraqda qalıb, nəfsani arzularla özlərindən ötrü ehkamlar təyin ediblər, o ehkamlar əsassız olduğu üçün heç bir işləri islah olunmayıb, nöqsan qalıbdır... Bəs bugünkü gündə Yer kürəsində beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən şura, müşavirə, fikir birliyi, əksəriyyətin görüşünü qəbul etmə kimi prinsiplərlə iş görmək və digər məsələlər İslam dininin qanunları deyilmi?” (Bakuvi, 2014, III/353). Bakuvi, həmçinin “əl-Əli-İmran” surəsinin 105-ci ayəsində də müsəlmanların vəhdəti üçün cəmiyyətə müraciət etmişdir: “Ey İslam əhli, insafla bu ayəyə baxın ki, necə açıq-aşkar şəkildə İslamda ixtilaf etməyi bizə qadağan edir. Ey İslam camaatı, bəs bu ayəyə biz əməl edirik? Əgər əməl etsəydik, müsəlmanlar arasında bu qədər ixtilaf olmazdı, hansı millətin arasında müsəlmanlarda olan qədər təfriqə və ixtilaf var? İslam ümmətinin zəifləməsinə və təfriqəsinə bais olan həmin ixtilafdır... Bu ixtilafların nəticəsində İslam ümməti, günbəgün zəif və düşmənlərin gözündə həqir və zəlil olmuşdur. Heyf olsun, Qurani-Şərifin gözəl nəsihətlərini başqa millətlər qəbul edib, gündən-günə tərəqqi ediblər. Amma biz müsəlmanlar Qurana lazımı qədər əhəmiyyət verməyib və geri qalmışıq... zəlil və məhv olmuşuq. Bu pərişan olan ümmətə zəmanəyə uy-

ğün mərifətli tərbiyəçilər lazımdır ki, xalqa hikmət üzrə siyasi və dini rəhbərlik etsinlər... Lakin indi tərbiyəçilərin özlərinin tərbiyəyə ehtiyac-ları olduğu halda, necə tərbiyə verə bilirlər?” (Bakuvi, 2014, I/199).

Maraqlısı budur ki, müəllif camaatı təfriqədən uzaqlaşdırıb, onları vəhdətə çağırandan sonra, “əl-Ənbiya” surəsi 93-cü ayəsinin təfsirində bu ixtilafların əsl səbəbini Qurandan uzaq düşmək və onun çarəsi ola-raq elm və savad öyrənmək olduğunu vurğulayır. Bu məsələ isə tək o zamanda deyil, elə bizim yaşadığınız modern dünyanın da əsas və zəruri tələblərindən sayılır: “Bütün ixtilafların səbəbi Qurani-Şərifdən uzaqlaşmaqdır... Bu dərddin səbəbi cəhalətdir, cəhalət və nifaq İslam ümmətini bürüyüb, hər ikisi də bir-birinə bağlıdır. Nifaqdan cəhalət, cəhalətdən nifaq yaranar, hər ikisinin də dərmanı, ancaq elm nuru ilə aydınlanmaqdadır. Hansı ölkədə elm və hikmət yayılsa, o millət ni-faqdan kənar olub, ittifaqa meyil edər. Bu mətləb müsəlmanlarda da təcrübə olunur. Asiyanın qərbində mədəni millətlərlə qonşu olan müsəlman xalqlar az bir elmlə də olsa, üzrlərindəki cəhalət örtüsünü açdıqlarından aralarındakı nifaq və cəhalətin azalıb, birdəfəlik yox ola-cağına ümid edilir. Bunun əksinə, Orta Asiyada heç bir elm nuru pəncərəsi açılmayıb... dünya hadisələrindən əsla xəbərdar deyillər...” (Bakuvi, 2014, II/342-343).

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsil, tibb, iqtisadiyyat, idman və hərbi is-tiqamətdə bir çox nailiyyət qazanmışdır. Habelə sözügedən sahələr üzrə ölkəmiz uğurlarını günbəgün artırmaqda və genişləndirməkdədir. Bu elmi müvəffəqiyyətlər sayəsində Azərbaycan cəmiyyətində bir çox ixtilaf aradan qalxmış və cəmiyyət tərəqqi yolu ilə addımlamağa baş-lamışdır. Demək olar ki, elm və din sahəsində bu uğurların əldə edilməsində Azərbaycanın böyük klassiklərindən sayılan Bakuvi kimi şəxslərin əvəzsiz əməyi olmuşdur.

Mənəvi dəyərlərdən hesab edilən vəhdətin əsas göstəricilərindən biri də cəmiyyətin problemləri ilə maraqlanmaqdır. Hər bir müsəlman cəmiyyətdəki insanların problemlərinin həllinə bacardığı qədər şərik olmalıdır. Əslində, bu, insanlıq nişanəsi hesab edilir və müqəddəs İslam dini bu ictimai məsələyə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycanın müsəlman xalqı qədimdən bu insani dəyər ilə yaşamışdır. Nəhayətdə, bu dəyər cəmiyyətimizin mənəvi dəyərinə çevrilmişdir. Müxtəlif səbəblər nəticəsində bu mənəvi dəyər cəmiyyətdə azalmış və Bakuvi öz dövründə bu problemi hiss etmiş, “əl-Maun” surəsinin ikinci

ayəsində belə qeyd etmişdir: “Ey İslam ümməti, bu açıq-aydın ayələrə fikir verin, özünü zə Quran əhli deyirsiniz, halbuki Quranın əhkamına əməl etməmək onu inkar etmək deməkdir... Nə vaxt yetim və yoxsul müsəlmanların dərini çəkib, onların əhvalına həmdərd olunub? Onların dərini çəkmək bir dirhəm, ya bir tikə çörək, ya da ki, bir libas vermək deyildir. Çünki belə olanda bəzilərinin halı məlum olmayıb, gizli qalır, əksinə, bütün yetim və yoxsulların halını gərək soruşub, onlardan ötrü məktəblər açıb, elm öyrətmək lazımdır. Elmə qabil olmayan yetim və yoxsullar üçün sığınacaq evləri açıb, illik xərclərinə kəfil olmaq lazımdır... Millətin xoşbəxtliyi belə işlərə yönəlib, xeyriyyəçiliklə, savab işlərlə məşğul olmaqdadır. Nəinki pul sandıqlarına söykəlib, yetim və yoxsullar bir şey istəyəndə də bir quruş verməyib, hətta acı söz deyib dəf edəsən. Ayənin hökmü ilə belə şəxslərə nicat yoxdur” (Bakuvi, 2014, III/663). O, əslində, cəmiyyətdə olan yalnız bir problemə işarə etmişdir. Cəmiyyətin bütün üzvləri çətinliklərin həll olunmasına çalışmalı və bu insanlıq mədəniyyətini diri saxlamalıdır. Bununla da mənəvi dəyər sayılan vəhdəti yaşatmaq, onu gələcək nəsillərə aşılmaq üçün münbit şərait yaranacaqdır.

2. Elm və təhsilə dəyər vermək

İnsan həyatında ən çox əhəmiyyət kəsb edən mənəvi dəyərlərdən biri də təhsil və təlim-tərbiyəni önəmli tutmaq, ona qiymət verməkdir. İnsanın fərdi və ictimai şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında müstəsna təsirə malik olan yeganə amil doğru şəkildə savadlanmaq və tərbiyə almaqdır. Məhz buna görə də təlim-tərbiyə məsələsi daim İslam alimləri tərəfindən xüsusi diqqətə layiq görülmüşdür. Onlar bu sahəyə olan məsləhət və tənqidləri ilə cəmiyyətin təhsil və tərbiyəsinə lazımi töhfələr vermişlər. Bakuvi də öz dövrünün təhsil və təlim sistemini tənqid etmiş, yalnız dini elmləri mənimsəməyi düzgün sanmamışdır. Bunun müqabilində dini elmlərin kənarında dünyəvi istiqaməti də öyrənməyi çox dəyərli saymış, bu baxışını praktiki şəkildə təbliğ etmişdir. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin fikirlərinə əsasən, onun yaşadığı əsrdə İslam alimləri yalnız dini elmləri öyrənirdilər. Əlbəttə, dini elmləri öyrənmək lazımdır, lakin bəşəriyyət üçün zəruri olan elmlərdən də qafil olmaq doğru deyildir. Qurani-Kərimdə bu elmlərin hamısının öyrənilməsi üçün açıq-aşkar ayələr mövcuddur. Bu əsasla Bakuvi I cildin müqəddiməsində belə yazır: “Elm, ancaq dinin cüzi hökmlərindən ibarət deyil, necə ki, bu dövrdə xalqa bundan başqa

heç bir elm öyrədilmir. Əksinə, əvvəlcə dini elmlər, ondan sonra bəşəriyyətin məişəti üçün lazım olan elmlər öyrədilməlidir. Məsələn, tarix, həndəsə, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri. Qurani-Şərifdə bu elmlərin hamısının öyrənilməsi üçün açıq-aşkar ayələr mövcuddur” (Bakuvi, 2014, I/20).

Elmin dəyərini bildirmək üçün Bakuvinin bu mövzuya dair Peyğəmbərin (s) bəzi hədislərini nümunə gətirdiyinə işarə edirik. Onun İslam Peyğəmbərindən (s) belə buyurduğu nəql olunub: “Alimlərin qələmi, şəhidlərin qanından daha fəzilətlidir” (Bakuvi, 2014, I/153). Qeyd olunan alimlərdən məqsəd elm vasitəsilə İslam ümmətinə xidmət edən və İslamın inkişafında payı olanlardır. Allah Rəsulunun (s) buyurduğundan belə başa düşülür ki, həqiqi alimlər şəhidlik məktəbini yaradan və bu vasitə ilə minlərlə şəhid ruhiyyəsində olan insanları yetişdirən kəslərdir. Məhz buna görə də alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından üstündür. Biz Azərbaycan xalqı olaraq bu həqiqəti əyani şəkildə 44 günlük Vətən müharibəsində müşahidə etdik. Torpaqlarımızın mənfur düşmən işğalından azad edilməsi rəşadətli Ordumuzun və şəhidlərimizin qanı bahasına, habelə xalqımızın yumruq kimi möhkəm birliyi sayəsində mümkün oldu. Deyə bilərik ki, belə bir mənəviyyata sahib olan gənclər bu xalqın alim və ziyalılarından təlim-tərbiyə almış kəslər idilər. Əziz Vətənimiz Azərbaycanda, artıq şəhid adına və şəhidlik məktəbinə dəyər vermək xalqımızın yaddaşında mənəvi dəyərə çevrilmişdir.

Bakuvi elmin dəyər və həqiqətini çatdırmaq üçün “əl-Mücadilə” surəsinin onbirinci ayəsində yazır: “Ey insanlar, bu ayənin məzmununu dürüst anlayın, sizi elm öyrənməyə həvəsləndirən bir ayədir. Hikmət sahibləri də belə deyiblər: “Kaş mən biləydim ki, elmsiz bir şəxs nəyi anlayıbdır və elmlı şəxs nəyi itiribdir?”. Məşhur ərəb filosofu Əsnaf ibn Qeys belə deyir: “Alimlər millətin tərbiyəçisidir. O izzət ki, elm səbəbinə əldə edilməyib, zillətə düşər olacaqdır. Həqiqətən, böyük şəxslərin kəlamı da böyükdür. Elmin fəziləti haqqında nə gözəl kəlamdır... Bu zamanda alimlərin vəzifəsi Qurani-Şərifin uca ayələrinin məzmununu avam xalqa başa salmaq olmalıdır. Xalq Quranın hikmət və nəsihətlərinə aqah olmasa, çətin ki, cəhalətdən xilas ola bilsin...” (Bakuvi, 2014, III/436). Azərbaycanın müsəlman xalqı həmişə elm əhli olub və övladlarının dini-dünyəvi elmlərə sahib olmalarından ötrü onları mədrəsə və məktəblərə göndərmişlər.

Elm nurundan faydalanmaları üçün övladlarını, hətta müxtəlif ölkələrə yola salırdılar ki, bu yolla elm əldə etsinlər. Bakuvi elə bir

dövrde yaşayırdı ki, insanların çoxu öz qızlarını təhsildən məhrum edirdi. O, belə bir dövrde öz qızını təhsil almaq üçün Zeynalabdin Tağıyevin təsis etdiyi “Unas” (qızlar) mədrəsəsinə göndərdi. Həqiqətdə o, bu işi ilə cəmiyyətdə yaranan pis adət-ənənələri dəyişmək və islah etmək üçün praktiki addım atdı. Cahil dindarlar isə bu işinə görə onu məzəmmət edir, evini yandırır, az qala, onu qətlə yetirəcəkdilər. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi elm öyrənməkdə qızlar ilə oğlanlar arasında fərq qoymaq barədə yazır: “İslam Peyğəmbəri (s) qadınları zillətdən xilas etdi və onlar üçün müəyyən hüquqlar qərarlaşdırdı. İslam dinində şəri vəzifələr baxımından kişi ilə qadın bir olduğu üçün elm öyrənməkdə də eyni hüquqa malikdirlər” (Fərhadov, 2012, 176-177).

Bakuvi elm öyrənməyi bütün kişi və qadınlara vacib bilirdi. Elmi insana bütün həlakətlərdən nıcat verən, cəhələri isə əzablara giriftar edən bir məfhum hesab edirdi. Müəllif “əl-Ələq” surəsinin dördüncü ayəsində yazır: “İnsafli adamlar bu ayələrə baxıb fikir versinlər ki, hansı dinin əsası İslamdakı kimi elm, kamal və mərifət üzrə qoyulubdur? Peyğəmbərə nazil olan surənin əvvəlinin elm və yazmaq əmri ilə başlaması elmin nə qədər vacib olduğunu bizə bildirib, elm öyrənməyə həvəsləndirir. Biz İslam ümməti belə böyük bir əmri, Allah-Taalanın fərmanını necə tərk edib, özümüzü zəlalət və cəhəlet girdabına salıb, yarasa kimi günəş işığından qaçıırıq... Burada sözü uzatmağa ehtiyac yoxdur. Biz müsəlmanların bütün dərdlərinin dərmanı və nöqsanlarımızın düzəldilməsi bu ayələrə əməl etməklə mümkündür” (Bakuvi, 2014, III/640). Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Bakuvi Azərbaycan xalqının istedadını incələyib və onlarda İslam elmlərini öyrənməkdə lazımı potensial və istedadın olduğunu görmüşdür. Sonra onları savadlanmağa təşviq etmişdir. Bu da öz növbəsində, mənəvi dəyər sayılan təhsilə diqqət göstərmək və İslam elmlərinin yayılmasında mühüm və müstəsna rola malikdir. Ən əsası, Bakuvi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dünyəvi elmləri öyrənməyin zəruriliyini cəmiyyətə aşılarmış və bu yolda əlindən gələni əsirgəməmişdir.

3. Yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkındirmək

Cəmiyyət bir gəmi kimidir. Gəminin bütün sakinləri onun təhlükəsizliyini qorumalı və sahilə sağ-salamat çatması üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Cəmiyyətdə baş verən fəsad və cinayətlərə qarşı biganə qalmaq, həmin gəminin qər q olmasına gətirib-çıxarar. Pis işlərdən çəkındirməklə yanaşı, cəmiyyətdə yaxşı və saleh işlər təbliğ

olunmalıdır. Deməli, mənəvi dəyərlərdən olan bu iki prinsip, yəni yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkəndirmək, demək olar ki, hər bir ideal cəmiyyətin sütunudur. Buna görə də İslam dini Allahın sonuncu elçisi Həzrət Məhəmməd (s) vasitəsilə insanları yaxşılıqlara yönləndirmək və pis əməllərdən çəkəndirmək üçün göndərilən haqq dindir. Allahın elçisi (s) həmişə insanları haqq və yaxşı işlərə çağırırmışdır. Onun həqiqi ardıcılıqları da insanları yaxşılıqlara dəvət etməkdə və pisliklərdən çəkəndirməkdədirlər. Bu əməl, əslində, dini dəyərləri təşkil edən ünsürlərdən biri olan “əmr bil-məruf” (yaxşı işlərə dəvət) və “nəhy ən-il-munkər” (pis işlərdən çəkəndirmək) göstərişindən qaynaqlanır.

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi belə insanların bariz nümunəsi sayılır. O, öz zamanında insanları yaxşı və saleh əməllərə səsləyirdi. “Kəşfül-həqayıq” təfsirinin müəllifi bəzi ayələrin təfsirində bu məsələyə diqqət çəkir və onun əhəmiyyətindən danışır. O cümlədən, “əl-Hucurat” surəsinin altıncı ayəsinin izahında yazır: “Həqiqətən də bu ayə biz müsəlmanlardan ötrü doğru ilə yalanı ayırır, doğruya tabe olmaqda nə böyük və nə gözəl öyüd-nəsihətdir. Biz nəsihət qəbul edən olsaq, bu ayə bizə kifayət edər. Amma eşidən qulaq və görən göz, anlayan qəlb bizdə haradandır? Əksinə, hər bir yalan sözü, Qurana və peyğəmbərin yoluna zidd olan xəbərləri özümüzə qanun və şəriət edib, yalançıları özümüzə rəhbər adlandırır, özümüzü dəhşətli bir fəlakətə düşür etmişik... Bu məqamda hədsiz dərəcədə üzüldü, qələmim də hərəkətsiz qaldı. Necə ki, bəsiyyət sahiblərinə gizli deyil” (Bakuvi, 2014, III/356).

Müəllif başqa bir yerdə sözügedən mənəvi dəyəri insanlara xatırladır və sözüünə təkid etmək üçün Peyğəmbərin (s) hədislərini qeyd edir. Bu tərtiblə “əl-Əli-İmran” surəsinin 104-cü ayəsində buyurur: “Xeyri əmr, şəri qadağan etmək İslamın ən böyük əsasıdır. “Minbərədə olduğu zaman Həzrət Peyğəmbərdən soruşdular: “Ey Peyğəmbər, məxluqatın hansı yaxşıdır?”. Buyurdu: “Xeyri əmr, şəri qadağan edən şəxslər”, ondan sonra buyurdu: “Kim xeyri əmr, şəri qadağan etsə, o şəxs yer üzündə Allah-Taalanın və Onun Peyğəmbərinin vəkildir”. Dini ehkamlara agah olan şəxs, gərək, xeyri əmr, şəri qadağan etsin. İslamda haqq olan sözləri gizlətməyib desin. Kim adını alim qoyub, Quranın aşkar və gözəl olan ehkamını və Peyğəmbərin (s) buyurduğu haqq sözləri gizlədib xalqa deməsə, ya da onların xilafını desə, o şəxs İslamın düşmənidir... Amma İslam ümməti arasında cəhalət geniş yayıldığından, pisə-yaxşıya fərq qoyulmayıb... xalq Qurana zidd olan

sözləri eşidib, ona tabe olub. Din düşmənlərinin pis-yaxşı sözlərinə fərq qoymaq üçün elm lazımdır...” (Bakuvi, 2014, I/198).

Cəmiyyətdə baş verən səhv addımlara münasibət bildirmək, ona istiqamət verib, müqabilində isə alternativ bir yol təqdim etmək – mənəvi dəyərlərdən sayılan pisləkdən çəkəndirmək və yaxşılığa dəvət etməyin bariz nümunəsidir. O zamanlar “Quran ölümlərə məxsusdur və dirilər ilə heç bir əlaqəsi yoxdur”, – deyilən yanlış bir ideologiya formalaşmışdı. Bakuvi bu yanlış düşüncə tərzinə qarşı öz mövqeyini aşkar şəkildə təbliğ edirdi. O, insanları Quran oxumağa və Quranda mövcud olan əxlaq normalarını və böyük dini maarifi öyrənməyə çağırırdı. Bakuvinin nəzərinə, Quran, əslində, ölümlər üçün deyil, dirilərə görə nazil olmuşdur. Qurana qulaq asmaq ilə yanaşı, onun ayələrinin uca məzmununa da diqqət etməyin lazım olduğunu bildirirdi.

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi Qurani-Kərimin əxlaqi və tərbiyəvi maarifinin bəşəriyyətin yaşam tərzini üçün lazımlı və zəruri olduğunu hesab edirdi. Azərbaycan cəmiyyəti Qurana həmişə xüsusi dəyər vermişdir. Bəzi maneələr isə Quranın ictimai nüfuzuna və təsirinə xələl gətirirdi. Bakuvi kimi vətənpərvər din alimləri belə məsələlərə laqeyd yanaşmır və vaxtında buna münasibət bildirirdilər. O, “Kəşfül-həqayiq” əsərində qeyd olunan məsələyə diqqət çəkir və bu barədə yazır: “Quran oxunanda mənasına və hətta kəlmələrin düzgün tələffüzünə diqqət etməyəndə, həmin oxunuşun eşitməkdən başqa bir faydası yoxdur. Ölü yiyələri də şad olurlar ki, öz meyitlərindən ötrü Quran oxutdurub, onun savabından nicat tapacaqlar. Rəzil insanların belə Quran oxuması ilə əcr və savab yox, şəər və günah qazanırlar. Məgər uca Peyğəmbərimiz (s) Qurani-ölülər üstündə və belə hörmətsiz şəkildə oxumağı əmr etmişdirmi? Yoxsa diri olduğu halda cəhalət xəstəliyindən ölənlər şəxslərə həyat vermək üçün onları dünya və axirət xoşbəxtliyinə qovuşdurmaqdan ötrü oxumağı əmr etmişdir?.. Batil və yalan sözlərə tabe olub, Qurani-Şərifdən uzaq olmaq cəhalətə baidir” (Bakuvi, 2014, II/323).

Bakuvi, həqiqətdə, bu açıqlamaları ilə Azərbaycan cəmiyyətinin dini-mənəvi dəyərlərinə sabitlik gətirmək və onu müxtəlif təhriflərdən xilas etmək istəyirdi. Şəxsən özü də bu millətin nümayəndəsi olduğu üçün cəmiyyətə daim lazım olan bu məsələləri xatırlatmağı və cəmiyyətdə onlara əməl olunmasını özünə borc bilərək bu addımları atırdı. Belə bir dəyərin isə cəmiyyətdən təcrid olunması, yaxud onun azalması həmin toplumun bir çox çətinliklərə məruz qalmasına zəmin

yaradan amillərdən biridir. “Azərbaycan xalqı isə bütün çətinliklərdən, bəlalardan, məhrumiyyətlərdən, zillətlərdən keçərək, öz dininə və mənəvi dəyərlərinə daim sadıq olmuşdur” (Əlifzadə, 2018, 98). Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində yüksək əzmkarlıq nümayiş etdirdi, illərlə işğal altında olan öz doğma torpaqlarını şəhidlərin qanları bahasına azad etdi. Düzdür, bu, olduqca çətin idi, lakin xalqımız həmişə olduğu kimi, bu dəfə də zilləti qəbul etmədi. Var qüvvəsi ilə öz məqsədinə doğru inamla addımladı. Sonda isə müzəffər Ordumuz qələbə xəbərinin sevincini bütün xalqımıza yaşatdı. Bu isə xalqımızın öz mənəvi dəyərlərinə sadıq qalması və bu xəzinəni nəyin bahasına olur-olsun qorumaq sayəsində mümkün oldu.

Nəticə

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq bunu qeyd etmək mümkündür ki, “Kəşfül-həqayıq” təfsiri və onun müəllifi olan Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi bir çox ictimai sahələrdə, xüsusilə də mənəvi dəyərlərin qorunub-saxlanması və təhrif edilməməsi istiqamətində lazımi və təsirli addımlar atmışdır. O cümlədən vəhdət mövzusunu diqqətdə saxlamış, cəmiyyətə bu barədə fikirlərini istər qələmə aldığı təfsirdə müxtəlif ayələrin izahı, istərsə də öz ictimai fəaliyyəti ilə bəyan etmişdir. Onun nəzərinə, cəmiyyətin zəifləməsinin əsas səbəbi ixtilaf və təfriqədir. Bunun səbəbini isə o, Qurandan uzaq düşməkdə görür. Qeyd edilənlərə əsasən aydın olur ki, Bakuvi təhsilə böyük dəyər vermiş, bu mövzuda öz dövründə mövcud çatışmazlıqlara biganə qalmamış, iradını bildirmişdir. O, dini biliklərlə yanaşı, digər dünyəvi elmləri də öyrənməyi hər kəs üçün vacib saymışdır. Mir Məhəmməd Kərim elm öyrənməkdə qızlar və oğlanlar arasında fərq qoymamış, bu fikrini əyani surətdə cəmiyyətə izhar etmək üçün öz qızını təhsil almaqdan ötrü “Unas” (qızlar) məktəbinə göndərmişdir.

Bakuvinin təhsilə verdiyi dəyərin bariz nümunələrindən biri isə alimləri cəmiyyətin tərbiyəçisi bilməsi idi. Sağlam, nümunəvi və ideal cəmiyyətə sahib olmağın əsas amillərindən biri isə yaxşı işlərə dəvət və pislikdən çəkəndirməkdir. Bakuvi öz qələmi və ictimai nüfuzu ilə bu mənəvi dəyərin cəmiyyətdə reallaşması üçün təkən vermiş, bu əqidəyə laqeyd yanaşan kəslərlə heç zaman razılaşmamışdır. O, daim öz fəaliyyəti ilə qeyd olunan mövzuda cəmiyyətə istiqamət vermiş, lazım gələn məqamda insanları xeyirli və yaxşı işlərə səsləmiş, cəmiyyətə

ziyan olacaq və fəsad törədəcək işlərdən çəkəndirmişdir. Bakuvi bu sahədə cəmiyyətdə baş qaldıran xurafatla mübarizə aparmış, xalqın dini-mənəvi dəyərlərinə sabitlik gətirmişdir.

Ədəbiyyat

Ağayev, M. (2019). "Təbatəbai və ülumi-Quran baxımından "Əl-Mizan" təfsiri", Bakı, Din araşdırmaları jurnalı, 2 (3).

Babaşlı, M. (2008). Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin həyat və yaradıcılığı. Dövlət və Din, Bakı, mart, № 1 (5), s. 158-169.

Əlifzadə, C. (2018). Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri, Bakı, "Mənəvi dəyərlərin təbliği fondu" nəşriyyatı.

Ərtəkin, Ə. (2017). "Kəşfül-Həqayıq" təfsirini tanıtdırma məqaləsi.

Fərhadov, Ə. (2012). Mir Məhəmməd Kərim MirCəfər Əl-Bakuvi və Maarifçilik, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, N:2.

Hurr Amili, M. H. (1409 h.q). Vəsailuş-şiə, 30 cildə, Qum, Alul-beyt nəşriyyatı.

İsmayılov, M. (2002). 20-Yüzyılda Azərbaycanda Yapılan Quran Tefsiri və Meal Çalışmaları, İstanbul.

İsmayılov, M. (2011). Təfsir üsulu və tarixi, Bakı, Bakı İslam universiteti nəşriyyatı.

Nəhmədov, A. (2019). Qloballaşma və mənəvi dəyərlər, Bakı, "Mənəvi dəyərlərin təbliği fondu" nəşriyyatı.

Nuri, H.M.T. (1408 h.q). "Müstədrəkül-Vəsail və Müstəbitul-Məsail", 18 cildə, Qum, "Alul-Beyt (ə)" nəşriyyatı.

Təbatəbai, M.H. (1417 h.q). Əl-Mizan təfsiri, 20 cildə, Qum, "İntişarate islami cameye muderrisin hozeye elmiyye" nəşriyyatı.

Yəhyazadə, N. (2020). "Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin elmi-ictimai həyatı və Kəşfül-həqayıq təfsiri", Bakı, Metafizika jurnalı, (ISSN 2616-6879), 3 (2).

Yəhyazadə, N. (2020). Haqqun-nas (cəmiyyət və ailənin mənəvi sağlamlığında rolu) – Tematik təfsir, Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı.

Beyzavi təfsirinin Azərbaycandakı əlyazma nüsxələrinin təsviri müqayisəsi

Ənvər Mustafayev

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrasının

baş müəllimi

Bakı, Azərbaycan

anvarmustafayev@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Daxilolma tarixi: 09.10.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 19.11.2023

Xülasə

Əsl adı Əbu Səid Abdullah ibn Məhəmməd əl-Beyzavi əş-Şirazi olan müfəssir bir çox İslam elmlərində əsərlər yazmış, elmi fəaliyyəti alimlərin diqqətini çəkmişdir. Azərbaycan alimi kimi də tanınan Nasirəddin Beyzavinin təfsirə dair yazdığı “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” əsəri ən çox oxunan kitablardan biri hesab edilir. Dövrünün yazı üslubuna uyğun olaraq qısa və yığcam əsər qələmə alan Beyzavi buna görə tənqid edilsə də, bu nümunə ən çox oxunan təfsir kitabları sırasındadır. Dərs kitabı kimi mədrəsələrdə tədris olunan əsər Osmanlı dövründə “hüzur dərsləri” adı ilə hər il ramazan ayında oxunurdu. Bundan başqa, üzərinə ən çox haşiyə və təliq yazılan təfsir əsəridir.

Bu məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun inventarında olan ikicildlik “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” əsərinin əlyazma nüsxələri təsviri yönədən tədqiq edilmişdir. Nəsx, nəstəliq və riqi xətləri ilə yazılmış bu nüsxələr müxtəlif surələri əhatə edir. Əlyazmalar Avropa və ya Şərq istehsalı olan ahərlənmiş və yarıahərlənmiş ağ kağızda, digəri isə mavi kağızda ərəb dilində yazılmışdır. Bundan başqa, bu əlyazmaların əksəriyyəti birinci cildi əhatə edir. Tam iki cild olan əlyazma nüsxələrinin sayı isə üçdür. Ümumi olaraq, altmış bir əlyazma nüsxəsindən ibarət olan bu

məqalədə əsərlərin şrift və inventar nömrəsi qeyd edilmiş, bunlar haqqında qısa məlumat verilmiş, bir-biri ilə müqayisə olunmuşdur. Əksəriyyəti nəm çəkmiş bu nüsxələrdən bəziləri eyni şriftlə qeydiyyatda olsa da, fərqli surə, tarix və katibləri əhatə edir. Həmçinin bu nüsxələrdən bəzilərinin inventar nömrəsi, katibi və ili qeyd edilməmişdir. Əvvəli və sonu naqis olan bəzi nüsxələrdə daha geniş məlumat əldə etmək çətinləşir.

Nəticə etibarilə “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” əsərinin üzərinə ən çox haşiyə və təliq yazılması, eləcə də əlyazma nüsxələrinin çoxluğu onun daha çox oxunan təfsir kitabı olduğunu ortaya qoyur.

Açar sözlər: *təfsir, Beyzavi, “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil”, Quran, təsvir.*

Descriptive Comparison of Baydawi`s Tafsir in Manuscript Copies in Azerbaijan

Anvar Mustafayev

Azerbaijan Institute of Theology,

Faculty of Theology

Senior Lecturer at the Department of

Languages and Social Sciences

Baku, Azerbaijan

anvarmustafayev@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Date of submission: 09.10.2023

Date of acceptance: 19.11.2023

Abstract

The commentator, whose real name was Abu Said Abd Allah b. Mohammad al-Baydawi al-Shirazi authored numerous works in Islamic studies and garnered attention for his scholarly activities. “Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil” written on tafsir by Naser al-Din Baydawi, who is also known as an Azerbaijani scholar, gained recognition as one of the most-read books. Despite facing criticism for his work that

was compact and concise in accordance with the literary style of its time, Baydawi's tafsir remains one of the most perused tafsir books. Consequently, this book, commonly taught in madrasas as a textbook, was read annually under the title of "Tranquility Lessons" during Ramadan in the Ottoman era. In addition, it is the work of interpretation that has the most commentaries and annotations written on it.

This article focuses on the descriptive study of manuscript copies of the two-volume work titled "*Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*", which are stored in the archive of the Institute of Manuscripts at the Azerbaijan National Academy of Sciences, named after Muhammad Fuzuli. These manuscript copies, written in scripts such as "Naskh", "Nastalig" and "Rigi", contain various surahs.

The manuscripts were written in Arabic on polished or half-polished white and blue papers, which are primarily European or Eastern in origin. Moreover, the majority of these manuscripts cover the first volume, while there are exactly three manuscript copies in total, although the work spans two volumes. In general, this article covers sixty-one manuscript copies, providing details such as script style and inventory numbers, along with brief information and comparisons between them. Although some of these copies, most of which were warped, share the same script style in their registration, they differ in surahs, dates, and scribes. Furthermore, some of these manuscripts lack inventory numbers, scribe names, and years. It becomes challenging to obtain comprehensive information, especially from manuscripts with incomplete beginnings or endings.

In conclusion, the extensive annotations and commentaries written on "*Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*", along with the numerous manuscript copies, demonstrate that it is one of the most read tafsir books.

Keywords: *Tafsir, Baydawi, Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil, Quran, Description*

Описательное сравнения рукописных копий тафсира Бейзави в Азербайджане

Анвар Мустафеев

Азербайджанский институт теологии,
Факультет теологии
кафедра языков и социальных наук
Баку, Азербайджан
anvarmustafayev@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Дата подачи статьи в редакцию: 09.10.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 19.11.2023

Резюме

Толкователь, настоящее имя которого Абу Саид Абдулла ибн Мухаммад аль-Бейзави аш-Ширази, написал множество работ по исламским наукам, которые привлекли внимание ученых. «Анвар ат-танзил ва асрар ат-тавил», написанная Насиреддином Бейзави, известным также как азербайджанский учёный, считается одной из самых читаемых книг. Написавший короткую и лаконичную работу в соответствии со стилем письма своего времени Бейзави был подвержен критике, несмотря на то что она вошла в число самых читаемых книг по толкованию. Так, произведение, преподаваемое в медресе как учебник в Османскую эпоху читалось каждый год в месяц Рамадан под названием «Уроки спокойствия». Кроме того, именно на это толкования, было написано самое большое количество ремарок и талигов.

В этой статье наглядно исследованы рукописные копии двухтомника «Анвар ат-танзил ва асрар ат-тавил», находящиеся в инвентаре Института Рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной Академии Наук Азербайджана. Эти копии, написанные письмом насх, насталиг и риги, охватывают различные суры. Рукописи написаны на мягкой и полумяжкой белой бумаге европейского или восточного производства и на синей бумаге на арабском языке. Кроме того, большинство этих рукописей охватывают пер-

вый том. А количество рукописных копий в двух полных томах – три. В общей сложности в этой статье, состоящей из 61-го рукописного экземпляра, были отмечены шрифт и инвентарный номер произведений, кратко описаны работы и проведены сравнения между ними. Некоторые из этих копий, большинство из которых отсырели, несмотря на то, что написаны одним и тем же шрифтом охватывают разные суры, даты и писцов. Кроме того, на некоторых из этих копий не указаны инвентарные номера, писцы и года. Становится все труднее получить более подробную информацию из некоторых экземпляров, у которых начало и конец отсутствует.

Следовательно, «Анвар ат-танзил ва асрар ат-тавил» имеет наибольшее количество ремарок и талигов, а также большое количество рукописных копий, что делает его наиболее читаемой книгой толкований.

Ключевые слова: тафсир, Бейзави, «Анвар ат-танзил ва асрар ат-тавил», Коран, описание.

Giriş

Dövrünün məşhur alimlərindən hesab edilən Əbul-xeyir Nasirəddin Abdullah bin Ömər bin Məhəmməd əl-Beyzavi (h. 685, m.1286; h. 691, m. 1291–1292) (Arıcı, 2017, 58; Mustafayev, 2023, 66) Şirazın Beyza qəsəbəsində doğulmuşdur. Doğum tarixi haqqında müxtəlif fikirlər rəvayət olunan (Özal, Çələbi, 2005, I/288 -289; əs-Subki, 1993, I/25; Mustafayev, 2023, 66) alim Təbriz şəhərində dünyasını dəyişmiş və oradakı Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edilmişdir (Qaradaği, 1980 – 1982 , 57; Züheyli, 1999, 69; Mustafayev, 2023, 66).

Şirazda qazi kimi də fəaliyyət göstərən (Arıcı, 2017, 32 -33; Mustafayev, 2023, 66) alimin dərin elmi dövrünün və özündən sonra gələn alimlərin təqdirini qazanmışdır (Safədi, 2000, XVII/206; Yafi, 1997, II/226; İbn Kəsir, 1997, XII/363). Azərbaycanlı alim kimi tanınan (Qazi Şübhə, 1407, II/172) Nasirəddin Beyzavi kəlam, fiqh, fiqh üsulu, bəlağət, bəyan, məani, lüğət kimi ərəb dilinin incəliklərinə, eləcə də tarix, təfsir və digər elmlərə aid əsərlər yazmışdır. Onun ən məşhur “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” adlı əsəri təfsirə aid olmuşdur. Beyzavinin bu məşhur təfsir əsəri mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi tədris olunmuş, Osmanlı dövründə ramazan ayında “Hüzur dərsləri” adı altında oxunmuşdur (İpşirli, 1998, 441-444; Arıcı, 2017, 363; Mustafayev, 2023, 67).

Əsərinin müqəddiməsində də qeyd etdiyi kimi, Nasirəddin Beyzavi uzun illər təfsirə aid əsər yazmağı düşündüyünü və onun adını “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” adlandırmaq istədiyini vurğulayır (Beyzavi, 1971, I/3;). Bu əsərin qələmə alınmasında onun şeyxi kimi tanınan və yanında dəfn edilməsini istədiyi Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Kütahtainin təşviq və cəhdləri olduğu da qeyd edilir (Çələbi, 2010, I/186; Bilmen, 1973 - 74, II/528). Əsərin h. 650, m. 1250-ci ildə yazıldığı rəvayət edilir (Gür, 2014, 23). İki cilddən ibarət olan nümunə müshəfdəki surə sıralamalarına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Belə ki, surələr “Fatihə”dən başlayaraq, “ən-Nas”a qədər təfsir edilmişdir.

Təfsiri İslam elmlərinin əsası və sütunu hesab edən Beyzavi hər kəsin təfsirçi ola bilməyəcəyini və bir təfsirçinin bütün İslam elmləri ilə yanaşı, ərəb dili, bəlağət, bəyan, məani və lüğət kimi onun incəliklərini bilən elmi dərinliyə sahib olmasının vacibliyini vurğulayır (Beyzavi,

1971, I/9-10; Çələbi, 2010, IV/290; Xafacı, 1997, I/21-24, Mustafayev, 2023, 67).

Təfsirində dirayət təfsir metodu ilə yanaşı, rəvayət təfsirinə də yer verən (Beyzavi, 1971, I/4; Mustafayev, 2023, 67) Beyzavi əsərində şaz qiraətlərlə yanaşı, Bəsre, Hicaz, Kufə qiraət növlərinə də toxunmuşdur (Gur, 2014, 25; Mustafayev, 2023, 67). Belə ki, müfəssir mötəbər qarilərdən rəvayət edilən və məşhur səkkiz qari imamlarına gedib çıxan qiraət növlərinə şaz qiraətləri də əlavə edərək, bu oxunuşların səkkiz olduğunu vurğulamışdır (Beyzavi, 1971, I/10-11). Bundan başqa o, adıçəkilən təfsirində onun mənbələrindən hesab edilən Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərindən saysız iqtibaslar gətirdiyinə (Suyuti, 1974, I/13; Arıcı, 2017, 375, Mustafayev, 2023, 68) və əsərdə mövzular geniş şəkildə izah edilmədiyinə, eləcə də surələrin sonunda fəzilət ilə bağlı hədislərə yer verdiyinə görə (Xafacı, 1997, 386) tənqid edilmişdir. Buna baxmayaraq, onun ecazyönlü, müxtəsər əsəri dövrünün yazı üslubunu özündə əks etdirmişdir (Arici, 2017, 358 – 359; Mustafayev, 2023, 67). Bu əsər üzərinə ən çox haşiyə və təliq yazılan təfsirlərdən hesab olunur (Bilmen, 1973 - 74, II/530; Maden, 2015, 337 – 375; Demir, 2006, 92; Öztürk, 2017, 20; Ay, 2014, 271).

Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun inventarında olan Beyzavinin “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” adlı təfsir əsərinin əlyazma nüsxələri təsviri yönədən müqayisə edilib. Məqalədə qeyd edilən əsərə aid altmış bir əlyazma nüsxə tədqiq olunmuş, hər bir nüsxə diqqətlə araşdırılmışdır. İki cildədən ibarət olan əsərin əlyazma nüsxələri müxtəlif surə və ölçülərlə yanaşı, fərqli il və katibləri əhatə edir. Bundan başqa, nüsxələrin əksəriyyətinin əvvəli və sonu naqisdir. Bu da əlyazmaların katibinin və ilinin, eləcə də son cümləsinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Əlyazma nüsxələrinin ölçü və meyarları üçün müəllifi Nailə Süleymanova olan “İlahiyyətə dair əlyazmalar kataloqu” adlı kitaba müraciət edilmişdir.

“Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” təfsir əsərinin əlyazma nüsxələrinin təsviri

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” adı ilə müəyyən şrift və inventar nömrəsi

altında mühafizə olunan bu nüsxələr və onların əhatə etdiyi surə, katib, il, səhifə və ölçülər aşağıdakı şəkildədir:

B–2723 / inv. № yoxdur – “Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma, “Mülk” surəsi ilə sona çatır. Katibi Məhəmməd bin Hüseyn Mahmud Paşadır. Hicri 1124–1712-ci illəri əhatə edir. 360 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 13x20-dir (Süleymanova, 2017, II/39).

B–2723 / inv. № yoxdur – “Yasin” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 360 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 13x20-dir (Süleymanova, 2017, II/40).

B–5555 / inv. № yoxdur – “Yasin”, “əl-Haqqə”, “əl-Məaric”, “əl-Muminun” və digər surələrin təfsirini əhatə edir (Süleymanova, II, səh 41). Katibi və ili yoxdur. 161 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 17x22-dir (Süleymanova, 2017, II/41).

B–5045 / inv. № yoxdur – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 267 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 15x21-dir (Süleymanova, 2017, II/40).

D–968 / inv. № yoxdur – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Mürsələt” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 149 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 21x31,5-dir (Süleymanova, 2017, II/41).

D–723 / inv. № yoxdur – “ən-Nisə” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nəhl” surəsi ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 213 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 20,5x31-dir (Süleymanova, 2017, II/42).

M–424 / inv. № 32182 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” surəsi ilə sona çatır. Katibi olmayan əlyazma h. 1158, m. 1745-ci illəri əhatə edir. 406 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 18x25-dir (Süleymanova, 2017, II/43).

B–6306 / inv. № yoxdur – “əl-Kövsər” surəsinin təfsirini əhatə edən əlyazmanın katibi və ili yoxdur. 111 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 17,5x 22-dir (Süleymanova, 2017, II/43).

B–5854 / inv. № yoxdur – Xətib Kazeruni Əbülfəzl Məhəmməd əl-Quraşinin Beyzavi şərhi üzərinə yazdığı haşiyəsinin əlyazmasıdır (Süleymanova, 2017, II/52). Katibi və ili olmayan əlyazma 199 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 21x17-dir (Süleymanova, 2017, II/52).

D–968 / inv. № yoxdur – Şeyxzadə Muhyəddin Məhəmməd bin əş-Şeyx Müslihəddin Mustafa əl-Qucevinin Beyzavi təfsiri üzərinə yazdığı haşiyəsidir (Süleymanova, 2017, II / 53). “Əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Bəqərə” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 149

vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 21x31,5-dir (Süleymanova, 2017, II/63).

B–7191/ inv. № yoxdur – iki cildi əhatə edən əlyazmanın katibi Məhəmməd bin Məhəmməddir. H. 1242, m. 1826-cı illəri ehtiva edir. 521 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 24,5x17,5-dir (Süleymanova, 2015, I/111).

D–564 / inv. № yoxdur – iki cildi əhatə edən əlyazmanın katibi və ili yoxdur. 624 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 20x29-dur (Süleymanova, 2015, I/111).

C–344 / inv. № 15587 – iki cildi əhatə edən əlyazmanın katibi Mənsur bin Yusuf bin Əli bin Yusuf bin İshaqdır. H. 967, m. 1559-cu illəri əhatə edən abidə 600 vərəqdır. Ölçüsü 30x18-dir (Süleymanova, 2015, I/112).

C–627 / inv. № 23560 – əvvəli naqis olan əlyazma iki cildi əhatə edir. Katibi Məhəmməd əl-Əmin bin İshaq Davud bin Çakır əl-Hənəfidir. H. 939, m. 1532-ci illəri əhatə edən abidənin son səhifəsində şəvval ayının 13-ü, çərşənbə günü, günorta vaxtı bitdiyi qeyd edilir. 465 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 17x25-dir (Süleymanova, 2015, I/113).

B–2623 / inv. № yoxdur – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 527 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 23x17.5-dir (Süleymanova, 2015, I/113).

D–427 / inv. № yoxdur – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 315 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 31,5x19-dur (Süleymanova, 2015, I/114).

C–345 / inv. № yoxdur – “əl-Fatiha” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 204 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 26x17-dir (Süleymanova, 2015, I/114).

C–617 / inv. № 23712 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi Ramazan bin Şəkur olan əlyazmanın tarixi h. 978, m. 1579-cu illərdir. 303 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 26,5x17,5-dir (Süleymanova, 2015, I/115).

D–497 / inv. № 22528 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “Taha” ilə sona çatır. Kitabın əvvəlində kitabın fehristi və ondan sonrakı səhifədə iki möhür vardır. Möhürün birinin içinə Məhəmməd Kərim, adın altına isə 1132-ci il yazılıb. Onun kənarında isə Beyzavinin birinci təfsiri yazılıb. Əsərin Məhəmməd Sarb Xacızadənin kitabxanasına aid

olduğu ehtimal edilir. Abidənin əksər səhifələri və cildin bir qapağı şi-rəzəsindən qopmuşdur. 370 vərəqdən ibarət olan əsərin ölçüsü 27x19-dur (Süleymanova, 2015, I/115).

D–40a / inv. № 10017 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 543 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 28x20-dir (Süleymanova, 2015, I/116).

D–127 / inv. № 11747 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 306 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 30x16-dır (Süleymanova, 2015, I/116).

D–241 / inv. № 10218 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Üç katibi olan əlyazmanın birinci katibi Sadi bin Əbdürrəhman bin Şeyxzadə ər-Rafii olmuşdur. Digər katiblər isə – Əbdülgəni bin Sadi və onun nəvəsi Əbdürrəhim olmuşlar. 467 vərəqdən ibarət olan abidə h.1195, m. 1783-cü illəri əhatə edir. Əlyazmanın ölçüsü 30,5x 20,5-dir (Süleymanova, 2015, I/117).

D–586 / inv. № 23713 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 426 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 30x18-dir (Süleymanova, 2015, I/118).

D–726 / inv. № 29084 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 399 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 30x19-dur (Süleymanova, 2015, I/118).

C–270 / inv. № 7303 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi Molla İsmayıl bin Molla Bilal əl-Qazi əl-Qumləki olan əlyazmanın ili yoxdur. 382 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 26x17-dir (Süleymanova, 2015, I/119).

C–403 / inv. № 20767 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl- Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 317 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 29x17-dir (Süleymanova, 2015, I/119).

C–501 / inv. № 22873 – əvvəli və sonu naqis olan əlyazma “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayıb, “əl- Kəhf” ilə sona çatır. 487 vərəqdən ibarət olan, katibi və ili olmayan əlyazmanın ölçüsü 24x18-dir (Süleymanova, 2015, I/120).

C–618 / inv. № 23503 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi Abdürrəhman bin Ömər olan əlyazmanın tarixi h.1107, m. 1695-ci illərə, şəvval ayına təsadüf edir. 312 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 18,5x29-dur. 543 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 18,5x 29-dur (Süleymanova, 2015, I/120).

C–932 / inv. № yoxdur – şərhlərində türk dilinə də təsadüf edilən əlyazma “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayıb, “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi Əmir Əli Şakir Ratuli olan əlyazmanın tarixi h.1180, m. 1766-cı illərə gedib çıxır. 466 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 29x17,5-dir (Süleymanova, 2015, I/121).

C–956 / inv. № yoxdur – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-Kəhf” ilə sona çatır. Katibi və ili yoxdur. 272 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 18x27,5-dir (Süleymanova, 2015, I/122).

D–273 / inv. № 16082 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nəhl” ilə sona çatır. Katibi olmayan əlyazmanın tarixi h.1129, m. 1717-ci illərə təsadüf edir. 334 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 19,5x31-dir (Süleymanova, 2015, I/122).

D–275 / inv. № 16017 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nəhl” ilə sona çatır. Katibi olmayan əlyazmanın tarixi h.1207, m. 1795-ci illərə təsadüf edir. 357 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 33x20,5-dir (Süleymanova, 2015, I/123).

D–723 / inv. № 10700 – “ən-Nisa” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nəhl” ilə sona çatır. Katibi Həsən Ağabəy bin Quşeyri olan əlyazmanın tarixi h.1085, m. 1674-cü illərə təsadüf edir. 213 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 29x18-dir (Süleymanova, 2015, I/123).

D–579 / inv. № 24497 – əvvəli və sonu naqis olan əlyazma “əl-Bəqərə” surəsi ilə başlayıb, “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 214 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 21,5x33,5-dir (Süleymanova, 2015, I/124).

D–855 / inv. № 31608 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 438 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 20,5x19,5-dir (Süleymanova, 2015, I/125).

D–727 / inv. № 29085 – “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayan əlyazma “əl-İsra” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 359 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 30x19-dir (Süleymanova, 2015, I/124).

B–3286 / inv. № 22275 – “əl-Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi olmayan abidənin tarixi h.1202, m. 1788-ci illəri əhatə edir. 440 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 14,5x21,5-dir (Süleymanova, 2015, I/125).

D–335 / inv. № 15583 – “əl-Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. İli olmayan əlyazmanın katibi Yusif əl-

Ğumuqidir. 396 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 32x20-dir (Süleymanova, 2015, I/126).

D–606 / inv. № 16067 – “əl-Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan əlyazma 364 vərəqdən ibarətdir. Abidənin ölçüsü 33x21-dir (Süleymanova, 2015, I/126).

C–73/ inv. № 11770 – “əl-Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Təfsirin adı, fəhristi yazılan 1a səhifəsində əlyazmanın sahibi olan Hüseyn Əfəndi Qayıbovun (1830–1917) möhürü vardır (Süleymanova, 2015, I/127). Katibi və ili olmayan abidə 288 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 25x17-dir (Süleymanova, 2015, I/127).

C–660 / inv. № 26190 – “əl-Məryəm” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi Xızır bin Mustafa olan əlyazmanın tarixi h.1066, m. 1655-ci illərə təsadüf edir. İki möhür basılmış abidənin birinci səhifəsinə 1813-cü ildə həkk olunmuşdur. Möhürlərdən birinə Əhməd Abdultalib, ikincisinə Abdullah Təhsin Baba yazılmışdır. 212 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 26x16-dır (Süleymanova, 2015, I/128).

D–596 / inv. № 23714 – “əl-Kəhf” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. İli olmayan abidənin katibi Əbdülqəni Nur Məhəmməddir. 184 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 30x20,5-dir (Süleymanova, 2015, I/128).

C–524 / inv. № 23300 – “əl-Kəhf” surəsi ilə başlayan əlyazma “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi olmayan abidənin tarixi h. 1099, m.1687-ci illərə təsadüf edir. 521 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 29,5x22,5-dir (Süleymanova, 2015, I/129).

C–582 / inv. № yoxdur – əvvəli naqis olan əlyazma “Tahə” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 288 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın ölçüsü 28x20-dir (Süleymanova, 2015, I/130).

B–214 / inv. № yoxdur – mətn məcmuənin 1b–62a səhifələrini əhatə edən əlyazma “Yasin” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 96 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın ölçüsü 20x15,5-dir (Süleymanova, 2015, I/130).

B–2892 / inv. № yoxdur – sonu naqis olan və axırıncı səhifəsi cırılmış əlyazma “Yasin” surəsi ilə başlayıb, “əl-Qədr” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 233 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın ölçüsü 22,5x17-dir (Süleymanova, 2015, I/131).

B–3175 / inv. № 4800 – mətn məcmuənin 1b – 200b səhifələrini əhatə edən “Yasin”, “Saffat”, “Rəhman”, “Vaqiə”, “Cümə”, “Talaq”, “Təhrim” “Haqqa”, “Nuh”, “Cin”, “Müzəmmil”, “Müddəsir”, “”Qiyamət”, “Mürsələt” “Nəbə”, “Naziat”, “Əbəsə”, “Təkvir”, “İnfitar”, “İnşiqaq”, “Buruc”, “Tariq”, “Ğaşiyyə”, “Fəcr”, “Bələd”, “Ələq”, “Bəyyinə”, “Zilzal”, “Adiyat”, “Təkasur”, “Huməzə”, “Qariə”, “Fil”, “Qüreyş”, “Kafirun”, “Nəsr”, “Təbbət”, “İxlas”, “Fələq”, “Nas” surələrini əhatə edir. Katibi Məhəmməd Vələd Şeyx Əsli Bəqirli olan əlyazma h.1220, m.1805-ci illəri əhatə edir. Əsər Ramazan ayının 1-də çərşənbə günü tamamlanmışdır. 223 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 21x17-dir (Süleymanova, 2015, I/131).

D–270 / inv. № 7303 – “Yasin” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan əlyazmanın katibi Məhəmməd bin Yusif Bəlxidir. H. 910, m. 1505-ci illəri əhatə edən abidə 241 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın ölçüsü 31x20-dir (Süleymanova, 2015, I/132).

D–742 / inv. № yoxdur – “əl-İsra” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan əlyazmanın katibi və ili yoxdur. 409 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 31x21-dir (Süleymanova, 2015, I/132). C–11 / inv. № 11677 – “əl-İsra” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan əlyazmanın katibi İbnu Məhəmməd Mömin Sədəddindir. 383 vərəqdən ibarət olan abidənin tarixi h.1121, m. 1709-cu illəri əhatə edir. Əlyazmanın ölçüsü 17x25-dir (Süleymanova, 2015, I/133).

C–532 / inv. № 23788 – “əl-İsra” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan əlyazmanın katibi və ili yoxdur. 321 vərəqdən ibarət olan abidənin ölçüsü 32x2,5-dir (Süleymanova, 2015, I/134) .

D–821 / inv. № 31047 – əvvəli naqis olan əlyazma “əl-Ənbiya” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi və ili olmayan abidə 257 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın ölçüsü 30x21-dir (Süleymanova, 2015, I/134).

A–1145 / inv. № 1593 – 1a səhifəsində sovet dövrünə aid 1971-ci il tarixli möhürü olan əlyazma təfsirin 30-cu cüzünü əhatə edir. Mətn məcmuənin 65b və 127b səhifələrini əhatə edir. Abidənin tarixi h.1231, m. 1816-cı illəri əhatə edir. 129 vərəqdən ibarət olan təfsirin ölçüsü 11,5x17,5-dir (Süleymanova, 2015, I/134).

B–2180 / inv. № 1593 – təfsirin 30-cu cüzü olan əlyazmanın katibi Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməddir. 62 vərəqdən ibarət olan

abidənin tarixi h. 1185, m. 1771-ci illərə gedib çıxır. Əlyazmanın ölçüsü 21,5x17-dir (Süleymanova, 2015, I/135).

B–2486 / inv. № 4111 – səhifələri qeyd edilməyən əlyazma “Bəqərə”, “Yasin” surələrini və təfsirin 30-cu cüzünü əhatə edir. Ortadan 32 səhifə boşdur. Surəsonlarında hədislər qeyd edilib. “Həyatı – I – qulub” başlığı ilə, təfsirlə əlaqəsi olmayan mövzuya keçilir. İlk fəsil iman və İslam mövzusu ilə başlayır, fəsillər qırmızı mürekkəblə qeyd edilir. Sonu dua ilə bitən əlyazmada Şeyx Əbu – I – Abbasın cəm etdiyi tibblə əlaqədar əsərlərdən istifadə edilməsi ilə bağlı cümlə yazılmışdır. Səhifənin sonuna h.1138-ci il yazılıb. Əlyazmanın ölçüsü 15x20,5-dir (Süleymanova, 2015, I/138).

B–4765 / inv. № yoxdur – 30-cu cüzün təfsiri olan əlyazmanın katibi və ili yoxdur. 137 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 17x22-dir (Süleymanova, 2015, I/138).

B–5995 / inv. № yoxdur – sonu naqis olan əlyazma “ən-Nəbə” və “ən-Naziyət” surələrini əhatə edir. Katibi və ili olmayan abidə 115 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 16,5x21,5-dir (Süleymanova, 2015, I/139).

B–6671 / inv. № yoxdur – “ən-Nəbə” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan əlyazma Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasına aiddir. 139 səhifədən ibarət olan abidənin katibi Molla Əli bin Sələmdir. Mətn məcmuənin 1b – 58b səhifələrini əhatə edir. Ölçüsü 20x15,5 (Süleymanova, 2015, I/139) olan əlyazmanın tarixi h.1132, m. 1720-ci illərə gedib çıxır.

B–6862 / inv. № 33593 – “Yasin” surəsinin təfsiri olan əlyazmanın sonu naqisdir. Katibi və ili olmayan abidə 190 səhifədən ibarətdir. Ölçüsü 7x8-dir (Süleymanova, 2015, I/140).

B–452 / inv. № 11788 – “Əvvəli naqis olan əlyazma “əl-Muminun” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatır. Katibi Hafiz Əhməd bin Məhəmməd bin Hacı Xəlil olan abidənin tarixi h.1202, m. 1788-ci illəri əhatə edir. 500 səhifədən ibarət olan təfsirin ölçüsü 14x20,5-dir (Süleymanova, 2015, I/141).

B–2278 / inv. № yoxdur – “Yasin”, “əl-Mülk”, “əl-Mürsəlat” və digər surələrin təfsirini əhatə edən əlyazma h. 1104, m. 1692-ci illərə gedib çıxır. Katibi olmayan abidənin mətni məcmuənin 20b–92a səhifələrini əhatə edir. 150 vərəqdən ibarət olan təfsirin ölçüsü 15x19-dur (Süleymanova, 2015, I/136).

B–2278 / inv. № yoxdur – təfsirin son cüzünü əhatə edən əlyazmanın mətni məcmuənin 94b–149b səhifələrini əhatə edir. Nəstəliq xətti ilə yazılmış abidənin katibi və ili yoxdur. 150 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 15x19-dur (Süleymanova, 2015, I/136).

“Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” təfsir əsərinin əlyazma nüsxələrinin təsviri müqayisəsi

Bütün bu əlyazma nüsxələri Avropa və ya Şərq istehsalı olan fiqranlı ahərlənmiş və ya yarıahərlənmiş, ağrəngli və ya təbiirəngli kağızda ərəb dilində yazılmışdır. Bu nüsxələrdən yalnız D-606 şriftli əlyazma mavirəngli kağızda yazılmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, II B–2723, B–2278 şriftləri təkrarlansa da, hər biri iki ayrı mətni ehtiva edir. Bundan başqa, hər bir əlyazmada sətirələr arasında müxtəlif istiqamətlərdə şərhələr vardır. Əlyazma nüsxələrinin başlanğıc və son cümlələrinə gəlincə isə qısa surələri ehtiva edən əlyazma nüsxələrindən başqa, digər nüsxələrin əksəriyyəti bəsmələ, dua və təfsir elminin üstünlüyünü ifadə edən cümlələrlə başlayır (بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي نزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيرا...فإن)
(أعظم العلوم مقدارا و ارفعها شرفا....).

Nüsxələrin son səhifələri isə əsasən, katibin adı, əlyazmanın tarixi və sonda gələn surəni oxumağın fəziləti ilə bağlı cümlələrlə bitir. Məsələn, D–127 şriftli əlyazmanın sonunda “Kim “Kəhf” surəsinin axırını oxuyarsa, onun başından-ayağına qədər nur olar. Hər kim “Kəhf” surəsinin tamamını oxuyarsa, yerdən-göyə qədər ona nur gələr” (من قرأ سورة الكهف من آخرها له نور من قرنه الى قدمه ومن قرأها كلها كان له نور من الارض الى السماء).

Hər biri Şərq üsulu və müasir üsulla, ardıcıl olaraq səhiflənən bu nüsxələr müxtəlif xətlərlə yazılmışdır. Belə ki, B–5555, D–723, B–5854, S–344, D–427, S–617, D–497, D–40a, D–127, D–241, D–586, D–726, S–270, S–403, S–501, S–618, S–932, S–956, D–273, D–723, D–579, D–727, D–855, D–335, D–606, S–73, D–596, D–270, D–742, S–11, D–821, B–2486, B–5995 şriftli nüsxələrin sayı 33 olmaqla nəsx xətti, B–2180 şriftli nüsxə riqi xətti ilə, digər şriftli nüsxələr isə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Bundan başqa, C–524 şriftli əlyazma iki xətt ilə yazılmışdır. Belə ki, 263a səhifəsinə qədər nəsx, davamında isə nəstəliq xətləri ilə qələmə alınmışdır.

Bu əlyazmaların əksəriyyətində surə adları qırmızı mürəkkəblə yazılmış, ayələr isə üstündən qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilərək işarələnmişdir. C–627 şriftli əlyazmada isə Quran ayələri qırmızı mürəkkəblə, surə adları böyük hərflərlə qara mürəkkəblə, “Fatihə” surəsi qırmızı mürəkkəblə qeyd edilmişdir. Həmçinin D–241 şriftli əlyazma nüsxəsində Quran ayələri qırmızı mürəkkəblə və müəyyən yerə qədər qırmızı, göy və sarı rənglərlə üstündən xətt çəkilərək verilmişdir. Bundan başqa, D–127 şriftli əlyazmada ayələrin üstündən qara və qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Demək olar ki, bütün əlyazmaların əksəriyyəti nəm çəkmiş və ya müəyyən səhifələri şirazəsindən qopmuşdur. Cildi göyrəngli karton olan B–2623 şriftli əlyazma ilə yanaşı, cildi tünd-qəhvəyi olan D–40a şriftli əlyazmalar yeni bərpa olunmuşdur. D–40a şriftli əlyazmada bərpa oluna bilinməyən səhifələr zərfin içərisində kitabın arasına qoyulmuşdur. Bundan başqa, B–2623 şriftli, ortadan 32 səhifəsi boş əlyazmada təfsirlə əlaqəsi olmayan, iman sərlövhəsi ilə başlayan fərqli mövzuya keçilir. Həmçinin, bu kimi məsələ A–1145 şriftli digər əlyazmada da mövcuddur. Belə ki, təfsirin 30-cu cüzünü əhatə edən əlyazma 1a səhifəsində “Bədəndə xoşagəlməz hallar” sərlövhəsi ilə başlayır, dərmanların hazırlanması, eləcə də dişəğrısı və digər mövzulardan bəhs edir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, B–7191, D–564, S–344 şriftli əlyazmalar təfsirin tam olan iki cildini, yəni müşəfdəki “Fatihə” surəsindən başlayıb, “ən-Nas” ilə bitən surə ardıcılığını əhatə edir.

1a səhifəsində “Fatihə”, “Tin”, “Rəhman”, “Vaqiə”, “Mülk”, “Nəsr”, “Kövsər”, “Sad”, “Fələq”, “Nas” kimi surələrin fəzilətləri və hədislərin növləri haqqında məlumat yer alan D–564 şriftli əlyazmanın 1b səhifəsi cırılmış; 32b səhifəsinə qədər ayələr qırmızı mürəkkəblə, 33a səhifəsindən etibarən isə ayələrin üzərindən qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. 621a–624 səhifələr şirazəsindən qopmuşdur. Son səhifədə cırıqlar olduğu üçün cümlələr oxunmur. Cildi qəhvəyirəngli olan əlyazma tam iki cildi əhatə edən şriftlər arasında ən çox səhifəyə malikdir.

Cildi qara dəri olan B–7191 şriftli əlyazma (h. 1242, m. 1826) ilə müqayisədə tarixinə görə daha qədim olan S–344 şriftli əlyazmanın (h. 967, m.1559) cildi tünd-qəhvəyi rəngli dəridir. Cildi dağılmış əsərin son səhifəsində dua, tarix və katibin adı yazılmış və bu yazılar qırmızı çərçivəyə alınmışdır. Surə adları qırmızı mürəkkəblə qeyd edilən B–7191 şriftli iki cildən ibarət olan əlyazma ciddi nəmişliyə məruz qalmışdır.

Bəzi səhifələrdə mürəkkəb səhifənin müəyyən hissəsinə yayıldığı üçün oxunmur. Cildi qara dəridir.

B–2623, D–427, S–345, S–617, D–855, D–717 şriftli əlyazma nüsxələr isə əsərin birinci cildini əhatə edir. “Fatihə”–“əl-İsra” surələrini əhatə edən bu nüsxələrdən D–855 şriftli əlyazma ən çox səhifəsi olduğuna görə seçilir. Birinci cildi əhatə edən əlyazmalar arasında ölçüsünə görə ən böyüyü isə D–427 şriftli əlyazmadır.

Ümumiyyətlə, tarixləri qeyd edilən əlyazma nüsxələr arasında ən qədimi “Yasin” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan, D–270 şriftli əlyazmadır ki, h. 910, m. 1505-ci illəri əhatə edir. Ölçüsünə görə ən böyük əlyazma “Məryəm” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” ilə sona çatan D–606 şriftli əlyazmadır (33x21). Ölçüsünə görə ən kiçik əlyazma isə “Yasin” surəsinin təfsirini əhatə edən B–6862 şriftli əlyazmadır; ölçüsü: 7x8-dir.

Nəticə

Ziyalı və qazi ailəsində doğulan Nasirəddin Beyzavi uşaqlıqdan elmə maraq göstərmişdir. İlk təhsilini atasından alan (Beyzavi, 1971, I/4; Şirazi, 1344, 294-295; Mustafayev, 2019, 125) alim İslam elmlərinə aid bir çox əsər yazmışdır. Təfsiri İslam elmlərinin sütunu adlandırılan Beyzavi bu istiqaməti bütün İslam biliklər sistemindən üstün tutmuşdur. Nəhayət, ömrünün son dövrlərində böyük hörmət etdiyi, şeyxi olan Məhəmməd Kütəhtainin təşviqi ilə və istixarə etdikdən sonra (Beyzavi, 1971, I/4; Öztürk, 2017, I/14), təfsirlə bağlı əsər yazmağa qərar vermiş və nümunənin adını “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” adlandırmışdır. Ecazkarlığı və yığcamlılığı ilə seçilən əsər ən çox oxunulan təfsir kitablarından hesab edilir. Dərs vəsaiti kimi tədris olunun bu əsər Osmanlı dövründə hər il ramazan ayında “Hüzur dərsləri” adı altında padşahın hüzurunda oxunurdu (İpşirli, 1998, 441-444; Arıcı, 2017, 363; Mustafayev, 2023, 67). Əsərdə mövzular təfəsilatı ilə izah edilmədiyi üçün və onun mənbələrindən olan “əl-Kəşşaf” əsərinin müxtəsəri olması iddiası ilə nümunə tənqid edilmişdir. Bundan başqa, əsərdə surələrin sonunda onun fəzilətləri ilə bağlı uydurma hədislərə yer verilməsi də təfsir alimləri tərəfindən yaxşı qarşılanmamışdır. Bütün bunlarla yanaşı, ən çox haşiyə və təliq yazılan əsərlərdən hesab edilir. Həmçinin, bu əsərin

müxtəlif surə, il və katibləri ilə seçilən çoxsaylı əlyazma nüsxələrinin olması onun bugünədək böyük maraqla oxunmasının təzahürüdür.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun inventarında olan “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” adlı əlyazma nüsxələrə gəlincə, nümunədə əsərlərə qısa şəkildə toxunularaq təsvir edilmişdir. Belə ki, əsərlər yazı xətti, ölçü və tarixlərinə görə müqayisə edilib. Tədqiqatdan aydın olur ki, əlyazma nüsxələrindən bəzilərinin eyni şriftdə qeydiyyatda olmasına baxmayaraq, müxtəlif yazı xəttinə, tarixə və katibə aiddir. Həmçinin, bəzi nüsxələrin inventar nömrələri qeyd edilməmişdir. Bundan başqa, nüsxələrin əvvəli və sonu naqis olduğu üçün əsərin ili və tarixi haqqında geniş məlumat əldə etmək olmur. İli müəyyən olan nüsxələrdən ən qədimi D–270 şriftli əlyazmadır. Belə ki, bu nüsxə h. 910, m. 1505-ci illəri əhatə edir.

Əksər əlyazma nüsxələrinin son səhifələri cırıldığından və ya hər hansı səbəbdən katibləri qeyd edilməmişdir. Bundan başqa, bəzi əlyazma nüsxələrinin mətnləri təfsirlə bağlı məcmuənin tamamını əhatə etmir. Belə ki, bu nüsxələrdə təfsirlə yanaşı, tibb, hədis və digər mövzulara da yer verilir. Demək olar ki, əsərlərin əksəriyyəti ciddi nəmişliyə məruz qalıb. Bəzi əsərlərin cildi və səhifələri şirazəsindən tamamilə qopmuşdur.

Ədəbiyyat

Abdulvehhab, Öztürk. (2017). “Beydavi Tefsiri”, Kahraman yayınları. I cild. İstanbul.

Ahmet Özal. (2005 / 1425). Hund Çelebi, Əl – Beydavi Abdullah b. Ömər “Məvsuatu Alamil – Uləmai və -l-Udəbəil Arabi və -l – Müslimin”. Beyrut.

Ay, Mahmut. (2014). “Osmanlıda Tefsir faaliyyətləri”, Tefsir El Kitabı, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları.

Bilmen Ömer Nasuhi. (1973). (1973 - 74). “Böyük Tefsir Tarihi”, I -II, İstanbul: Bilmen Yayınları.

Cüneydi, Şirazi. (1344) “Şəddül – izar fi haddil - əvzar an zuvvarul – məzar”, nşr. Mirzə Muəmməd Qəzvini – Abbas İqbal aştiyani, Tehran. İntişaratı – Novid.

Demir, Ziya. (2006). "XIII – XVI.y.y Arası Osmanlı Müfəssirləri", İstanbul: Ensar Yayınları.

əl – Qadi Nasirəddin Əbi Səid Abdullah b. Ömər b. Məhəmməd əş – Şirazi əl – Beydavi. (1971). "Ənvar ət – Tənzil və Əsrar ət – Təvil" I cild. Beyrut – Lubnan: Darul Kitəbil İlmiyyə.

faqih, əl – muərrix, əl - ədib", sahibut – təsaniful – məşhərə, Dimaşq: Darul – Qələm.

Gür Süleyman. (2014). "Kazi Beyzavi təfsirində Belağat İlmi və Uygulanışı" (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Xafacə Şihabəddin Əhməd b. Muəmməd. (1997). "Haşyətu -ş – Şihab alə Təfsiru – I – Beydavi / İnəyətu – I – Qadi və Kifəyətu – r – Razi" I-X, Daru -I – Kutubu – I – İlmiyyə, Beyrut.

İmaduddin İbn Kəsir, Əbul Fida İsmail b. Nuriddin Əli b. Cəmaləddin. (1997 / 1418). "əl – Bidayə və - n – Nihayə", I – XXI thq. Abdullah b. Abdullah Muhsin ət – Türki, Daru Hicr, Riyad.

İpşirli, Mehmet. (1998). "Huzur Dersləri", Diyanet İşleri Ansiklopedisi, XVIII, (441 - 444).

Katib, Çelebi. "Keşfuz – z – Zunun", nşr. M. Şerefəddin Yaltkaya - Rifat Bilge, Beyrut: Daru ilahiyat – turasil – Arabi.ts.

Katib, Çələbi. (2010). " Sulləmul – vusul ilə tabaqatul – fuhul", nşr. Mahmud Abdulqadir əl – Arnaut – salih Sadavi salih, I – V, İstanbul. İRCİCA.

Qaradaği Əli Muhyiddin. (1980 – 1982 / 1400 / 1402). "əl – Müqəddimə", Qazi Beyzavi, əl – ğayətul qusva fi dirayətil fətvə, nşr. Əli Muhyiddin əl – Qaradaği, Qahirə: Darun – nasr.

Qazi Şuhbə Əbu Bəkir b. Əhməd Takiyyuddin. (1407). "Tabakatuş – Şafiyyə". Thq. Hafiz abdul alim Xan, Aləmul – Kutub, Beyrut.

Maden, Şükrü. (2015). "Təfsirde Haşiye Geleneği ve Şeyhzadənin envarut – Tenzil Haşiyesi", İstanbul. İsam Yayınları.

Məhəmməd Züheyli əl – Qazi əl – Beyzavi. (1999). "əl -Müfəssir əl – usuli, əl – mütəkəllim, əl –

Mustafayev, Ənvər. (iyun 2023) . "Beyzavinin "Ənvar ət – Tənzil və Əsrar ət – Təvil" Əsərinin Mənbələri". Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Din Araşdırmaları Jurnalı №1 (10), (səh. 65 – 84.)

Mustafayev, Ənvər. (iyun 2019). "Qazi Beyzavi və Onun İslam Təfsir Ənənəsinin İnkişafında Rolu", Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Din Araşdırmaları Jurnalı №1 (2), (səh. 123 – 138.)

Mustakim, Arıcı. (2017). "İslam ilim və Düşünce Geleneğinde Kadı Beyzavi", İsam yayınları.

Safədi Səlahəddin Hilal b. Aybeg. (2000, h.1420). "əl -Vəfi bil – Vəfəyat", nəşr. Əhməd əl – Arnaut – Türki Mustafa, I – XXIX, Beyrut: Daru ihtiya – turas.

Suyuti Cəlaləddin Abdurrahman b . Əbi – bəkir. (1974/1394). "əl – İtqan fi Ulumul – Quran", I -IV,thq, Muhəmməd əbul – Fazl İbrahim, Heyətul – Mısıriyyətul – Ammətu lil Kutub.

Süleymanova, Nailə. (2015). "İlahiyyata Dair Əlyazmalar Kataloqu". I cild. Bakı: "Elm və Təhsil".

Süleymanova, Nailə. (2017). "İlahiyyata Dair Əlyazmalar Kataloqu". II cild. Bakı.

Tacəddin əs -Subki (1993/1413). "Tabəqatu – ş – Şafiiyyətu – I – Kubra", nəşr.Mahmud Muhəmməd ət – Tanahi – Abdulfəttah əl – Hulv. Qahirə.

Yafi. (1997/1417). "Miratul – cənan və İbrətul – Yaqzan", nəşr.Xəlil əl – Mənsur, I -V, Beyrut: Darul – Kutubul İlmiyyə.

UOT 1(091)

**Haşım bəy Vəzirovun dünyagörüşündə
islamçılıq və İslam-türk birliyi məsələləri**

f.f.d., dos. Faiq Ələkbərli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya
Institutunun aparıcı elmi işçisi
Bakı, Azərbaycan
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Daxilolma tarixi: 20.09.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 30.11.2023

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan mütəfəkkiri Haşım bəy Vəzirovun dünyagörüşündə önəmli yer tutan islamçılıq, İslam birliyi, İslam-türk birliyi, Avropa-mərkəzcilik, yeniləşmə və digər məsələlər araşdırılmışdır. Vəzirovun dünyagörüşündə İslamın yeni mahiyyəti, İslam birliyinin vacibliyi və çağdaş dövrün şərtləri ilə ayaqlaşma böyük önəm daşıyır. Mütəfəkkir Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün maarifçiliyi mühüm istiqamət kimi götürmüş, cəmiyyətdə dini islahatların aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. H.B.Vəzirov son yüzilliklərdə tənəzzül içində olan müsəlman dünyasını tənqid edərkən heç bir zaman radikallığa varmamış, bu məsələlərdə diqqətli olmağa çalışmışdır.

Vəzirovun əsas tənqid hədəfi İslam deyil, həmin dinin adından çıxış edən riyakar ruhanilər olmuşlar. Mütəfəkkir əsas diqqəti müsəlmanların çağdaş dövrün tələblərinə uyğunlaşmaları üçün islahatların aparılmasına və birləşməsinə yönəlmişdir. Onun İslam dini ilə bağlı düşüncələri göstərir ki, ictimai xadim kimi müsəlman dünyasının oyanışı və zülmətdən işığa çıxması məsələsində inamlı, ümidli olmuşdur. Bu baxımdan, Vəzirovun islamıyyət, islamlıqla bağlı irəli sürdüyü fikirlər bugünümüz üçün son dərəcə aktualdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, Vəzirov islamlıqla türklüyün, xüsusilə də islamlığın Qərb dünyasında bir çoxları tərəfindən tənqid hədəfi seçilməsini də zamanında görmüş və buna uyğun izahlar verməyə çalışmışdır. Hər halda, təxminən, 100 il bundan öncə Qərb dünyasının islamlığa və türklüyə qarşı tutduğu mövqe bu gün də əsasən, dəyişilməz olaraq qalmaqdadır. Əslində, İslam ölkələrinə, o cümlədən türk coğrafiyasına mədəniyyət, demokratiya, azadlıq aparan Qərb dünyasının əsl sifəti tamamilə başqa olmuşdur. Bunu vaxtilə çox doğru görüb-qiyətləndirən, Qərbin əsl sifətini ifşa etməyə çalışan Vəzirovun apardığı mücadilə olduqca diqqətəlayiqdir.

Açar sözlər: *fəlsəfə, islamçılıq, türk-İslam birliyi, qərbçilik, Avropa-mərkəzçilik, türkçülük, milli maarifçilik.*

Islamism and Islamic-Turkish Unity in the Worldview of Hashim bey Vazirov

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

Azerbaijan National Academy of Sciences,
Senior Researcher at the Institute of
Philosophy and Sociology
Baku, Azerbaijan
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Date of submission: 20.09.2023

Date of acceptance: 30.11.2023

Abstract

The article examines Islamism, Islamic unity, Islamic-Turkish unity, Eurocentrism, modernization, and other issues that occupy an important place in the worldview of Azerbaijani thinker Hashim Bey Vazirov. In Vazirov's standpoint, the new essence of Islam, the importance of Islamic unity, and its adaptation to the conditions of the modern era are of great importance. The thinker regarded

enlightenment as a crucial tool for the national awakening of the Azerbaijani people and advocated for religious reforms in society. H.B. Vazirov, while criticizing the Muslim world, which has been in decline for the past centuries, avoided radicalism and strived to approach these issues carefully.

The main target of Vazirov's criticism was not Islam itself, but rather hypocritical clergymen speaking on behalf of that religion. The thinker focused on reforming and uniting Muslims to adapt to the requirements of the modern era. His thoughts on the Islamic religion show that, as a public figure, he was confident and hopeful about the awakening of the Muslim world and its transition from darkness to light. From this point of view, Vazirov's thoughts about Islam and Islamism remain extremely relevant even in contemporary times.

It is mentioned in the article that Vazirov in time observed that Islam and Turkism, especially Islam, were subjected to criticism by many people in the Western world, and he tried to provide appropriate explanations. In any case, the attitude of the Western world towards Islam and Turkism, approximately 100 years ago, remains largely unchanged even today. In fact, the true face of the Western world, which brought culture, democracy, and freedom to Islamic countries, including Turkish geography, was entirely different.

The struggle of Vazirov, who recognized this truth long ago and endeavored to expose the true nature of the West, is quite commendable.

Keywords: *Philosophy, Islamism, Turkish-Islamic Unity, Westernism, Eurocentrism, Turkism, National Enlightenment*

Вопросы исламизма и исламо-турецкого единства в мировоззрении Хашим-бея Вазирова

д.ф.ф., доц. Фаик Алекперли

Национальная академия наук Азербайджана,
Институт философии и социологии
Баку, Азербайджан
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Дата подачи статьи в редакцию: 20.09.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 30.11.2023

Резюме

В статье были исследованы вопросы об исламизме, исламском единстве, исламско-турецком единстве, европоцентризме, модернизации и т.д. занимающие важное место в мировоззрении турецкого мыслителя Азербайджана Хашим-бея Вазирова. В мировоззрении Вазирова большое значение занимает новая суть ислама, важность исламского единства, соответствие условиям современной эпохи. Вазиров рассматривал просвещение как важное направление национального пробуждения азербайджанского народа и выступал сторонником религиозных реформ в обществе. Х. Вазиров, критикуя мусульманский мир, находившийся в упадке на протяжении последних столетий, никогда не радикализировался и старался быть осторожным в этих вопросах.

Главным объектом критики Вазирова была не исламская религия, а лицемерные священнослужители, выступавшие от имени этой религии. Вазиров сосредоточился на реформировании и объединении мусульман, чтобы они могли адаптироваться к требованиям современной эпохи. Его мысли об исламской религии показывают, что как общественный деятель он был уверен и надеялся на пробуждение мусульманского мира и его выход на свет из тьмы. С этой точки зрения взгляды Вазирова на исламизм того времени чрезвычайно актуальны на сегодняшний день.

В статье упоминается, что Вазиров видел, что ислам и турецкость, а особенно ислам, были выбраны объектом критики со стороны многих людей в западном мире, и пытался дать соответствующие объяснения. В любом случае, позиция западного мира по отношению к исламу и турецкости около 100 лет назад сегодня практически не изменилась. На самом деле, истинное лицо западного мира, принесшего культуру, демократию и свободу исламским странам, включая турецкую географию, было совершенно иным. Борьба Вазирова, который в то время считал это очень верным и пытался обнажить истинное лицо Запада, весьма примечательна.

Ключевые слова: философия, исламизм, турецко-исламское единство, вестернизм, европоцентризм, тюркизм, национальное просвещение

Giriş

Şuşada anadan olan Azərbaycan mütəfəkkiri Haşım bəy Vəzirov (1867-1916) Şuşa Realnı Məktəbində və İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır (Zeynalzadə, 2001, 5-7). Seminariyanı bitirdikdən sonra Vəzirov Böyük Vedi, Alpout, Bərdə, Kiçik Göynük kəndlərində müəllimlik etmiş, hətta Şuşada Müsəlman-Rus Məktəbinin direktoru vəzifəsində də çalışmış, eyni zamanda, Şuşa Şəhər Bələdiyyə İdarəsinin üzvü seçilmişdir.

O, 1905–1906-cı illər erməni-müsəlman münaqişəsində erməni quldurlarına qarşı fəal mübarizə apardığına görə, 1906-cı ilin əvvəlində hökumət tərəfindən həbs olunub Stavropola sürgün edilmişdir. Sürgündən 1906-cı ilin ortalarında azad olunaraq Şuşaya, daha sonra Bakıya gələn Vəzirov burada tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlunun baş yazarı olduğu “İrşad” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, hətta bir müddət qəzetin müvəqqəti redaktoru da olmuşdur. Bununla da jurnalistika sahəsində fəaliyyətə başlayan Haşım bəy “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), “Kavkazets” (1911, rus dilində), “Sədayi-Vətən” (1911), “Sədayi-həqq” (1912), “Sədayi-Qafqaz” (1915-1916) qəzetlərini və “Məzəli” (1914-1915) jurnalını nəşr etdirmişdir.

Çar Rusiyasının 1911-ci ildə “İttihadi-İslam” təhməti ilə həbs etdiyi türk qəzetçiləri arasında Vəzirov da olmuşdur (Rəsulzadə 2014, 334). O, 1916-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Haşım bəy Vəzirovun ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi yaradıcılığı yalnız Azərbaycan deyil, bütövlükdə türk-İslam dünyası üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Onun yaradıcılığında iki mühüm amil – 1) islamçılığı və türkçülüğü mötədil şəkildə, yəni nə ifrat mühafizəkarlığa, nə də radikal tərəqqiçiliyə yol vermədən dəyərləndirməsi; 2) qərbçiliyin mütərəqqi və mürəccə yönlerini doğru görüb türk-İslam dünyasının ona münasibətində daha təmkinli yaxınlaması ön plana çıxmışdır. Vəzirov dövrünün azsaylı mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur ki, islamçılığı həddən artıq geriyəpərəstlik anlamında müdafiə etməkdən yan qaçıb, onun əsas mahiyyətini təşkil edən prinsiplərin ilkin İslam dövrünə kor-koranə qayıdış kimi deyil, yeni dövrün şərtlərinə uyğun müraciət edilməsində görmüşdür. Digər tərəfdən o, İslam və Qərb mədəniyyətləri arasında müqayisələrdə sonuncunun üstünlüyü fonunda islamlığın zor-xoş onunla ayaqlaşması məcburiyyətini haqlı olaraq qəbul etməmiş, bu

müqayisələrdəki qüsurları doğru göstərə bilmişdir. Bu anlamda, ümumiyyətlə, qərbçiliyin, Qərb mədəniyyətinin mütərəqqi tərəflərini inkar etmədən, ancaq bütövlükdə onun Şərq xalqlarına, xüsusilə də İslam Şərqi xalqlarına münasibətdəki qeyri-obyektiv tərəflərini də çox ustalıqla göstərə bilmişdir. Əsas məsələlərdən biri də bu idi ki, Vəzirov Qərb mədəniyyətinin özünün Xristianlıqdan hansı şəkildə sui-istifadə yarardığını, din adı altında Şərq xalqlarını maddi-mənəvi anlamda necə istismar etdiyini də hərtəfəli şəkildə ortaya qoymuşdur.

İslamçılıq: mühafizəkarlıq və yenilikçilik

Haşım bəy Vəzirovun dünyagörüşündə, ilk növbədə, əsas yeri islamçılıq, İslam birliyinin mahiyyəti və ona qarşı olanların tənqidi tutmuşdur. O, 1907-1916-cı illərdə “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda” və digər qəzetlərdə nəşr olunan yazılarında ifrat mühafizəkarların və ifrat qərpbə-rəstlərin mövqelərini tənqid etmişdir. Ona görə İslam dəyişilməzdir, lakin tərəqqiyə qarşı da deyildir, əksinə, inkişafın tərəfindədir. Yalnız bu dini mükəmməl bilən şəxslər anlayarlar ki, müsəlman aləminin də hazırda geridə qalmasının baskarı İslam dini deyil, başqa amillərdir. O, bu amillər arasında ilk olaraq müsəlmanların çoxunun İslamın əsl mahiyyətindən, tarixindən xəbərsiz olub, ona olunmuş əlavələrə inanmalarında və bu məsələdə də yalançı ruhanilərin əməllərində görmüşdür (Ələkbərli 2020, 115-116). Vəzirov yazırdı: “İslam dini həqiqi bir dindir. Bu dini-mübin zamanının hər bir təqəzasına (tələblərinə) lazımınca mütabiqdir. Gərdişi-ruzigar nə qədər dəyişilsə də, bu dinin əsl ruhu, əsl binası bir zərrəcə dəyişilməyib. Həm dəyişilməyir, həm də hər bir tərəqqi və irəli getmək ilə düz gəlir. İslam dininin bu qabiliyyətinin, bu, hər əsrin öz təqəzasına görə kifayət verib əsl ruhunu dəyişdirməməyinin özü bu dinin haqq və Allah tərəfindən, məhz insanların xoşbəxtliyindən ötrü göndərilmiş olmağına qüvvətli bir dəlildir” (Vəzirov, 2010/1, 226).

Onun fikrincə, “müsəlmanlar qardaşdırlar” prinsipi sayəsində müsəlman xalqları ilk dövrlərdə barış, rifah isərcisində yaşamışlar. Sonralar Qurani-Kərimin əmrlərini unudan despotik hökmdarlar, bəzi din başçıları İslamın adından saxta hökmlər uydurmuşlar. H.B.Vəzirovun fikrincə, bununla da islamıyyət əvvəllər nə qədər sürətlə tərəqqi edib irəli getmişdisə, son əsrlərdə ona bənzər bir sürətlə dağılmağa, tarmar olmağa üz qoymuşdur: “Amma əsl binanın, əsl ruhun özü o qədər qüvvətlidir ki, bir bu qədər afət, bir bu qədər təfriqə ilə genə bugünkü

günə kimi davam ediyor. Bu davamsızlıq, bu səbətsizlik bu sayaqilə getse, sədaqətsizlik, saxtakarlıq, riyapərəstlik, müqəddəs bir vəzifəyə düşünməzlik bu rəviş ilə bir zamanda sorsa ata oğlu, oğul atanı, qardaş qardaşı hamı bir-birini anlatmaq, bir az müddətdə böylə qalsa, keçmiş mücahid fisəbillahilərin olanlar keçmiş qəhrəman və sahib vicdanların evladi, nəinki ən ərzlin əsfəl dərəcə insaniyyətdə yaşamağı, bəlkə bilmərrə məhv və nabüd olub, yox olmağı bədihi bir əmrdir. Buna görə də hər bir insan oğlu insan hər yolda, təriqdə və etiqadda olursa olsun, ən ümdə səyin bu fəlakət və zəlalətə düşmüş taifənin dəstərsələ sərf etməyi insaniyyət borcudur” (Vəzirov, 2010/1, 227-228).

Belə dövərdə müsəlman mütəfəkkirləri yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa başlamış, nəticədə, XIX əsrdə İslamda islahat ideyası ortaya çıxmışdır. Onun fikrincə, ictimaiyyətçi, yenipərəst, bir sözlə, islahatçı olmaq İslamın əsaslarına zidd deyildir. İctimaiyyətçi və yenipərəst olmaq İslam dini bərqərar olan gündən onun mahiyyətini təşkil etmişdir. O yazırdı: “Biz bütün millətlərin, bütün insanların kamal həddinə yetişməsinin və onlarla birlikdə öz millətimizin xoşbəxtliyinin tərəfdarıyıq. Biz öz millətpərəstliyimizi əsl yenipərəstlik, insanpərəstlikdə binalandırırıq. Millətimizi müdafiəyə hamıdan möhtac, onun tərəqqi və təməddün yoluna çəkilməyin hamıdan müqəddəm bilib, bir yol səyimizi, təlaşımızı, hətta diriliyimizi də buna sərf etməyə, bu millətin arasında baş göstərən nifaq və təfriqənin vəfaq ittihadı mübəddəl olmağına can və malilə xidmət etməyə söz veririk” (Vəzirov, 2010/1, 228).

O yazırdı ki, hürriyyət, müsəvat və ədaləti islamiyyətin eyni kimi qəbul edərək, bütün müsəlmanların rifahı üçün çalışacaqlar: “Siyasi cəhətdən ruznaməmiz tərəqqipərəstlik yolunda olub müsəlmanların haqqında indiyə kimi hər nə təcavüzət və sıxıntı olubsa, onların rəfinə çalışacaq, Rusiyada olan rus millətinə verilən hüquq və imtiyazın hamısını biz dəxi öz millətimiz üçün tələb edəcəyik və hər bir işdə bu halda Dövlət Dumasında müsəlman firqəsi tutduğu məramnamə ilə mütabiq gedəcəyik... dil məsələsinə gəldikdə mümkün olan qədər camaatın çoxuna tanış olmağan sözlərdən, istilahlardan qaçacağıq” (Vəzirov, 2010/1, 230).

Əziz Mirəhmədova görə, H.Vəzirov daim ideya tərəddüdləri içində olan, çox vaxt burjua məfkurəsi təsiri altında yazan tipik liberal burjua ziyalı olmuşdur: “O, sinfi sülh ideyasının tərəfdarı idi, İslam dini və şəriətinin “saflığını” tərəqqinin başlıca şərtlərindən biri kimi irəli sürürdü, elmlə dini etiqađı birləşdirməyə cəhd edirdi” (Mirəhmədov, 2011, 101). Doğrudan da Vəzirov İslamı tərəqqiyə çatmaq üçün başlıca şərt

sayır, elmlə din arasında ziddiyyət görmürdü. Ona görə müsəlman xalqların birliyini istəməyənlər elmlə dini bir-birinə qarşı qoyurlar, halbuki Qurandakı hökmlər dünyəvi elmlərə qarşı deyildir.

Sinfi sülh ideyasının tərəfdarı kimi də çıxış edən Haşım bəyin fikrincə, bəşəriyyətin müxtəlif dinlərə parçalanması Yer üzündə barışa nail olunmasına əngəl törədə bilməz. Əksinə, bütün səmavi dinlər yalnız sülh ideyasını təbliğ və müdafiə edirlər. Dinlərin barışçı missiyasını dananlar, dini inancları ədavət mənbəyi sayanlar isə marksistlər və digər ifrat sol qüvvələrdir. Mütərəqqi islamçılara meyil edən H.B.Vəzirov ifrat tərəqqiçiləri (M.Şahtaxtlı), molla-nəsrəddinçiləri (C.Məmmədquluzadə və b.) yerli-yersiz müsəlman ziyalılarına, müsəlman millətçilərinə, müsəlman mülkədarlarına (H.Z.Tağıyev və b.) sataşmaqda ittiham etmişdi. Vəzirov yazırdı: “Doğrudan da bu “Molla Nəsrəddin” çox biddi. İndi də yavaş-yavaş bizə sataşır, nə eyləsin, o, gərək bir adama sataşsa. Onun borcudur, gündə bir adama, bir cəmiyyətə sataşsa! O da sataşır. Doğrusu, Molla, mən səndən incimirəm. Sənin hamıya haqqın var sataşasan, buyruq qulusan! Hər nə təhqir var, hamısı sana buyruq yazan müridindədi, yazır çatana sataş, sataşırsan! Şaha sataş, sataşırsan! Hacı Zeynalabidinə, Şeyxülislama, Müftiyə, nə bilim kimə? Kimə!.. Bəzi adamlar da deyir ki, özgənin əlində alət olmaq yaxşı degil, niyə yaxşı olmasın, əl əli yuyar, əl də adamın jurnalın-zadın satdırar, orda burda tanıdar, çox yaxşı işdir, qulaq asmaq, böyük nə desə, kiçiyin borcu qulaq asmaqdı” (Vəzirov, 2010/2, 231). O, “Molla Nəsrəddin”ə nəzirə olaraq yazdığı bir şeirində də bu jurnalın islamlığa, İslam dininə qarşı tutduğu sərt mövqeyi tənqid etmişdir:

Necə gör başına daş düşdü müsəlman, ölübə,

Göstərir yol bizə hər hərzə və hədyan, ölübə.

Dəxi bundan da böyük nisgil olurmu, yarəb?

Gəlib İslamə riyasət edə tiflan, ölübə.

Aləmi şişəsini əldə tutub nitq eləyə,

Niyə verməz bizə əl, köhnədi Quran, ölübə!

Bu nə vəz və nə nəsihətdi, ay oğlan işinə,

Get sənə bağladı, ya yandı miskidən, ölübə.

Sən hara, çərh hara, din hara, millət hara,

Məsləkü məzhəb hara, yoxsa, cibişdan, ölübə? (Vəzirov,

2001, 159)

Vəzirov islamlıq məsələsində tutduğu ifrat mövqeyə görə yalnız mollaəsrəddinçiləri deyil, Məhəmməd ağa Şahtaxtlını da tənqid etmişdir. Onun fikrincə, islamıyyət əleyhinə məqalələr yazan Şahtaxtlı kimilərindən millət xeyir görə bilməz (Vəzirov, 2001, 208-209).

H.B.Vəzirov hesab edirdi ki, son dövrdə Qafqazda islamlığın, türklüyün əsl mahiyyətini ifadə edənlər isə Həsən bəy Zərdabi və onun davamçıları olmuşlar. O, "Həsən bəy Məlikov" adlı məqaləsində Zərdabinin vəfatı münasibətilə yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının ən cahil, ən vəhşi vaxtında onun "Əkinçi"si qaranlıqda, zülmətdə bir işıq olmuşdur. Bu anlamda Zərdabinin ölümünü daha çox mənəvi anlamda böyük itki hesab edən Vəzirov yazırdı: "Bizi düşündürən, bizi ağladan millətimiz içində bu növ ürəgi, dili, əfali, məsləki bir, qorxusuz, açıq-açıqına deyən millət mücahidinin qaib olmasıdır. Çoxdurmu böylə iş görənlərimiz? Çoxdurmu böylə saf, sadıq, biqərəz iş dalınca gedənlərimiz? Əfsus, həzər əfsus, çox azdır, çox bəlkə yox hesabındadır. Lakin genə "əsər təsirsiz və mütəssirsiz qalmaz" qaidəyi-küliyyəsinə mütəsili olub bu mərhuma xudavənd aləmindən tələbi məqfərət edirik" (Vəzirov, 2010/3, 233).

Fikrimizcə, H.B.Vəzirov mollaəsrəddinçilərə (C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar və b.), Məhəmməd Ağa Şahtaxtlıya və onlara yaxın düşüncə sahibi mütəfəkkirlərə münasibətdə sərt tənqidi mövqe tutmaqda da, eyni zamanda, öz dövrünün birmənalı şəkildə milli ideoloqu olan Həsən bəy Zərdabini layiq olduğu yerə qaldırmaqda da haqlı olmuşdur (Zərdabi, 2007, 14). Hər halda, Vəzirov çox haqlı olaraq mollaəsrəddinçiləri, M.A.Şahtaxtlını bir çox hallarda İslam dininə münasibətdə tutduqları radikal, qeyri-ədalətli mövqələrinə görə tənqid etmişdir. Məsələn, mollaəsrəddinçilərin əsas siması olan tanınmış mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə bir tərəfdən iddia edirdi ki, o, yazılarında İslam dinini deyil, dini mövhumat və dini xurafatı hədəf alıb, ancaq bir çox məqalələrində bunun əksi görünürdü (Məmmədquluzadə, 2004, 396-397, 519). Bunu bu və ya digər formada M.A.Şahtaxtlı haqqında da demək mümkündür ki, o, birmənalı olaraq İslam birliyi ideyasına qarşı idi (Şahtaxtlı, 2006, 103-106). Məhz bütün bunlardan çıxış edərək, Vəzirov onları sərt şəkildə anti-islamçılıqlarına görə tənqid edib, Həsən bəy Zərdabinin islamçılıq və türkçülüklə bağlı mövqeyini dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan etmişdir.

Panislamizm məsələsi və Avropa-Qərb mərkəzçilik

İslamlığa və İslam birliyi ideyasına qarşı çıxanlara cavab olaraq H.B.Vəzirov yazırdı ki, ingilislər, ruslar, italyanlar və digər əcnəbi xalqlar bu məsələdə müsəlman aləminə qarşı mövqe tutsalar da, artıq bəzi müsəlman ölkələri (Osmanlı, Əfqansitan, Mərakeş və d.) İslam birliyinə doğru qədəm qoymuşlar (Vəzirov, 2010/4, 232). Onun fikrincə, xristian millətləri ittifaq yaratdıqları dövrdə müsəlmanların da eyni amal uğrunda birləşməyə cəhd göstərmələri isə təbii haldır. Maraqlıdır ki, xristian millətlər öz aralarında ittifaq yaratdıqda bunu müsəlmanlar üçün təhlükə kimi görmürlər. Eyni addımları müsəlman millətləri atdıqda isə xristian millətlərin mütəfəkkirləri tərəfindən bu, dərhal xristianlar üçün təhlükə mənbəyi, hətta dünyaya zərərli amil sayılır. Ona görə də Haşım bəy müsəlman xalqlarını kənar qüvvələrin oyununa qoşulmamağa, onları, ən azı, dini-mənəvi birliyə nail olmağa çağırırdı.

O, "Gün çıxan ilə gün batan" məqaləsində Avropanın Asiya üzərində necə hökmranlığa başlamasının tarixindən bəhs etmişdir. Vəzirov yazırdı: "Hər necə düşübsə siyasət aləmində o gündən ki, Yevropa dövlətləri bir az zor və qüvvət kəsb edib özlərin qalan aləmin hamısına sahiblik etmək fikrinə düşüblər. Cəmi yer yüzünün ki, beş qitədən ibarətdir, öz ləfz və istilahlarını da iki hissəyə bölüb, birinə günçıxan, o birinə günbatan adı qoyublar. Günçıxan deyilən məmləkətlərin çoxusu elmi, fənni tərəfdən vaqəən günçıxan degilsə də və günbatan deyilən qitələrin çoxusu qeyri-məmləkətlərə nisbətən günbatan da degilsə də, bu ad özü bir növ ilə mərifətli və mərifətsiz ləfzlərin daha doğrusu, eyni və qeyri eyni mənasın andırır – cəmi Yevropa qitəsi və Amerika özlərin günbatan adlandırır qalan qitələrə – Asiya, Afrika və Avstraliyaya günçıxan (Şərq) deyirlər" (Vəzirov, 2001, 99).

Vaxtilə fələstinli alim Edvard Səid "Oryantalizm: sömürgeçiliyin keşf kolu" əsərində bu məsələləri geniş izah edərək yazırdı ki, Qərbdən kənarda qalanlara "Şərq" adı verilməsi və "şərqçilik" adı altında elmi bölmələrin yaradılması təsadüfi deyildir. Onun fikrincə, bu anlamda Şərq və şərqçilik ingilislər, fransızlar, almanlar üçün coğrafi bir ayırım deyil, bir sıra çıxarlar toplamıdır. Bir sözlə, Qərb aydınlarının bütünü Şərqdən söz açarkən, yazarkən, ancaq Qərbin yararından çıxış edirlər (Səid 1982, 38).

Bir acı həqiqət var ki, Qərbdən kənarda qalmış Şərq xalqlarının, özəlliklə türklərin, ərəblərin, farsların şüurunda, əsasən, mədəniyyətin,

run, indi siz məzhəb və din davası eyləyəcəksiniz, eyləyin, biz öz işimizi gördük”, – deyib, çəkildilər qırağa” (Vəzirov 2001, 100).

Vəzirov yazırdı ki, ancaq avropalılar bununla da işlərini heç də tamamlanmış hesab etmədilər: “İndi növbət gəldi ikinci “məzhəbçi”, “mübelliğ” firqəsinə. Amma oyunlar da dəyişirdi: əvvəlcilər tutduqları yerlərin nəqd mənfəətin götürdülərsə də gələcəkdə genə mənfəət gözlənməsini nəzərdə tutub bu dəfə özləri öz əhdlərinə köpəklik vəzifəsin götürüb, “mübelliğlər”ə, “məzhəbçilər”ə qaravul çəkmək binasın qoydular. Məbədə özgə köpəklər gəlib buradan sevmək, ummaq fikrinə düşür deyib, gecə-gündüz yatmadılar, qıraqdan bir köpək göründükdə də dişlərin taqqıdadıb, mırıllamağa başladılar. Şərqlilərin özlərində bu hərəkəti yoxdan oyadıb, bir sənişmək əlaməti göründükdə onların üstünə atılıb onları boğmağa və sair yatanları oyatmamış oyananları bir-bir tələf etməyə, yox etməyə can atdılar” (Vəzirov 2001, 100-101).

O yazırdı ki, hər bir yatmağın axırında bir oyanmaq mülahizəsini də yaddan çıxarmayıb, ayıq avropalılar həmişə hazırlanmağa, amadə olub, hər kəs öz növbəti yerində durmağa nizami-tamamilə boyun qoydu: “Odur ki, heç bir ay, il bəlkə gün deyil ki, Şərq torpağının bir tərəfindən top, tufəng, dava, mərəkə səsi gəlməsin. Bir gün yoxdur ki, “ziyalı”, “mərifətli”, “insaniyyətpərəst” Şərqin bir qitəsində məhəlli vəhşiləri sakit etməyə “insaniyyət, vəhşiyyət” yoluna çəkməyə cəhd etməsinlər və bunun nəticəsi olaraq yüzlərcə, minlərcə əlsiz-ayaqsız, bacarıqsız əhəlini oda dutub top-tufəng nişanəsi etməsinlər. Bu günahların, bu “səxavətlərin” hamısına da insaniyyət, ürfaniyyət hərgah onlar bu növ vəhşiliyə razı olurlarsa” (Vəzirov 2001, 101).

Göründüyü kimi, Vəzirov Avropanın Şərq xalqları üzərində hansı hərbi, siyasi-ideoloji oyunlar oynadığını dəqiq və əsaslı şəkildə göstərə bilmişdir. Xüsusilə də avropalıların hərbi yolu ilə işğal etdikləri Şərq ölkələrinin sərvətlərini, var-dövlətini çapıb-taladıqdan sonra, onlara dini moizələr oxuyub, haqq yoluna dəvət etmələrini çox ustalıqla ifadə etmişdir. Vəzirov göstərirdi ki, əvvəllər Xristianlıqla Asiya, Afrika xalqlarını maddi və mənəvi anlamda müstəmləkə vəziyyətinə salan avropalılar hazırda bunu insan haqları, demokratiya pərdəsi altında etməkdədir.

Əslində, Qərb iki əsrdir, milliyyətçilik və dini məzhəbçilik ideyalarından çox üstün səviyyədə yararlanmaqla yalnız dünyada supergüclərdən olan hər hansı müsəlman dövlətini (Osmanlı, Səfəvi və b.) deyil, eyni zamanda, İslam dünyasının özünü də başsız, ya da lidersiz vəziyyətdə qoymuşdur. Qərb üçün ilk növbədə, İslam dünyasında mövcud

olan istənilən supergüc bir təhlükə mənbəyidir. Şübhəsiz, bu “təhlükə” heç də dünyanı məhv edəcək nüvə başlıqlarına sahib hər hansı bir müsəlman dövlətinin ortaya çıxması ilə bağlı deyildir. Əsas “təhlükə”, artıq bir əsr yarımından çoxdur ki, dünyada alternativsiz olan Qərb-xristian dünyası üçün yeni bir güc mərkəzinin formalaşma bilməsidir. Əslində, Qərbdə – Avropada Çin və Rusiyadan bir o qədər də narahat deyillər, nəinki İslam dövlətlərindən birinin, yaxud bir neçəsinin bir yerdə yeni güc mərkəzinə çevrilməsindən. Ona görə də İslam dünyasının əsas nöqtələrindən biri olan Yaxın və Orta Şərq bir əsrdən çoxdur ki, dini və milli zəmindəki müharibə ocaqlarından qurtula bilmir, üstəlik, müharibə ocaqlarının artma təhlükəsi vardır.

İki əsrə yaxındır ki, qərbsayağı millətçiliyə və dini məzhəbçiliyə yoluxmuş türk-Turan, o cümlədən İslam dünyasında sosial-siyasi proseslər xoşagəlməz istiqamətdə inkişaf etmişdir. Belə ki, dini məzhəbçilikdən yaxa qurtarmamış qərbçi milliyyətçiliyə yoluxduq, bununla da adət-ənənələrə münasibətdə bir çox hallarda lüzumsuz olaraq qərb-ləşmə yolu tutduq. Yemək süfrəmizdən tutmuş, ailədaxili əxlaqi dəyərlərdə qərb-ləşməyimiz ona gətirib çıxarmışdır ki, türk keçmişimizlə fəxr etməkdənsə, qərb-ləşməyə qədərki bütün tarixdən, az qala, imtina etmişik. Guya, yalnız Qərb arealına, ya da indiki anlamda Avropaya inteqrasiya ilə mədəni və sivil olmaq mümkün imiş. Bu anlamda, qərb-ləşmək üçün adət-ənənələrimizin üstündən amansızcasına xətt çəkmişik. Qərb-ləşməyin ilk dövrlərində zahirən, daha sonra mənəviyyat baxımından da onlara oxşamağa başlamışıq. Qərbsayağı müasirləşmə, modernləşmə, postmodernləşmə milli-dini mənəviyyatımızı zədələmişdir. Geyimlərimizi və məişət həyatımızı qərb-ləşdirməklə sivil, mədəni və müasir insan olacağımızı zənn edərkən, dərin bir uçuruma yuvarlanmışıq. Yad bir cəmiyyətin əxlaqı nə qədər parlaq olursa-olsun, o, həmin toplum üçün keçərlidir. Bu anlamda Erol Güngör doğru yazır ki, əxlaq bir cəmiyyətdəki insan münasibətlərinin, yaşam tərzinin məhsuludur: “Batılılaşma hərəkətlərindən öncəki türk cəmiyyətində böyük əksəriyyətin həyat tərzini əks etdirən və fəvqəladə ahəngli bir kultür və əxlaq nizamı vardı. Bu nizam öz içində çox mütəcanis və yetərli olmaqla bərabər, dəyişən bir cəmiyyətin yeni həyat tərzinə uyğun bir gəlişmə, qeydetmədir. Türkiyədəki modernləşmə hərəkətləri Qərb dünyasının inkişafında amil olan həqiqi mədəni gəlişmənin nəticəsi olan yaşama tərzlərini almaq yoluna getdiyi üçün

türk cəmiyyətinin mədəniyyət səviyyəsi ilə mənəvi qiymətləri arasında böyük bir uzlaşmazlıq doğurmuşdur" (Güngör, 2003, 23-24).

H.B.Vəzirov "Panislamizm məsələsi və ermənilər" məqaləsində isə avropalıların həm "panislamizm" anlayışını necə sui-istimal etdiklərindən, həm də ermənilərdən maşa şəklində istifadə edərək, islamlığa qarşı apardıqları mübarizənin fərqli üsullarından bəhs etmişdir. Vəzirov öncə "panislamizm" anlayışından avropalıların qorxuya düşərək, ondan necə sui-istifadə etmələrinə aydınlıq gətirmişdir: "Panislamizm" sözü bəzi müfsid rus, erməni və əcnəbi sahib qələmlərinin dövlətindən qəzetələrə və cəridələrə o qədər yazılıb ki, indi bu söz bizim aramızda bir növ türkləşib. İndi bu sözü hamı qərinə ilə başa düşür. Bununla belə genə bu sözün barəsində bir neçə kəlmə izahat verməmiş əsl mətləbə keçməyi münasib bilmirik. "Pan" ləfizi qədin yunan sözüdür. Mənası da "hamı", "birlik", yəni, ərəb ləfzilə işlənən "ittihad"dır. "Panislamizm"ə gəldikdə buna "hamı islamın birləşməsi" yəni, "İttihadi-İslam" deyiləcək" (Vəzirov, 2001, 125). O yazırdı ki, neçə yüzillərdən bəri Avropa siyasətçilərini məşğul edib, gecə-gündüz fikirlərə, qorxuya salan böyük məsələlərdən biri də həmin bu "panislamizm" deyilən məsələdir: "...Çox alimlər, çox siyasilər, çox yazıçılar bu məsələnin dəfinə, Yevropanın gözündə bir ağ ləkə hesabında olan bu azarın rəf və dəf olmasına gecə-gündüzlər ömür sərf edib, cildlərcə kitablar yazıb, yüzlərlə iclaslar qayıırıblar. "Panislamizm" məsələsi vəqien də Yevropa üçün ən qorxulu, bəlkə Yevropanın varlıq və yoxluq məsələsinə hökmfərma bir məsələdir. Hərgah vəqiedə bu məsələ indi ortalıqda olmuş, varmı, yoxdumu, bunu biz aşağıda ərz edərik. İndi bunu da demək istəyirik ki, bu məsələ ümum Yevropa üçün nə qədər qorxulu və təhlükəli bir məsələ isə də, Yevropa dövlətləri bu məsələni ancaq şəxsi qərəzlərindən, şəxsi arzularına nail olmaqdan ötrü işlədirlər" (Vəzirov 2001, 126).

Vəzirova görə, Avropa dövlətlərindən birinin müsəlman dövlətlərindən biri ilə bir haqq-hesabı olan kimi, yadlarına "panislamizm" məsələsi düşür. Çünki artıq Avropa dövlətlərində müsəlman dövlətlərindən birini qəsb etmək, yağmalamaq üçün "panislamizm"ə qarşı cəbhə açmaq adət almışdır. O yazırdı: "...Ticarət cəhətdən bir müsəlman torpağın qəsb etmək üçün, bir yerdə bir müsəlman həqqin payımal etmək üçün arada bağladığı qabaqca Yevropa dövlətlərindən hər hansı olsa bir "panislamizm" deyib çıxırmağı müsəlmanlara nisbət olunacaq haqsızlığa bir müqəddimə də bəlkə sair dövlətlərdən biri-

sində insaniyyət və həqqaniyyət hissi olub, bu işə müdaxilə etdiyi qorxusundadır, elə ki, müsəlman məmləkəti qəsb olundu, hüququ pəyimal olundu, qurtardı, “ziyalı”, “vətənpərvər” Yevropa dövləti öz müradına çatdı, panislamizm məsələsi də haman dövlətdə yatıb qalır. Demək ki, bu məsələni Yevropa dövlətləri özləri üçün bir qəsblik, bir oğruluq silahı qayıırıblar. İngilis Misiri, Hindi, Ədəni, Bəhreyn tərəfi və sairələrin qəsb edib ələ gətirdiyi vaxtlar müttəsil “panislamizm” deyib çağırırdı. Naili-məram olandan sonra bu səs İngilisdən müddəti-mədid çıxmadı, hələ bəlkə bu dövlət özün müsəlmanlara nisbət bir növ dostluqda da göstərmək istədi” (Vəzirov 2001, 126).

O yazırdı ki, “panislamizm” məsələsindən ingilislər kimi fransızlar, hollandlar, ruslar və başqa millətlərin faydalandıqları bir zamanda, müsəlmanların böyük əksəriyyəti “İttihadi-İslam”dan xəbərsiz, uzaq olublar. Vəzirov yazırdı: “Lakin müddətlərdən bəri İslamın içərisi özün, dışarısı özgələrin yandırır. İttihadi-İslam nədir ki, rabiteyi-İslamdan, İslamın harada olub-olmamasından, İslam nə qədər olub-olmadığından böylə müsəlmanların yüzdə doxsan doqquz bixəbərdir. Bu bixəbərlikdən əlavə “İttihadi-İslam” o yanda dursun, aralarında “ixtilafi-İslam” dəxi cari olmaqdadır. İslam aləminin iki müqtədir dövlətinin arasında bir neçə sajin yerdən öteri əmələ gəlmiş soyuqluq hələ də davam etməkdədir” (Vəzirov 2001, 126).

Vəzirov vurğulayırdı ki, müsəlman dövlətləri arasında, əslində, İslam birliyi olmadığı halda, avropalı ideoloqların, qəzetçilərin bundan bəhs etməsi də təsadüfi deyildi: “Bir böylə ixtilafımızın bir-birimizdən bixəbərliliyimizin vücudilə öz aramızda nəinki bir ittihad, hətta bir-birimizə nisbət bir məhəbbətə və meylə malik olmadığımızla böylə genə əcnəbilər bizim adı var, özü yox “İttihadi-İslam”ımızdan həmişə həyəcan, həmişə mütəfəkkirdirlər. Və İslam səmtinə dolandığı hər bir tazə hərəkətə, tazə cünbişə, siyasi əlaqəyə, tərəqqi və təməddünün hər bir guşəsinə, küncünə yapmaqda yevropalılar bir “panislamizm” vəqiəsi görmək, “panislamizm” vəqiəsi görməyi, “panislamizm” heykəlini vücudə gəlməsi ilə bir-birin qorxuzmağı adət ediblər” (Vəzirov 2001, 127).

Mütəfəkkir bildirirdi ki, Yaponiyada təzə din axtarmaq üçün hazırlanan “Din axtarışı məclisi”nin təklifləri belə panislamizm məsələsi ilə məşğul olan Avropa üləmasını ciddi şəkildə narahat etmişdir: “Bu məclisə Yevropanın və Amerikanın hər qitəsindən, hər yerindən ruhanilər hazırlanmağa, xristian üləmanın hər sinfi bu meydana qədəm

qoyub bacarsalar Yaponiya kimi müqtədir bir tayifəni öz tərəflərinə çəkmək qəsdı yevropalıları heç bir xətdə və əndişəyə salmadı. Katolik məzhəbi tərəfdarları Yaponiyaya yüzrlə misyoner hazırlamağına, lüteranların mübəlligləri pişəzvəxt gedib orada özləri üçün mənbər sızlamağı, ortadoks (pravoslavni) məzhəbinin misyonerləri bir para mövqufata da nail olmağı nəzərə almadı. Amma Misirdən, Hindistandan, Osmanlı və İrandan üç-dörd üləmanın adı Yaponiyaya getmək niyyətilə çəkildikdə guya ki, ozayi-dünya mənqəlib oldu. Guya ki, yerlər dağılıb göylər yerə töküldü. İslam tərəfindən vurulan beş-on qələm yevropalıların beyninədək işləyib, cəmi Yevropa cəraidin bir vəlvələyə, bir həyəcana saldı. Halbuki o etayi Şərqi-Asiyada olan Yaponiyanın xəvəh millət və qövmiyyətə, xah adət və əxlaqca İslam olması, təzə bir din axtararsa, İslamdan artıq ona yaranan, karına gələn bir məzhəb olmamağı təbii bir işdir, baihəmə yevropalıları genə “panislamizm”, “pantürkizm” deyib çıxırışmağa başladılar” (Vəzirov 2001, 128).

Vəzirov yazırdı ki, Avropa və Amerika xaçpərəstləri panislamizm məsələsinə xaçpərəst və islamlıq arasında mübarizə rəngi verirlər: “Panislamizm” məsələsinə qədər siyasi bir məsələdə buna məzhəb rəngi verməkdən Yevropa və Amerika siyasiyunlarının genə ümdə qəsdı əvam cəmaəti də siyasət içinə artıq müdaxilə etməyən əvamı da məzhəb adına xaçpərəstlik naminə bu işə qarışdırıb, hamını birdən bu işin qabağın alınmağa çəkməkdir. Məzhəb məsələsi əvam nəzərində nə qədər əhəmiyyətli, nə qədər həyəcan gətürən olduğunu siyasiyunlar kəmalınca düşünüb öz işlərinin getməgi üçün bəzi vaxt məzhəbi əllərində bir silah qayıрмаğa can atırlar. Halbuki haman məzhəbə, dinə onların əksərinin bilmərrə etiqađı yoxdur” (Vəzirov, 2001, 129-130).

Vəzirova görə, son vaxtlarda panislamizm barəsində Avropa və Rusiyadan daha çox erməni yazarlarının, erməni qəzetlərinin canfəşanlıq göstərməsi də təsadüfi deyil, əksinə, həmin dairələr tərəfindən dolayısı ilə davam etdirilməsidir: “Erməni qəzetə və yazıçıların bu barədə çıxır-bağır dəxi siyasət cəhətindən çıxır-bağır ilə Yevropa, Amerika siyasiyunlarının yazısına, onların tədbir və təhrikinə bənzəyir. Bunların yazıları məxsusi bir ədavəti, məxsusi bir bəzz və inadı bürüzə etmək üçün verilən donoslara, şeytanətlərə çox bənzəyir. Məşriq zəmin əhalisinə məxsus olan bir həssaslıq sifətinin əla dərəcəsində duran erməni tayifəsi panislamizm məsələsi adına hər bir xırda xüsumatı, birisilə bir ticarət işində də bir gileyi olsa bu ad ilə həmə gileyisindən intiqam almaq fikrinə düşür. Qabaq illərdə olan erməni-

müsəlman vuruşmalarında “İttihadi-İslam”ın heç bir münasibəti olmadığı halda, erməni qəzetələri və yazıçıları bu işə panislamizm libası geydirməyə nə qədər can atdıqların dübarə yazmağa ehtiyac yoxdur” (Vəzirov, 2001, 130).

O yazırdı ki, ermənilərin “panislamizm” məsələsindən bərk-bərk yapışib, onu istənilən məsələdə öz maraqlarına uyğunlaşdırmağa çalışmaları, artıq heç kəs tərəfindən sirr deyildir. Belə ki, 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni–müsəlman münaqişəsinin, artıq geridə qalmasına baxmayaraq, ermənilər hər fürsətdə “panislamizm” deyib, bütün dünyanı müsəlmanların, türklərin üzərinə qaldırmağa çalışırlar. Vəzirov bildirirdi: “Ermənilərin bizə nisbət qəlbi ədavətləri rəf olmağa dəlalət edən maddələrdən birisi də genə hər gün yeri düşdükcə qəzetələrdə “panislamizm” deyib öz aləmlərində özgələri bizim üstümüzə sövq etmək, bizi cəmi xaçpərəst aləminə bir ədu, mübin göstərmək niyyətindədir. Bu axır vaxtlarda erməni qəzetələrinin yazdığına görə Osmanlı dövləti ermənilərə nisbət genə bir para şəxsiyyətlərə, bir para əziyyətlər etməyə şüru edir, bunu dəstəvüz qayırib erməni qəzetələri “panislamizm” məsələsini ortaya salırlar. Amma bunu deməliyik ki, bir-iki il bundan irəli Rus dövləti də erməniləri incidirdi. Bəs bu nədən idi? Bu da panislamizm idi? Firənglər (fransızlar – F.Ə.) mərakeşliləri sıxır, dünyanı onların başına dar edib, bu da, yəqin “panfirəngizmdir?”. Daşnaksəqanlar illər uzununu Qafqazı bir qan dəryasına döndəriblər. Xah öz tərəflərindən, xah müsəlman tərəfindən hədsiz-hesabsız fəqir-füqəranı ac-susuz, bisahib, biçarə qoydular. Bu da yəqin “panermənizm”dir?” (Vəzirov, 2001, 130-131).

İctimai-siyasi xadim izah edirdi ki, əgər Osmanlı dövləti ermənilərə bilərəkdən zülm edibsə, onda ermənilərin bu dövlətin idarəsindən ermənilərə və digər millətlərə etdiyi zülmündən danışmağa, yazmağa haqqı var: “Böylə eyləməyib hər bir zərrəcə işlərə “panislamizm” adı qoymaqla ermənilər ümum İslama ədavət göstərib onlardan donos etməyin sübuta yetirir. Bu axır vaxtlarda İranda əmələ gələn hərəkət əhrarənəlikdə bəzi yerləri erməni yazıçılarına xoş gəlməyib bu hərəkətlərində adın “panislamizm” qoymağa onları vadar etdi. Necə ki, yuxarıda zikr olundu müsəlmanda hər bir tərəqqi və irəli getmək əlaməti göründükdə erməni yazıçıları bunun adın “panislamizm” qoyub özgələrin nəzərin oraya cəlb etməyə çalışırlar... Eyni surətdə iranlıların bəqədri imkan öz mətalarına (mallarına) rəvac verib ayrı yerin mətainə möhtac olmamaq niyyəti-müqəddəskaranəsinə bir “panislamizm” rəngi

verildi" (Vəzirov, 2001, 131). Vəzirov yazırdı ki, həqiqətdə isə hazırda müsəlman ölkələrində "panislamizm", ya da "İttihadi-İslam" yoxdur. O ümid edirdi ki, "İslam birliyi" olacaq, olanda da Avropa, Rusiya və Amerikadan gizli tutulmayacaq: "İndi hər bir ictimai üçün hürriyyət tamam hər yerdə hökmfərmədir. Ermənilərin qantökən, aləmi bir-birinə vuran Daşnaksqaqan fırqəsinin hamısı, açıq-açığına öz məramnaməsin, öz etiqadın söylədiyi halda müsəlmanların da bir tərəqqi və təalınamə "İttihadi-İslam"ı olsa heç kəsdən gizləməyəcək, dəxi donosa və şərərətə bilmərrə ehtiyac yoxdur" (Vəzirov, 2001, 132).

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarıyıq ki, Vəzirov "panislamizm" məsələsini obyektiv dəyərləndirib, bununla bağlı, xüsusilə də ermənilərin, o cümlədən erməni daşnaklarının uydurmalarına tutarlı cavablar vermişdir. Hər halda, ermənilərin "panislamizm" məsələsindən sui-istifadə etdiyini hərətərfli şəkildə əsaslandırmağı bacaran Vəzirov açıq şəkildə bunu "Qərbin türk-İslam dünyasını qarşı siyasi-ideoloji oyunu" adlandırmışdır.

Qeyd edək ki, müsəlmanların siyasiləri, ziyalıları bu dünyada "İttihadi-İslam"ı ortaya qoya bilməsələr də, onların bütün qoçuları bir araya gəlib, hər gün 3-4 dörd müsəlman öldürməklə o dünyada buna "nail olmuşlar". O, müsəlman qoçuların dilindən yazırdı: "Bu günlərdə Bakıda hamı qoçuların istər bakılı, istər iranlı, istər qarabağlı, hər haralı olacaq-olsun böyük bir cəmiyyət əmələ gəldi. Şurada danışdılar ki, balam, bu böyükler bizim millətin evini yıxdı. Bunlar yüz ildir ittihad, birlik, nə bilim nələr deyil bir şey də qayıra bilməzlər, indi gerek bu işə biz özümüz tez birtəhər əncam çəkək, böylə olmaz, millət əldən getdi. Gerek yaxşı bir İttihadi-İslam qayıraq. Bu ittihad da bu dünyada əmələ gəlməyəcək, gerek o biri dünyada qayıraq. Ona görə qət etdilər ki, gecədə beş-üç müsəlman öldürüb, göndərsinlər o dünyayə ki, onlar o dünyada birləşib İttihadi-İslam məsələsini başa gətirsinlər. Ümidimiz var ki, bu dayaq rəftar eyləsələr bu yaxın vaxtda müsəlmanlar hamısı yığışa o dünyadə doğrudan da ittihad əmələ gələ, bu ittihadə dəxi heç kəs mane ola bilməz. Ermənilər min panislamizm deyibbağırsınlar da bir şey qayıra bilməzlər. Çünki o dünyada nə polisə yox, nə jandarm yox, əhalinin də hamısı bu duruş tutsa müsəlmana dəxi buradan yaxşı "İttihadi-İslam" yeri ola bilməz..." (Vəzirov, 2001, 134).

Vəzirova görə, müsəlmanların bir qüsuru da odur ki, əlimizdə olan işləri, yerli idarəetməni öz soydaşlarımızdan, dindaşlarımızdan çox xaricilərə etibar edirik. O yazırdı: "Biz müsəlmanların ümdə bir qüsuru

da budur ki, biz heç vaxt öz tayifəmizdən, öz millətimizdən olan adamları, istər ən ali məktəbdə təhsil etmiş olsun, istər ən müqtədir və kargən bir adam olsun, bəyənmerik və əlimizdə olan işləri onlara həvalə etməyi özümüzə kəsir, şani-həqarət hesab edib, ən balacaən bir zəif işi ki, onu cüzvi savadı olan bir müsəlman da apara bilərdi, külli bir məvaciblə xaricilərə verməyə ciddi-cəhd eyləyirik. Bu sifət Qafqaz müsəlmanlarının hamısında varsa da, Bakı müsəlmanlarında Qafqaz müsəlmanlarının hamısınca var. Şəhərimizə rəis (qlava) üzv, ya sekretar lazımsa əlhəmdülla, özümüzün yaxşı oxumuşlarımız, ali məktəblər qurtarmışlarımız, həkimlərimiz, injinerlərimiz, vəkillərimiz və sairələri də var” (Vəzirov 2001, 138). Ona görə də Vəzirov təklif edirdi ki, artıq bitərəfliliyi bir kənara qoyub, Bakı Şəhər Dumasına üzvləri, ancaq müsəlmanlardan seçmək zamanıdır.

Vəzirov “Ögey oğul” məqaləsində yazırdı ki, Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, Qafqaz müsəlmanları, əsasən, çarlıqdan ögeyliyə görmüşlər. Hətta I Rusiya inqilabı, onun nəticəsi kimi meydana Dövlət Duması Qafqaz, xüsusilə Qafqaz müsəlmanlarına münasibətdə ögeyliyi aradan qaldırmış deyildir: O yazırdı ki, buna nümunə Dövlət Dumasının Qafqazın aclıq və qəhətlik çəkən əhalisinə yardım etməkdən imtinasıdır. Belə ki, Dövlət Dumasının radikal-şovininist rus deputatlarından Sokolov, Menşikov və başqaları öz düşüncələrinə görə, üsyankar Qafqaz əhalisinə yardımı uyğun görməmişlər. Vəzirov yazırdı: “Qafqazı həmişə bir üsyançı, Rusiya nisbət bir qeyri mötəbər qələminə vermək müəlimləyi-şeytanəkarənələri qıraqda dursun, haman bu həriflər Qafqazda sair Rusiya əhalisi kimi fəlakətzədə və qəhətzədə olanların aclıq və yoxsulluqlarına etina etməyi bunların bir ədu insan, bir insan cildində şeytan olmaqlarına dəlalət etməzmi?” (Vəzirov, 2001, 141). Vəzirova görə, bu kimi qatı rusçu deputatların Qafqaza, Qafqaz əhalisinə ədavət bəsləmələri gec-tez öz əks-sədasını tapacaqdır.

O yazırdı ki, “Tazə həyat” qəzetinin islamlıq, İslam birliyi yolunu tutması, Qurana tərəfdar çıxması yavaş-yavaş rus, erməni və digər əcnəbi qəzetlərə xoş gəlməməyə başlamışdır: “Mən əvvəldən müdirə deyirdim ki, qardaş, sən böylə sözləri yazırsan, ruslara, yəhudilərə, ermənilərə, hətta atəşpərəstlərə də bu xoş gəlməz. Onlar hamısı deyir ki, İslam zidd yoldur, gərəkdir ortalıqdan götürülə, qulaq asmırdı” (Vəzirov, 2001, 145).

İslamlıq və onun yeni mərhələsində İslam-türk birliyi

Vəzirova görə, millətdən, İslamdan yazan ziyalılar, sözün həqiqi mənasında, ziyalı olmalı, millət və İslam dini naminə “hürriyyət”, “azadlıq”, “ədalət”, “müsavilik” və sair anlayışları doğru izah etməlidir. O, özü də həmin anlayışlara izahlar verməyə çalışmış, ilk növbədə, “hürriyyət” və “azadlıq” məfhumları üzərində dayanmışdır: “Hürriyyəti-ədyan və vicdan və əfkar hər kəsin öz insafı cəhətinə, hər kəsin din qəbul etməkdə və hər kəsin fikir etməkdə muxtar və azad olmağını göstərir. Lakin muxtariyyətin müqabilində bir növ məsuliyyət də var, olur ki, birisinə onun insafı oğruluq, bir qəbih əməl olmadığını göstərsin. Lakin bunun insafı bunu böylə deməklə bu kişi oğruluğa iqdam etdikdə qurilərin insafı da onlara bu kişi tutduğu əməlin xilafı-insaniyyət olduğun göstərib, onu məsuliyyət altına aldıra bilir. Odur ki, hürriyyət ancaq o vaxt gözəl və məmduhdur ki, o hürriyyətdən özgəyə zərər gəlməsin. Hürriyyət və azadlıq sözü, bu sözü layiqincə düşünən, buna layiqincə rəftar edən şəxs üçün ən böyük bir übudətdir. Çünki hər bir azad şəxs gerek özünün cəmi hərəkət və ətvərini bir sayaqda ölçüb-biçsin ki, onun azadlığı heç kəsin azadlığına zərrəcə zərər və əziyyət yetirməsin. Azad və hürri şəxs gerek hər bir söz danışanda, hər bir iş iqdam edəndə, hətta birfikri edəndə də baxsın ki, bunun bu azadlığı və hürriyyəti qeyrilərinin azadlıq və hürriyyətinə ziyan yetirməyəcək. Budur ki, əsl hürriyyətilə layiqincə rəftar edən şəxsdən, əbəd və qul kimsə yoxdur” (Vəzirov 2001, 151-152). Ona görə İslamda da deyilir ki, hər bir kəs hürriyyəti-vicdandan çıxış edərək öz insafı əsasında düz gördüyü hər hansı bir dini, yolu seçə bilər (Vəzirov 2001, 153-154).

Vəzirov daha sonra “ədalət” anlayışını şərh etmişdir: “Ədalət – yəni adil olmaq, yəni hamı üçün bir mizanda, bir çəkiddə olub, hər bir kəsə kişi öz nəfsilə rəftar edən kimi rəftar etmək. Adil olan şəxs gerek heç vaxt özü ilə qeyrilərin arasında bir təfavüt qoymasın, əla dərəcədə bitərəf, hamıya bir nəzərlə baxan, hər nəyi özünə rəva bilirsə, özgələrə dərəva bilən bir adam olsun. Bu qayda necə ki, ayrı-ayrı şəxslərin arasında cari olur, amirlər ilə məmurlar, tabelər ilə mətbuələr arasında da gerek caiz olunsun” (Vəzirov, 2001, 151-152).

O, “müsavat” anlayışını isə belə izah etməyə çalışmışdır: “Müsavat – bərabərlik, yəni hamı hüquqi-insaniyyətdə bir mənzilədə, bir mizanda bərabər olmaq, bir insan dünyaya gəldikdə qeyri insandan mütfavüt olmur. Haman bu təfavütsizlikdə onunla həmişə bəzi qalma-

lıdır. Əlbəttə, bundan bu çıxmaz ki, mən bir qeyrisilə bərabər olduğuma görə ondan hər nəyi varsa, ona da şərəkəm. İkisi də bir halətdə, bir azahda anadan olmuş uşağın birisi səyi, qeyrəti, zəhməti, yəni itti-faqların cəmi gəlməyi sayəsində ali bir mərtəbəyə çatdıqda, o biri tənbel, biqabiliyyət, biqeyrət onunla şərikin olmaq iddiasına düşməyi əbləhanə bir təmənnadan qeyri bir şey deyil. Amma bununla böylə mən dövlətiyəm, sən kasıb, mən bəyəm, sən rəiyyət, mən savadlıyam, sən savadsız deyib özündən əksiyyəni həmişə məhdud, həmişə təzyiqdə saxlamaq da əbləhanə bir hərəkətdir. Bir para cəhətlər var ki, onlarda insanlar hamısı bərabər bir mizanda müsəvi, bərabər bir dərəcədə haqlıdırlar. Havaya, suya, fikri etməyə, danışmağa, tərəqqi fikrinə düşməyə, millət üçün müalicə axtarmağa və sair çox şeylərə hamı insanların bir mizan, bir dərəcədə haqqı var. Bu işləri axtarmaqda insanların hamısı müsəvidirlər. İnsanlar arasında insanlıqları cəhətindən heç bir təfəvüt ola bilməz. Filankəs ağazadədir, bununla belə rəftar, amma filankəs kasıbzadə olduğuna görə onunla ayrı bir sayaq rəftar etməməlidir” (Vəzirov, 2001, 152-153).

“Damarlarında islamlıq və onunla mərdənəlik və qəyyumluq qanı axan şəxslər...” (Vəzirov 2001, 161), Vəzirova görə, islamlığın nə dərəcədə aliliyini, onun insanlıq dini olmasını yaxşı anlayırlar: “Biz müsəlmanlara gəldikdə, bizim boynumuzda həm insanlıq, həm islamlıq təklifləri var. Hərgah biz öz insanlıq və islamlıq təklif və borcumuza layiqincə əməl etsək, yer üzündə əvvəlinci xoşbəxt və mütərəqqi tayfa olardıq” (Vəzirov, 2001, 164). Bu baxımdan o, 1907-ci ildə qurulan “Səadət” cəmiyyətinin təşkilində islamlıq və insanlıq ideyalarının gözənilməsinə vacib hesab etmişdir. Vəzirov onu da təklif edirdi ki, bu cəmiyyətin rəyasətində yalnız ruhanilər deyil, qabqacıl görüşlü ziyalılar da təmsil olunmalıdırlar (Vəzirov, 2001, 164).

Vəzirov “Müsəlmanların gələcəyi” məqaləsində islamlığın, İslam birliyinin gələcəyinə ümidlə baxdığını, bu anlamda ümmətçiliyin heç də millətçiliyin kölgəsində qalmasına inanmadığını izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, cəmiyyətlərin tərəqqi, ya da geriləməsində milliyətin, coğrafiyanın, yoxsa dinlərin və digər amillərin olması həmişə üləmələr, filosoflar tərəfindən mübahisə obyektinə olmuşdur. O yazırdı: “Torpağın, abu havanın, cinsiyyət və millətin, insanların tərəqqi və təəlisinə və ya bunların müqabili olan geriləməsinə daxli olub, olma- mağı böyük bir mübahisə bəhsidir. Keçmiş əsrin ən məşhur üləmalara- rından Volter deyir ki, ümmətlərin təbiəti haqqında iqlimlərin, abu ha-

vanın, bəlkə cinsiyyət və qövmiyyətin heç bir dəxli yoxdur. Vaqədə böylə görürük bir vaxtında mərifət, sənaye, elm və ixtiraat ilə məşhuri-
cahan olan Yunanıstanda iyirmi əsrdən bəridir dəxi nə anaqriyonlar, nə
arestalistlər, nə arxilidlər, nə sokrat və bokratlar dəxi baş göstərmir,
halbuki, torpaq haman torpaq, hava və su haman, irslik, cinsiyyət və
qövmiyyət genə haman, eyni surəti Rim, ya Roma torpağında görüyo-
ruq, bu torpaqdan dəxi Sissiron, Timif, Qaton kimi şəxslər çıxmıyor”
(Vəzirov, 2001, 166-167).

Bütün bunlardan sonra Vəzirov belə bir nəticəyə gəlir ki, millətlə-
rin tərəqqisi və tənəzzülü məsələsində havanın, torpağın, cinsiyyətin
mühüm rolu yoxdur, əgər varsa da, çox cüzi olubdur: “...Əsl səbəb isə
millətləri, qövmələri haldan-hala dəyişib, birini hökmdar, digərini fərman-
bərdar yerinə qoyan maddə həməni tək-tək insanlarda, heyvanlarda,
bəlkə nəbatatda gördüyümüz təvəllüd və tövlid dünyaya gəlib,
müəyyən bir müddət ömür sürüb, nəsil qoyub, öz əməlini, öz nəslinə
həvalə edib getmək məsələsidir. Bir az da açığı, ölmək və dirilmək
məsələsidir. Bir insan dünyaya gəlib toxum salmağa, özündən sonra
bir nəsil qoymağa ki, o nəsil onun nəslinin bəqasına bais olacaq. Bu
nəsil məsələsindən xatircəm olandan sonra dünyadan mürəxxəs
olmağa, arxayın çəkilib getməyə, “dəxi mənim burada işim yoxdur,
mən öz işimi tamam etdim” deyib getməyə həm özü hazırlaşır, həm də
onun dövrubərində olanlar onu köçməyə, dəxi qalanların yerin dar
etməyə heç kəsə müyəssər olmaz” (Vəzirov, 2001, 167).

Onun fikrincə, millətlər də insanlara bənzəyirlər; ya bəzi insanlar
kimi ömür sürüb heç bir toxum qoymadan gedir, ya da ömür sürməklə
yanaşı, özündən sonra toxum qoyaraq gedirlər. Vəzirov yazırdı ki, bu
halda İslam dininə tapınan millətlərdən ərəb və farslar uzun ömür sür-
dülər və nəsil də qoyub-getdilər, nəsilələri də baqi və düşdükləri torpaq
həmin ata-babalarının yaşadıkları torpaqlardır: “Türk qövmi isə bir
müddət ömür sürdü isə də bu ömür çox gödək, çox müxtəsər ol-
du. Amma qoyduqları nəsil hər bir cəhətdən salamat, toxum düşən tor-
paq haman tayifənin əvvəldən yaşadığı və ata-babadan nəşvünüma
etdiyi torpaq oldu. Nəsilə, toxumsa hədsiz-hesabsız Fərat və Şət sa-
hillərindən başlamış Saxalinə vilayətinə, Ural dağlarından tutmuş
Xətayə, Çinə, Zindüşəbə cəzirəsindək hamısı Türk qövmidir. Bu bö-
yük, sabit, şücaət və hüsni-təbiətilə məşhur tayifə İslama peyrəv
(qəbul edən) olanların qism ezamidir. Türk qövmi, nəslə bu vaxta kimi
uşaqlıq, tufulet aləmində yaşayırdısa da, indi bu qövmidə bir hərəkət,

fövqəladə bir həyəcan, fəvqəltəsəvvür kəmalınca görünməkdədir. İslam peyrov olanların hamısına bir nicat, bir sahilə çıxmaq, özün Yevropa dırnağından, pəncəsindən qurtarmağa, bir təlaş və səy gözlənsə, ancaq bu qövmdən gözlənir” (Vəzirov, 2001, 168-169).

Deməli, Vəzirov müsəlmanların gələcək erasının türklərə bağlı olduğuna, ancaq onların qeyrət və səyi nəticəsində Qərbin təhlükəli oyunlarından xilas olacağına ümid etmişdir. Başqa sözlə, “Avropa cəngindən və pəncəsindən məşriqi-zəmin əhalisini qurtarmaq məsələsi” təbiət məsələsi olduğu qədər, eyni zamanda türklərin islamılığı da əsas tutaraq xilas yolunu göstərməsi ilə bağlı olacaqdır. Vəzirov yazırdı: “Budur ki, biz ərz edirik: Bir tərəfdən yevropalıların məcburən hər kəs üzərinə çəkilməyi (yəni Vəzirova görə avropalılar gec-tez müstəmləkə halına gətirdiyi ölkələri tərk edəcəklər – F.Ə.), bir tərəfdən də Şərq əhalisi Türk qövminin hərəkəti-fəvqəladəsi sayəsində müsəlmanlıq bayrağı altında birləşib onların tez üzərinə çəkilməyinə səy etməsi cəmi yer yüzünün müsəlmanların yaxın bir zamanda birləşdirib ən müqtədir, ən nüfuzlu bir səltənət qayırmağına və bu səltənət cəmi yer yüzünə hökm fərma olmağına heç bir şəkk-şübhəmiz yoxdur” (Vəzirov, 2001, 169).

Vəzirov “Müsəlman müəllimlərinə açıq məktub” məqaləsində yazırdı ki, İslam-türk aləmində millətin, islamıyyətin oyanışı, maariflənməsi və birliyi üçün indi müəllimlərə daha çox ehtiyac vardır. Onun fikrincə, məktəblər millət və milliyyətdən, İslam və islamıyyətdən layiqincə xəbərdar şagirdlər yetişdirsə, o zaman dost sevinər, düşmən isə kədərlənər: “Bilin və eşidin ki, ən böyük məsuliyyətiniz gələcək tarix yanındadır. Millətin gələcəyi külliyyətin sizin hümmətinizə bağlıdır. Qeyrətiniz və səyiniz sayəsində millət və onunla bağlı islamılığımız bir sahili-nicata, bir caddə fəlahə qədəm qoyarsa, adlarınız qızıl xətt ilə tarixin ən birinci səhifələrini müəyyən edib, sizləri millət xatirində əbədi dara saxlayacaq. Xudanəkərdə, bunun ziddi baş verərsə, genə haman tarixdə adlarınızı kamali-nifrət və həqarətlə çəkilib həkk olmağından həzər etməlisiniz” (Vəzirov, 2001, 173). Bir sözlə, Vəzirov üzünü müəllimlərə tutaraq deyirdi ki, türklüyün və islamılığın gələcəyi onların əllərindədir. Əgər müəllimlər uşaqlara, gənclərə islamılığı, insanlığı və türklüyü doğru təlim edərlərsə, o zaman onların bu qeyrət və səyləri də səmərəsiz qalmayacaqdır.

O, böyük bir inamla yazırdı ki, müsəlman xalqlarının hazırdakı başsızlığının, pərişanlığının tezliklə dəyişib bir ittifaqa çevrilməsi şəkk-

şübhəsizdir: “Bizim etiqadımızca bu özah, bu gördüyümüz başsızlıq, pərişanlıq, tezliklə dəyişilib bir ittifaqa, ittihadə, mübəddəl olması bişək, bişübhədir. Özahi-halət dəyişiləcək və dəyişiləcək, əvvəla İttihadi-İslam, ikinci türklülük və Türk qövminin hərəkəti sayəsində İslama pirəv olan bu halda üç böyük qism dövlətlərdir ki, bunlardan ən birinci qism türklər, ikincisi ərəblər, üçüncüsü farslardır. Bu üç millətin hər biri ayrı-ayrı dillərdə danışdığı və söyləşdiyi halda üçü də bir dinə peyrəv olduqlarından aralarında böyük bir münasibət, böyük bir rabitə var, bu üç millət zahirən nə qədər bir-birindən uzaq görünsə də..., bunların arasında qüvvətli və mənəviyyatlı bir rabitə olduğun, bu mənəviyyata, bu rabitəyə, bu İslamca fərz hesab olunan üxüvvətə, qardaşlığa bir az da sığal verilib, islah olunursa, bu yolda bir az da zəhmət və təhəmmül qəbul olunursa, ənihəd İslam məsələsi bitmiş, tamam olmuş məsələlərdən birisidir” (Vəzirov, 2001, 179).

Bu anlamda Vəzirova görə, avropalı alimlərin müsəlman xalqlarının gün-gündən tənəzzülə uğrayıb məhv olacaqları ilə bağlı yazdıqları doğru deyildir. İslam dinində olan bu üç böyük millət birləşsə, avropalıların iddiaları baş tutmayacaqdır. O yazırdı ki, vaxtilə tarixin müxtəlif zamanlarında ayrı-ayrılıqda öz sözlərini demiş bu üç millət hazırda dünyada yeni bir güc qüdrətinə çevrilmək iqtidarındadır: “Bu üç tayfanın üçü də haman əvvəldən tutduqları məkanda yaşamaqda, haman əvvəldə olduqları komitədə davam etməkdədirlər, nə ab və havaları, nə cinsiyyət və qövmiyyətləri dəyişilmədi. Bu millətlər hər kəs öz vaxtında təkbətək, cəmi dünyanı tutub istila etməyə, cəmi aləmə hökmran, hökmfərma olmağa, müqtədir oldularsa, indi bu üç qövmin üçü də bir yerdə möhkəm bir rabitə sayəsində “həblülməyin” İslama mütəməssil olduğu bir halda dübara sahib qüdrət və nüfuz olmasına niyə şəkk olunsun, anlaya bilmirik” (Vəzirov, 2001, 180).

Vəzirova görə, hazırda müsəlmanların iki başlıca vəzifəsi – 1) yardım və ehtiyacı olan qardaşlarına əl tutmaq; 2) “İttihadi-İslam”a qulluq edib onu gerçəkləşdirmək, – vardır: “İslamiyyətin əsl əlamətləri, fərqləri doğruluq, düzlük, saf qəlblik, qəyyurluq, haqpərəstlik, səbat və mətanət sahibi olmaqlıq kimi sifətlər olduğu halda infaqi-mal və İttihadi-İslam məsələsinə xidmət etmək İslamın əsliliyi hesab olunsun gərək” (Vəzirov, 2001, 196).

Ona görə hazırda hər iki vəzifəni müsəlmanlar layiqincə yerinə yetirə bilməsələr də, hətta bəzi müsəlmanlar bu yolda saxtakarlıq etsələr də, ancaq ümumilikdə bu yolun sonunda imanlı olan əsil müsəlman-

lar qazanacaqdır. Bu anlamda Vəzirov inanırdı ki, başa dinlərə, millətlərə nisbətə bu gün müsəlman xalqları, İslam tənəzzül içində görünə də, əslində, doğru yoldan heç zaman kənara çıxmadığı üçün ən sonda qazanan müsəlmanlar və İslam dini olacaqdır (Vəzirov, 2001, 197).

Bizcə, İslam xalqlarının, xüsusilə də türk, ərəb və farsların bir araya gələrək yenidən dünyanın əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrilə biləcəyi məsələsində Vəzirov xeyli dərəcədə haqlı idi. Onun bu məsələ ilə bağlı görüşləri indi də aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır. Belə ki, İslam dininə tapınan üç böyük xalqın öz milli kimliklərini, milli şüurlarını, milli mədəniyyətlərini ifadə etməklə yanaşı, İslam mədəniyyətini də əsas tutmaqla, müəyyən bir siyasi-iqtisadi birlik ortaya qoya bilirlər. Vəzirovun dövründə olduğu kimi, hazırda buna əsas maneçilik törədən İslam dinindən irəli gələn əngəllər deyil, Qərb dəyərlərinin, ideyalarının daha çox təsiri altına düşən müsəlman xalqlarının müəyyən bir çərçivəyə, dar sahəyə qapanıb qalmalarıdır. Hesab edirik, bu dar sahədən, əvvəllər olduğu kimi, hazırda da məhdud dünyagörüşdən uzaqlaşib İslam-türk bütünlüyü anlamında birliyə yaxın olan türk xalqlarıdır. Bunu, Vəzirov da doğru ifadə etmişdir ki, türk xalqları türk-İslam birliyində mühüm rol oynayıb və hazırda da ən çox türklər buna yaxındırlar. Günümüzdə də türk-İslam birliyi məsələsində Türkiyə və Azərbaycanın aktiv rol oynaması bunu bir daha sübut etməkdədir.

Nəticə

Beləliklə, H.B.Vəzirovun yaradıcılığında əsas yeri islamlıq fəlsəfəsi, İslam birliyi ideologiyası tutmuşdur. Onun dünyagörüşündə islamlıq məsələsinin önəmli yer tutması bir tərəfdən İslam dininə həddən artıq bağlılığı, dini inancı ilə bağlı olmuşdur. Bu isə kor-koranə deyil, sidq-ürəkdən gələn bir inam, inanc idi. Hər halda islamlığın fəlsəfəsini dərinlən mənimsəyən, onun əsas prinsiplərini, şərtlərini hərtərəfli şəkildə tədqiq edən Vəzirov üçün İslam dini bir yaşam tərz, insanlıq fəlsəfəsi, bəşəri vicdanın özü idi. Digər tərəfdən, yalnız genetik anlamda deyil, türk dünyagörüşünə sahib bir milli aydınımız kimi o, türk xalqlarının böyük çoxluğunun bu dinə tapınmasını, özünü islamlıq fəlsəfəsinin daxilində görməsini məntiqi şəkildə qəbul etmişdir. Hər halda, Vəzirovun düşüncələrində islamlıq və türklük bir-birini tamamlamış, üstəlik, bugünün və gələcəyin əsas ideoloji silahı kimi də qəbul olunmuşdur. Burada islamçılıqla türkcülüyn bütünlüyü bir-birinə yaxın olan iki

dünyagörüşünün bütünləşməsi kimi dərk olunmalıdır. Bizcə, bu məsələdə Vəzirov Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi doğru olaraq türkçülüüyü və islamçılığı “milliyyətçilik və ümmətçilik” deyərək bir-birindən ayırmamış, tam əksinə, türkçülüüyü islamçılığın, islamçılığı isə türkçülüünün mahiyyətində bütövləşdirmişdir.

Vəzirov islamlıqla türklüünün, xüsusilə də islamlığın Qərb dünyasında bir çoxları tərəfindən tənqid hədəfi seçilməsini zamanında görmüş və buna uyğun izahlar verməyə çalışmışdır. Hər halda, təxminən, 100 il bundan öncə Qərb dünyasının islamlığa və türklüyə qarşı tutduğu mövqe bu gün də əsasən, dəyişilməz olaraq qalmaqddır. İslam ölkələrində, o cümlədən türk dünyasında sözdə mədəniyyət, demokratiya, azadlıq ideyalarını təbliğ edən Qərbin – Avropanın əsl sifəti hər zaman tamamilə başqa olmuşdur. Bunu vaxtilə çox doğru görüb, Qərbin əsl simasını ifşa etməyə çalışan Vəzirovun apardığı mücadilə olduqca diqqətəlayiqdir. Hər halda, Vəzirov islamçılıqla türkçülüünün, ya da İslam və türk mədəniyyətlərinin Qərb mədəniyyəti qarşısında müəyyən dərəcədə geri qaldığını etiraf etməklə yanaşı, ancaq bütövlükdə dayaq, bünövrəli və perspektivli olduğunu da çox doğru müəyyənləşdirə bilmişdir. Bu isə o anlama gəlir ki, son əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən Qərb mədəniyyəti tərəqqi, İslam-türk mədəniyyəti tənəzzül dövrünü yaşasa da, ancaq dayanıqlılığı və perspektivi baxımından Qərb mədəniyyətini gec-tez arxada buraxacaqdır. Hesab edirik, Vəzirovun o dövrdə gəldiyi qənaətlər bugününümüz və gələcək üçün daha məqbul və gerçək olandır.

Ədəbiyyat

Ələkbərli, Faiq. (2020). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II cild. Bakı: Elm və təhsil.

Güngör, Erol. (2003). Sosial meseleler ve aydınlar. İstanbul. Ötüken.

Meriç, Cemil. (2013). Kültürden irfana. İstanbul: İletişim.

Məmmədquluzadə, Cəlil. (2004) . Əsərləri. IV cildə, II cild. Bakı, “Öndər”.

Mirəhmədov, Əziz. (2011). Mətbuat // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm və təhsil”.

Rəsulzadə, M.Ə. (2014). Əsərləri. III cild (1915-1916). Bakı: "Təhsil".

Vəzirov, Haşım. (2001). Keyfim gələndə (Haşım bəy Vəzirovun jurnalistlik fəaliyyəti). Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı.

Vəzirov, Haşım bəy. (2010/1). Məsələmiz. // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə, 1-ci cild. Bakı: "Elm və təhsil".

Vəzirov, Haşım. (2010/2). Keyfim gələndə // Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə, 1-ci cild. Bakı: "Elm və təhsil".

Vəzirov, Haşım. (2010/3). Həsən bəy Məlikov //Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə, 1-ci cild. Bakı, "Elm və təhsil"

Vəzirov, Haşım. (2010/4). Erməni mətbuatı //Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə, 1-ci cild. Bakı: "Elm və təhsil".

Sarıahmetoğlu, Nesrin. (2021). Milleləşmə Sürecində Azərbaycan Basının Oluşum və Gelişimi //Azərbaycan Düşünce Tarihi. 1 cild. 2 cildə. Ankara: YTB yayınları.

Said, Edvard. (1982). Oryantalizm: Sömürgeciliyin kaşf kolu. İstanbul: Pınar yayınları.

Şahtaxtılı, Məhəmmədəğa. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Çaşıoğlu".

Zeynalzadə, Ağarəfi. (2001). Keyfim gələndə (Haşım bəy Vəzirovun jurnalistlik fəaliyyəti). Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı.

Zərdabi, Həsən bəy. (2007). "Dil birliyi" // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: "Şərq-Qərb".

Eski Ahit'te Kadınların Dini Statüsü, Yahudi Kutsal Kitaplarına Göre Örtünme

Parı Alaskarova
Necmettin Erbakan Üniversitesi Doktora Öğrencisi
Konya, Türkiye
perialeskerova@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8943-2034>

Makale Teslim Tarihi: 27.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.11.2023

Özet

Makalede Yahudi temel kaynaklarına göre kadınların yaratılışta ve dini hayattaki rolü ve Yahudi kutsal kitaplarına göre kadınların örtünme geleneği araştırılmıştır. Ülkemizde bu konuda Dinler tarihine katkı sağlanması amacıyla böyle bir konu ele alınmıştır. Aynı zamanda örtünmenin sadece İslam'la sınırlandırılanlara Yahudilik üzerinden diğer dinlerde de kadınların örtünmesi gerektiği bilgisini aktarmaktır.

Bu makale literatür taramasına dayalı bir araştırmadır.

Çalışma özet, giriş, 3 alt başlık, sonuç ve kaynakça kısımlarından ibarettir.

1. Eski Ahit'te kadınların yaratılış statüsünde Yahvist ve Elohist metinlere göre kadınların yaratılışı incelenmiştir. Her iki metinde kadınların yaratılış hikâyesi birbirinden farklı şekilde anlatılmaktadır. Nitekim Elohist metinde kadın yaratılışta erkeğe eşit şekilde, Yahvist metinde ise erkeğe hizmetkâr olarak anlatılmıştır.

2. Eski Ahit'te kadınların dini statüsünde Yahudi kadınların ferdi ve cemaatle ibadetleri, Tevrat okunması ve Tevrat'ın öğretilmesi ve öğrenilmesi, kadın dua grupları gibi konular işlenmiştir. Kadınlar ferdi ibadetlerde erkeklerden farklı olarak ibadet sırasında okunacak bütün duaları söyleyemez, tefilin ve tzitzit giyemez. Kadınlar cemaatten sayılmaz, Tevrat okuyamaz ve öğretmez. Kadınlar sadece Hanuka

mumunu yakmalı, Şabat akşamları Kiduş'u söylemeli, Yom Kipur'da oruç tutmalı ve bu gibi birkaç emri yerine getirmelidir.

3. Eski Ahit, Mişna ve Talmud'da kadınların örtünmesi ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Hür ve iffetli kadınların örtünme şekli hayat kadınları, köleler ve cariyelerden seçilmiştir. Nitekim hür kadınlar peçe takarken, hayat kadınları renkli ve farklı şekillerde örtünme biçimi kullanmıştır. Evlenen köle kadınların seçilmesi için saçları kesilmiştir.

Zamanla örtünmenin yerini peruk tutsa da günümüzde sadece Ortodoks kadınlar dua esnasında peruk kullanmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: *Dinler Tarihi, Eski Ahit, Yahudilik, Kadın, Yaratılış, İbadet, Örtünme.*

The Religious Status of Women in the Old Testament, Veiling According to the Jewish Holy Books

Parı Alaskarova

PhD Student in Necmettin Erbakan University

Konya, Türkiye

perialeskerova@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8943-2034>

Date of submission: 27.09.2023

Date of acceptance: 23.11.2023

Abstract

The role of women in creation and religious life according to Jewish primary sources, as well as the tradition of women's veiling according to Jewish holy books, are investigated in the article. Such a subject has been addressed in order to contribute to the History of religions in our country. Additionally, it intends to convey the information that women should veil in other religions as well through Judaism to those who limit the veil only to Islam.

This article is research based on a literature review.

The study consists of an abstract, an introduction, three subheadings, a conclusion and a bibliography.

1. The creation of women in the Old Testament has been analyzed according to Yahwist and Elohist texts. In both texts, the story of the creation of women is described differently. Specifically, in the Elohist text, women are presented as equal to men, whereas in the Yahwist text, they are described as servants to men.

2. The religious status of women in the Old Testament includes issues such as individual and congregational worship of Jewish women, Torah reading, Torah teaching and learning, and women's prayer groups. Unlike men, in individual worship, women are not permitted to recite all the prayers during worship, nor they can wear tefillin and tzitzit. Women are not counted as part of the congregation and cannot read or teach the Torah. Women are only required to light the Hanukkah candle, recite Kiddush on Shabbat evenings, fast on Yom Kippur, and fulfill a few other commandments.

3. The Old Testament, the Mishnah, and the Talmud contain information about the veiling of women. The veils of free and chaste women were distinguished from those of prostitutes, slaves, and concubines. While free women wore veils, prostitutes used colorful and different styles of covering. The hair of married slave women was cut to make them more distinguishable.

Although in the course of time wigs replaced the veil, today only Orthodox women wear wigs during prayer.

Keywords: *History of Religions, Old Testament, Judaism, Woman, Creation, Worship, Veiling*

Религиозный статус женщин в Ветхом Завете, покрытие согласно иудейским священным книгам

Пери Алескерова

Аспирант Университета Неджметтин Эрбакан

Конья, Турция

perialeskerova@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8943-2034>

Дата подачи статьи в редакцию: 27.09.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 23.11.2023

Резюме

В данной статье исследуется роль женщины в творении и религиозной жизни согласно еврейским первоисточникам и традиция покрытия женщин согласно еврейским священным книгам. Эта тема обсуждается с целью внести вклад в историю религий нашей страны. В то же время цель заключается в том, чтобы донести до тех, кто ограничивает ношение хиджаба исламом, информацию о том, что женщины также должны покрываться как в Иудаизм, так и в других религиях.

Данная статья представляет собой исследование, основанное на обзоре литературы.

Исследование состоит из резюме, введения, трех подзаголовков, заключения и библиографии.

1. Сотворение женщин в Ветхом Завете рассматривалось на основании яхвистских и элохистских текстах. История создания женщины в обоих текстах рассказывается по-разному. Так как, в элохистском тексте женщина описывается как равная мужчине в творении, а в яхвистском тексте она описывается как слуга мужчины.

2. Религиозный статус женщин в Ветхом Завете включает в себя такие темы, как индивидуальное и общинное поклонение еврейских женщин, чтение Торы, преподавание и изучение Торы, а также женские молитвенные группы. В отличие от мужчин, участвующих в индивидуальном поклонении, женщины не могут произ-

носить все молитвы во время поклонения и не могут носить тфилин и цицит. Женщины не считаются частью общины и не могут читать или преподавать Тору. Женщины обязаны только зажигать ханукальную свечу, произносить кидуш в шаббат, поститься в Йом-Кипур и соблюдать некоторые другие заповеди.

3. Информация о покрытии женщин содержится в Ветхом Завете, Мишне и Талмуде. Паранджа свободных и целомудренных женщин отличалась от покрытия женщин легкого поведения, рабынь и наложниц. На самом деле, в то время как свободные женщины носили паранджу, проститутки использовали красочные материи и различные формы. Рабыням, вышедшим замуж, чтобы они выделялись стригли волосы.

Несмотря на то, что парики со временем заменили паранджу, сегодня во время молитвы их используют только православные женщины.

Ключевые слова: История религий, Ветхий Завет, Иудаизм, женщина, творение, поклонение, покрытие

Giriř

“Eski Ahit’te Kadınların Dini Statüsü ve Yahudi Kutsal Kitaplarına göre Örtünme” adlı bu çalışmada Yahudiliğın birinci el kaynakları kabul edilen Tevrat ve Babil Talmud’u, İngilizce ve Türkçe’de kadınların ister dini konuları, isterse yaratılıř ve örtünme konularında bulunan kitaplar, makaleler, sempozyum bildirileri incelenmiştir.

Geleneksel toplumlar çoğunlukla ataerkil toplumlar olduğundan kadın, çoğu zaman erkeğın gölgesinde kalmıştır. Her řeye rağmen toplumsal cinsiyet ayrımcılığının bariz bir řekilde göze çarptığı dinlerde, kadına hak ettiğı değer verilmese de bir anne olarak el üstünde tutulmuştur. Hatta zaman zaman kadınları kendilerine rehber edinen dinler bile ortaya çıkmıştır.

Arařtırmanın ilk amacı çeřitli toplumların ve özellikle dinin, inanç yapısının ve ilkelerinin kadın davranışlarını kısıtladığını, zaman zaman yaygın bir kanaat hâline geldiğini göstermektir. Özellikle günümüzde çeřitli din mensupları bu konuda, İslam dinine hücum etmekte, ağır tenkitlerle ona yüklenmekte, kadının başını kapatmasını bile İslam Dini ile sınırlandırmaktadırlar. Fakat bu konu biraz arařtırıldığında başörtüsünün sadece İslam’da olmadığını, kadının başka dinlerdeki statüsünün ise İslam’daki konumundan çok daha ařağı hatta incitici, onur kırıcı bir seviyede olduğunu tespit ettik.

Kutsal Kitaba göre, kadınlar “erkeklerle yardımcı olmak için yaratıldıklarından”, erkekler kadınlar üzerinde egemen olmalı ve kadının en önemli vazifesi kocasına her işinde yardım etmektir. Bu sebepten dolayı da kadın bütün emirlerden sorumlu tutulmamıştır. Aksi takdirde koca yardımsız kalır, aile içi problemler artar ve gittikçe aile içerisinde huzur kalmazdı. Bunun için, zamana bağılı emirlerden erkek sorumlu kadın ise muaftır. Fakat bilakis ister zamana bağılı olsun veya olmasın bütün olumsuz emirlerden hem erkek hem de kadın sorumludur. (Biale, 1984,12).

Arařtırmanın ikinci amacı ülkemizde bu konuda kısıtlı çalışmalar olduğundan Dinler tarihine katkı sağlamaktır.

Çalışmamız, Dinler tarihinin deskriptif metodu ile yapılmıştır. Yahudiliğe, her türlü dini inanç veya ırkı mülahazalardan uzak, bilimsel ve objektif bir bakış açısiylayaklaşılmış, konuları incelenmiştir.

1. Kadın (İş) Kelimesinin Terminoloji Anlamı

Eski Ahit **אִשָּׁה** (işa) (Türkçe-İbranice, İbranice-Türkçe Sözlük, 2011, 260) kelimesini genel anlamda hem kadın, (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 2: 22-23) hem de zevce, eş (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 4: 1) anlamında kullanıyor. Bu sözün Sami kökeni olan יָנָה, (yud, nun, tav), eski Arapça ve Aramice'de aynı anlamda kullanıldığı tasdik edilmiş ve bu söz sonralar asimile olmuştur. Yine Yaratılış Kitabı'nın ikinci paragrafının 22 ve 23. metinlerinde **אִשָּׁה** (işa- kadın) kelimesinin **אִישׁ** (iş-erkek) kelimesiyle aynı kökenden türemediğini, aksine eski Arapça ve Aramiceden geldiğini söylemektedir. Erkek sözünün çoğulu olan **אֲנָשִׁים** (anaşim), **אָנוּשׁ** (anoş) beşeriyet kökeninden gelmekte, kadın kelimesi için kullanılan **נָשִׁים** (naşim) terimi ise farklı yani, **נָשׁוּ** (nun, şin, vav, arapça نِسْوَان) kökeninden gelmektedir. (Encyclopaedia Judaica, 2007, XVI/623).

Bazı âlimler **אִשָּׁה** (işa-kadın) kelimesinin İbranice karşılığı olan **אִישׁ** (iş) kelimesinden türediğini ve bunu da Yaratılış Kitabı'nda kadının erkekten yaratılması görüşü olduğu için savunurlar. Nitekim "Ona kadın (işa) denilecek, çünkü o adamdan (iş) alındı". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış 2:23; Neusner, Avery-Peck, 2000, 280).

2. Yaratılış Statüsü

Eski Ahit'te kadının yaratılışıyla ilgili ilk bilgileri, Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili metinlerden elde etmekteyiz. Fakat Eski Ahit'in Tekvin Kitabı'nda bu yaratılış iki farklı kıssada ele alınmaktadır. Her iki kıssaya göre kadının yaratılış gayesi ve suretinin en baştan ne için olduğu bildirilmektedir. Fakat Eski Ahit araştırmacılarının dikkat çektiği farklı bir hususta Eski Ahit'in kadına dair yaklaşımlarının metinlere göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Nitekim Tekvin Kitabı'nın ilk babında yer alan Elohist metin ile Yahvist¹ metinde ele alınan kadının statüsü birbirinden farklı algılanmaktadır. Elohist metinde kadının yaratılışıyla ilgili pek çok bilgi verilmemekte olup, ilk insanın yaratılışı başlığında genel ifadeler kullanmıştır. Yaratılış Kitabı'nı oluşturan ve farklı dönemlerde değiştirildiği kabul edilen bu metinler, İsrailoğulları'nın tarih içerisinde kadına karşı geliştirdikleri iki farklı tavrı da ortaya koymaktadır. (Taşpınar, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1091>).

¹ Eski Ahit'de Tanrı'nın adının "Elohim" olarak zikredildiği metinlere "Elohist" metin "Yahve" olarak zikredildiği metinlere "Yahvist" metin denmektedir.

2.1. Yaratılıřta Erkeęe Eřit Olan Kadın

Tekvin Kitabı'nın 1-2/3 bapları arasında yer alan Elohist metinde kadın, insanın yaratılıřı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yaratılıř kıssasında erkek ve kadın birlikte "insan"ı oluřtırmaktadırlar. Söz konusu metinden de anlařılacaęı üzere, bu ifadelerde "kadın"ın statüsü ile erkeęin statüsünde herhangi bir farklılık görülmemektedir. İlk yaratılıř kıssasında insan, yani kadın ve erkek, altı gün süren yaratılıř sürecinin en son gününde, sürüngen hayvanlardan sonra ve "fakat Tanrı'nın "kendi suretinde" yaratılmıřtır":

Ve Tanrı (Elohim) dedi: Yer cinslerine göre canlı mahlûkları, sığırları ve sürünen şeyleri ve cinslerine göre yerin hayvanlarını çıkarsın ve böyle oldu. Ve Tanrı yerin hayvanlarını cinslerine göre ve sığırları cinslerine göre ve toprakta sürünen her şeyi cinsine göre yaptı ve Tanrı iyi olduęunu gördü. Ve Tanrı dedi; Suretimizde, benzeyiřimize göre insan yapalım ve denizin balıklarına ve göklerin kuřlarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 1:24-26).

Ve Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı; onları erkek ve diři olarak yarattı. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 1:27).

Yukarıdaki ifadelerden de anlařıldıęı üzere, kadın ve erkek arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın; yaratılıřın son gününde "birlikte" yaratılmıřtır ve her ikisinin yaratılıřı da "Tanrı'nın sureti"ndedir. Buna göre, insan neslini müřtereken oluřtıran erkek ve kadın, her ikisi de Tanrı'nın suretine sahiptir. Bu durum, řiddetli bir vurgu içerecek şekilde üç kere arka arkaya belirtilmiřtir. Bu, Eski Ahit'in "kadın" için zikrettięi en üst paye ve mertebedir.

Aynı kıssanın devamında, "insan"ın (kadın ve erkeęin), yeryüzüne ve orada yařayan bütün varlıklara egemen olması emredilmektedir. Yani bu görevi kadın ve erkek "birlikte" yerine getirmekle yükümlüdürler:

Ve Tanrı dedi; "Suretimizde, benzeyiřimize göre insan yapalım ve denizin balıklarına ve göklerin kuřlarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 1: 26).

"Kadın ve erkeęi birlikte" kutsayan Tanrı, onlara çoęalmalarını ve yeryüzündeki yaratıklara hâkimlik etmelerini emreder. "Çoęalmak ve

egemen olmak” emri, Eski Ahit'te kadın ve erkek için zikredilen ilk emirlerdir. Öyle ki, yeryüzündeki nimetlerin ve yiyeceklerin tamamı, insana bu maksatla verilmiştir:

Ve Tanrı onlara dedi: “Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun ve onu tabi kılın ve denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun. Ve Tanrı dedi: İşte, bütün yeryüzü üzerinde olup tohum veren her sebzeyi ve kendisinde ağaç meyvası olup tohum veren her ağacı size verdim; size yiyecek olacaktır”. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 1: 28-29).

Ancak, kadının erkek ile Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması ve birlikte yeryüzüne egemenlik etmelerinin emredilmesi durumu, bir sonraki Yahvist metinde yer alan kıssada kadının aleyhine değişecektir. Tarih boyunca belirleyici olan durum, Yahvist metinde kadın için tespit edilen bu sonraki statüsü olacaktır. (Taşpınar, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1091>).

2.2. Erkeğe Hizmetkâr Olarak Kadının Yaratılışı

Yahvist metinde ise Elohim metinde anlatılanların aksine yaratılış yeniden anlatılmaya başlanır. Fakat bu kez dünyanın yaratılışı tasvir edilmez. Cennetten düşüş bahsi üzerine temellenen Yahvist metinde yer alan ikinci yaratılış hikâyesinde, ilk anlatımdaki uyum temasının aksine, mekânlar (Aden bahçesi ve yeryüzü), varlık biçimleri (Tanrı, insan ve yılan) ve insan cinsleri (erkek ve kadın) arasındaki ayırım, bir nevi zıtlık ve hatta düşmanlık biçiminde ortaya konulmaktadır. (Gürkan, 2003, 8).

Yahvist metninde 2-3/24 bapları arasında yer alan ikinci yaratılış kıssasında, insan olarak “Âdem”den bahsedilmektedir ve yaratılış kıssasının başında zikredilmektedir. Kıssanın tamamı dikkate alındığında, yaratılışın başında zikredilen “Âdem”in “erkek” olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Elohist metnin aksine Yahvist metinde “kadın” henüz yaratılmamıştır. Nitekim kadının yaratılışı ayrı bir konu olarak işlenmektedir.

Yahvist metinde geçen kıssaya göre Âdem'in yaratılıştaki maksadı “toprağı işlemektir”:

“Göğün ve yerin yaratılış öyküsü”: “Rab Tanrı (Yahve) göğü ve yeri yarattığında, yeryüzünde yabancı bir fidan, bir ot bile bitmemişti.

Çünkü Rab Tanrı henüz yeryüzüne yağmur göndermemiřti. Toprağı iřleyecek insan da yoktu. Yerden yükselen buhar bütün toprakları suluyordu. Rab Tanrı Âdem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 2: 4-7).

Âdem'in yaratılıřtan sonraki dönemi, Doğu'da, Aden'de bir bahçeye yerleřtirilmesi řeklinde devam etmektedir. Âdem'in Aden'deki "hayat" ağacı ile "iyiyle kötüyü bilme" ağacının yer aldığı bahçeye konuluř gayesi, yaratılıř gayesine uygun olarak orayı "gözetlemesi" ve onu "iřlemesi"dir. Yalnız, Tanrı'nın Âdem'den bir isteęi vardır. O da "iyiyle kötülüęü bilme" ağacından yememesidir. Aden bahçesine yerleřtirilen Âdem'e iliřkin bilgiler bu řekilde anlatıldıktan sonra Tanrı, Âdem'in yalnız kalmasının iyi olmadığı kararına varır ve řöyle der:

Ve Rab Tanrı dedi: "Adamın yalnız olması iyi deęildir; kendisine uygun bir yardımcı yaratacaęım". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 2: 18).

Nitekim Eski Ahit'te kadının yaratılıřına dair ikinci kıssada yer alan ilk bilgiler bunlardır. Burada, kadının "yaratılıř gayesinin" sadece ve sadece Âdem'e yardımcı olmaktan ibaret olduęu ifade edilmektedir. Yani, kadının yaratılıř gayesi ve statüsü, yeryüzüne bakacak ve toprağı iřleyecek olan Âdem'e "yardımcı olmak"tır. Onun bu "ikincil" ve "yardımcı" olma vasfı, kıssanın devamında daha da belirgin bir halde kendisini hissettirecektir (veya kadına hissettirilecektir). Öyle ki, kadın yaratılmadan önce, Âdem'e yardımcı olacak varlık öncelikle hayvanlar arasında aranacaktır. Böylece, kadına adeta hayvanlardan sonra yaratıldığı tekrar hatırlatılacaktır. (Tařpınar, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1091>).

"Ve Rab Tanrı her kır hayvanını ve göklerin her kuřunu topraktan yarattı ve onlara ne ad koyacaęını görmek için adama getirdi ve adam her birinin adını ne koydu ise, canlı mahlûkun adı da o oldu. Ve adam bütün saęırlara ve göklerin kuřlarına ve her kır hayvanına ad koydu; fakat adam için kendisine uygun yardımcı bulunamadı". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 2: 19-20).

Tüm yaratılmıřlar arasından adama uyumlu bir eř veya yoldař bulunamayınca, o adamdan alınacak bir parçadan yaratılacaktır. Ve bu parça vücudunun "en zayıf parçası olan" kaburga kemięinden alınarak yaratılacaktır. Böylece, kadın hem Âdem'den yani "erkeęe ait" bir parçadan hem de onun "en zayıf" parçasından yaratılmıř bir varlık olacaktır:

Ve Rab Tanrı adamın üzerine derin uyku getirdi ve o uyudu ve onun kaburga kemiklerinden birini aldı ve yerini etle kapadı ve Rab Tanrı adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yarattı ve onu adama getirdi. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 2: 21-22).

Âdem'in en zayıf parçasından yaratılan varlık, Âdem'in "huzuru-na" getirilecek ve bu varlığa "adı"nı yine Âdem koyacaktır:

"Ve Âdem dedi: Şimdi bu benim kemiklerimden kemik ve etimden ettir; Buna Nisa denilecek, çünkü o İnsandan alındı. Bunun için insan anasını ve babasını bırakacak ve karısına yapışacaktır ve bir beden olacaklardır". (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 2: 23-24).

Yaratılıştaki maksat insana uygun bir hizmetçi olmasıdır. O ilk insanın kaburga kemiğinden alınarak yaratılmış ve ruhu bir yoldaş veya eş olmak için erkeğin ruhuna kilitlenmiştir. (Encyclopaedia Judaica, 2007, XVI/623).

Yaratılış babının tefsirinde kadının neden kaburga kemiğinden yaratıldığıyla ilgili açıklama vardır: "(Aşem, adamın) kaburga kemiklerinden birini aldı ve yerini etle kapladı. Ve Aşem Elokim, adamdan aldığı kaburga kemiğini bir kadın şeklinde inşa etti" (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 2:21-22).

(Aşem, kadını) tam olarak nereden yaratacağının üzerinde düşündü. Şöyle dedi: "Onu kafadan yaratmayacağım ki her şeyi görmeye meraklı olmasın; kulaktan yaratmayacağım ki her şeyi duyma meraklısı olmasın; ağızdan yaratmayacağım ki geveze olmasın, kalpten yaratmayacağım ki gıptacı olmasın; elden yaratmayacağım ki her şeye dokunmasın ve ayaktan yaratmayacağım ki avare olmasın." Bunların yerine (kadın) erkekteki (her zaman örtülü olduğu için) mütevazı bir yerinden (yaratılmıştır)... Tanrı, (kadında) yarattığı her organda, ona "Ağırbaşlı bir kadın ol, ağırbaşlı bir kadın ol" demekteydi. (Aşenani, https://ahmedelhasan.files.wordpress.com/2015/03/semavi_dinlerde_ortu-hicab.pdf).

Kaburga kemięi örtölü ve gözlerden ıraktır. İlk kadın, bu organların en mütevezisinden şekillendirilmişti, zira onun yaratılıřındaki temel amaç buydu: giyim ve tavırlarında ağırbařlı olması. (Hilel, 2009, 29).

Bundan bařka Kutsal Kitap'ta Havva'nın, Âdem'in eęe kemięinden yaratılmasının sebebi, Havva'nın Âdem'e yardımcı olması ve Âdem'in kendi üzerindeki otoritesine teslim olmasıdır. Bunun asıl nedeni ise, erkeęin yaratılıřının tanrı suretinde, kadının yaratılıřının ise erkeęin suretinde olmasıdır. Dolayısıyla kadının statüsü erkeęin statüsünden sonra gelmekte ve onun Yahudilięi ancak bir erkeęin desteęi ve onu muaf kılması ile mümkün olabilmektedir. (Iřık, 2012, 654-655).

Kadının, tarih boyunca kendi kavmi tarafından da dıřlandığı ve yüzleřtięi en talihsiz olay, Kitab'ı Mukaddes'te zikredilen yaratılıř esnasında meydana gelen "kadının yılan tarafından aldatılması ve Âdem'le birlikte cennetten çıkarılma" olayıdır. Kadının Âdem'le birlikte cennetten kovulması, insanlıęın kovulmasının sebebi olarak görülecektir. Yenmesi yasaklanmış "iyi ve kötölüęü bilme aęacı"nın meyvesinden yılan tarafından kandırılarak yenmesi ve bundan da kocasına yedirmesi, ona yeryüzünde tüm insanlıęın çektięi sıkıntının sebebi olduęu hatırlatılacaktır.

Kadının kolay aldatılabilen ve aldanan, hırslı ve kuralları bozan bir varlık olarak tanımlanmasına neden olacak bu kıssada kadın "Âdem'in yönetimine" verilecektir: (Tařpınar, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1091>).

Rab Tanrı kadına; "Çocuk doğururken sana çok acı çektireceęim" dedi. "Aęrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın. Seni o yönetecek." (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 3: 16).

3. Kadınların Dini Statüsü

3.1. İbadetleri

Yahudilikte kadınların ibadet hayatına baktığımızda erkekten bir adım geride olduęunu görmekteyiz. Örneęin Eski Ahit'te yer alan ferdi dua ritüellerinde kadın motifi ön plana çıkarılırken, hukuk kapsamında düzenli ibadette ise ikincil planda tutulmaktadır. (Gürkan, 2012, 638-639) Nitekim kadınlar bütün duaları söylemekten, tefilin ve tzitzit giymekten, Omer'i saymaktan (Yahudilik Ansiklopedisi, 2001, II/302-303), sabah ibadetinin odak noktası olan tefilin takma emrinden muaftırlar. Bundan bařka Yahudi geleneęinde haftalık ibadetin en önemli yerini

Tevrat okuma teşkil eder. Nitekim kadınlar Tevrat okumaktan menedildiği için, bu ibadetten mahrum kalmışlar. (Işık, 2012, 649-671). Lakin kadınlar Hanuka mucizesini yaşadıklarından Hanuka mumunu yakmak mecburiyetindedirler. Bundan başka Şabat'a saygı her kesi kapladığından Şabat akşamı Kидуş'u söylemeli veya dinlemelidirler. Ayrıca kadınların Yom Kipur'da oruç tutmak¹, Pesah'ta matsa yemek, Purim'de Ester Megilasını okumak gibi dini mecburiyetleri vardır. (Yahudilik Ansiklopedisi, 2001, II/302-303). Bununla beraber kadınlar din görevlisi olamaz, cemaatten sayılmazlar ve cemaatle ibadette iştirak edemez, sadece uzaktan izleyebilirler. (İslam Ansiklopedisi, 2001, XXIV/ 84).

İbadette kadınlar Minyan'a² dâhil değildir. Onlar ne sinagogda toplu halde Tevrat okuyabilir, ne de sinagogda bir ayini idare edemezler. (Baker, 1993, 48).

Kadınların ibadette ikinci planda kalmasını sağlayan ikinci bir mesele de onların regl (adet) dönemi ve lohusalık dönemidir. Bu dönemde kadın kirli sayılır, kocasına yaklaşamaz, bu yüzden de bazı kısım ibadetlerden menedilmiştir. (The Encyclopaedia of Judaism, 2003, III/ 1479).

Sinagogda toplu yapılan ibadetlerde erkeklerle kadınlar bir arada bulunmaz. Ezrat naşim³ denilen bu yerler; ya balkon kısmında veya yanlardaki maksurelerde kadınlara özgün ayrılmış yerlerdir. Bu yerler perde veya kafeslerle kapatılmıştır. İbadet esnasında kadınların erkeklerden ayrı oturma nedenleri iki şekilde yorumlanmıştır. Bunlardan ilki kadın ve erkeklerin birbirine mahrem olmadıkları ve erkeklerin akıllarını karıştıraabilecekleri, ikincisi ise ibadetin erkeklere mahsus olduğu telakkisi gelenekleştiği içindir. Son zamanlarda reformcu cemaatlerde artık erkeklerle kadınlar sinagogun erkeklere has yerinde karışık şekilde oturmaktadırlar. Ancak kadınlar yine sadece dinleyici olarak bulunurlar. (Güç, 2011, 142). Bundan başka, Muhafazakâr ve Reform sinagoglarında kadınlar, Tevrat'tan bazı kısımlar okuyabilir ve bazı hizmetlerde erkeklerin işlerine karışmamak şartıyla bulunabilirler. Hemen hemen tüm Muhafazakâr ve Reform hizmetlerinde kadınlar Ortodoks

¹ Yahudi ibadetleri arasında oruç tutmanın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Nitekim, Kudüs'ün kuşatılması, işgali, Mabed'in tahribi gibi felaketlerin yaşandığı günlerin anısına oruç tutarlar. (Yasdıman, 2002, 101).

² Minyan - (en az 10 erkekten oluşan cemaat)

³ Musevi geleneklerine göre dua esnasında kadınlar ve erkekler aynı yerde oturmazlar. İlk Ezrat Naşim'e İkinci Bet Amikdaş'ın avlusunun doğu kesiminde rastlanmakta idi. Bu Ezrat Naşim, kare şeklindeydi ve tavanı yoktu. (Besalel, 2001, I/171).

cemaatlerin aksine, bir Minyan sayıldı. 1973 yılında, Muhafazakâr hareket namaz hizmetinden dolayı kadınların ihmal ayrımcı olduđuna hükmetti. (https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/woman_commandments.html).

3.2. Tevrat Okuma, Tevrat'ın Öğrenilmesi ve Öğretilmesi

İster Tevrat'ın okunması olsun, isterse de öğrenilmesi veya öğretilmesi her üçünde de kadınlar birçok vecibelerde olduđu gibi burada da erkeklerin gölgesinde kalmıştır. Tora çalışmasına katılmaya sadece erkeklere izin verilmiş, kadınlar ise bu izinden menedilmiş ve sadece onlara, kocalarına ilmi çalışmaları için zemin yaratılmasına fırsat verilmiştir. (Lewittes, 1994, 12). Din bilginleri Tora'da geçen "*Onları çocuklarınıza öğretin. Evinizde otururken, yolda yürürken, yatarken, kalkarken onlardan söz edin.*" (Kitab'ı Mukaddes, Yasa'nın Tekrarı, 11:19) cümlesiyle bu kanaate gelmiştirler. Bu ibareye göre, Tevrat öğreniminden sadece erkekler sorumlu olup, şeriatı öğrenme emrinin en önemli parçası olan Tevrat okumadan ise kadınlar muaftırlar. (Işık, 2012, 665) Hatta kızına ilim öğreten baba ona ahlaksızlık öğretmiş gibi değerlendirilmiştir. Bunun nedeni, eğitimin kızları ahlaksızlığa düşüreceđi endişesidir. Bundan başka, bilge kimselere de kızlarına Tevrat'ın öğretilmesi tavsiye edilmiş, bunun en önemli nedeni ise kızların Tevrat'ı yanlış anlayıp, yanlış yoruma endişesi olmuştur. (Yasdıman, 2012, 624-625).

Her ne kadar Tevrat'ın öğrenilmesi bir yahudinin dini hayatında en önemli husus ve ibadetin bir şekli olsa da kadınlar Tevratı ne öğrenene ne de öğrete bilmezler. (Biale, 1984, 29). Ailede erkek çocuđuna karşı baba sorumludur. Nitekim baba erkek çocuđu sünnet ettirmeli, ona Tevrat'ı öğretmeli, onu evlendirmeli ve ođluna bir sanat öğretmelidir. Anne ise bunların hepsinden muaftır. (The Babylonian Talmud, Kiduşin, 29b).

Bir erkek çocuđuna Tevrat'ı babası öğretmesi gerekir. Eğer babası çocuđuna Tevrat öğretmiyorsa, büyüyünce çocuk kendi kendine öğrenmelidir. Ama kızlara şeriatın öğretilmesiyle ilgili bir emir yoktur. Kadınlara şeriat öğretilmek zorunda olunmadıđından, kendileri de birilerine öğretmek zorunda değiller.

Bazı bilge kişiler kadınların Tevrat öğrenmelerine gerek olmadığını söylerken, bazıları kadınların Tevrat öğrenmelerinde hiçbir sakın-

ca görmemiş, başka kısım ise tamamen bu işe engel olmak gerekliliğinin tarafındalar.

Kadınlar erkek çocuklarının ve kocalarının sinagoga gitmelerini, Tevrat ve Yahudi öğretilerini öğrenmelerini sağlayarak faziletli insan olabilirler. Bununla da kadın, erkek çocuğuna ve kocasına yardım ettiğinde onların kazanmış olduğu sevaba iştirak etmiş olur. (Işık, 2012, 668-669).

Fakat her şeye rağmen, bugün bu düzen değişmiş, hatta çok tutucu Ortodoks Yahudilerin kızları da dâhil olmak üzere, tüm kadınlar normal eğitimin yanı sıra, Tora eğitimi de almaktadırlar. (Yanarocak, 1998, 60).

3.3. Kadın Dua Grupları

Amerikalı bir grup kadın 1948`de Rosh Hodesh ve cumartesi ibadetleri için öğleden sonra ayda bir veya iki defa toplanmaya karar vermişlerdir. Kadın dua grupları yeni bir olay olmamakla birlikte, Orta Çağda ve XVI. Yüzyılda bazı örnekler vardır. Bu kadınlar, kadınlar bölümünde kadın cemaatler için ibadetleri yönetiyorlardı. Buna ilave, kadınlar, erkelerin yaptığı ibadetler dışında, ibadeti yönetebileceklerdi. Fazla olmasa da bazı hahamlar bu olayı olumlu görmüşler. Haham Moshe Feinstein, kadınların ibadet için toplanmalarında hiçbir sakınca görmediğini söylemiş, fakat bazı şartlar ileri sürmüştür. Nitekim kadın grupları, tzibbur veya minyan oluşturmamalı, kadın dua grupları dindarlardan oluşmalı ve kadınlar orada sadece Allah için ibadet etmelidirler.

Amerika`da Ortodoks cereyana ait hahamlar ise 1984`te kadın dua gruplarına Torah simhat bayramında hakafot¹ kutlamalarında kadınların açıktan Tevrat okumalarına karşı gelerek, bunu yasaklayan bir kanun belirlediler. (Liliana, 2013, 71-73).

3.4. Kadının Başını Kapatması

İslam`dan önceki dinlere, özellikle ilahi dinlere baktığımızda kadınların başlarını bir şekilde kapattığını görmekteyiz. Eskiden beri antik doğu topluluklarında örtü yaygın bir adet idi ve bugüne kadar

¹ Hakafot Yahudi takviminde önemli yer tutan halk festivalidir. Erkekler dans ederek Tora tomarlarını taşırlar. Bu gün sinagoglarda sadece erkekler bulunmaktadır. (http://www.chabad.org/holidays/JewishNewYear/template_cdo/aid/1288671/jewish/Hakafot.htm).

da devam etmiştir. İlahi dinlerde örtünün farz olması tartışılmaz bir gerçektir. Eski Ahit'te (Tevrat'ta) hicap hakkında birçok metinler vardır. Hz. İsa da Yeni Ahit'i (İncil'i) getirdiğinde bunu onaylamıştır. Tevrat ve İncil'de yer alan birçok ayet o dönemdeki kadınların örtündüğünü göstermektedir. Yabancı erkeklerin kendilerini görmemesi için örtü kullandıklarını bildirmektedir. (https://ahmedelhasan.files.wordpress.com/2015/03/semavi_dinlerde_ortu-hicab.pdf).

3.4.1. Eski Ahit'te Örtünme

Tevrat'ta Kur'an'da olduđu gibi örtünmeyle ilgili açık bir emir yoktur. Sadece bazı pasajlarda geçen peçeyle ilgili olaylardan ve tarihi kanıtlardan o zamanki Yahudi kadınlarının kapalı olduğunu görmekteyiz. Örneğin, *“Rebeka peçesini alıp yüzünü örttü”* (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 24; 65), *“Tamar üzerindeki dul giysilerini çıkarttı, peçesini örttü”* (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılıř, 38; 14), *“Ah ne güzelsin sevgilim, Ah ne güzelsin, Peçen arkasındaki gözlerin güvercinler, Gilead dağının yamaçlarında yatan, Keçi sürüsü gibidir saçın”* (Kitab'ı Mukaddes, Ezgiler Ezgisi, 4; 1), *Ey sen ere varmamış Babil kızı, aşağı inde toprakta otur; ey Kildaniler kızı, taht yok, yere otur; çünkü sana nazik ve nazlı demeyecekler. İki değirmen taşı al da un öğüt; peçeni aç, eteği kaldır, baldırı aç, ırmaklardan geç. Çıplaklığın açılacak, evet ayıbın görülecek, ben aç alacağım ve kimseyi esirgemeyeceğim”* (Kitab'ı Mukaddes, Yeşaya, 47; 1-3) bu gibi cümlelerde biz, kadınların başlarını kapattığını görmekteyiz.

Bundan başka, Yeşaya kitabında geçen bir metinde de her ne kadar örtü ve kıyafetle ilgili herhangi emir ifade eden bir açıklama bulunmasa da, Siyon kızlarının nerelerinin açılacağını söyleyen ifadelerden onların neler giydiğini ve hangi bölgelerinin mahrem olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, Yahudi kadınlarının kulaklarına küpe takmaları, burunlarında burun halkalarını bulundurmaları, ellerine yüzük takmaları, kollarında bilezikler, ayaklarında ise ayak zincirlerini bulundurmaları ziynet eşyalarıyla ilgili olup gizletilmesi gereken yerler arasında gösterilmektedir. Öte yandan, bu metinden Yesaya dönemindeki kızların küpelerini ve burun halkalarını kapatacak şekilde bas ve yüzlerini örttükleri, bilezik ve yüzükleri görünmeyecek şekilde kol ve ellerini kapattıkları, ayak zincirlerini ve ayak halkalarını göstermeyecek şekilde topuklar dâhil bacaklarını gizledikleri, bel ke-

merlerini göstermeyecek şekilde iç elbiselerinin üzerine bir dış giysi giydikleri belirtilmektedir. Aynı şekilde, Yahudi kadınlarının Tanrı'nın gazabına uğramamak için kızların kibirli davranmamaları, boyunlarını uzatarak yürümemeleri, yolda yürürken kırıtmamaları ve ayaklarında bulunan halkaları şangırdatmamaları öğütlenmektedir. (Kitab'ı Mukaddes, Yeşaya, 3: 16-24; Yasdıman, 2005, 33-54).

Eski Ahit'te tesettür kapsamına genç kızlar, evli kadınlar ve dul kadınlar girerler.

a) Evli kadınlar

Rabinik kanunlara göre, başı açık evli bir kadının bulunduğu yerde dua ve ayin yapmak yasaktır. Zira başı açık bir kadın çıplak olarak nitelendirilmiştir. (Brayer, 1986, 316)

Eski Ahit'te içerisinde evli kadınların örtündüğünü ihtiva eden metinleri inceleyelim: “*Ve kâhin kadını Rabbin önünde durduracak ve kadının başını açacak*”. (Kitab'ı Mukaddes, Çölde Sayım, 5: 18). Bundan başka evli kadınların kapanmalarına dair bilgiyi Laban ve Yakup'un arasında geçen olaydan da anlamaktayız. Nitekim Yakup Laban'ın kızı Rahel ile evlenmek için yedi sene Laban'a çalışmış, fakat düğün gecesi Laban kızı Lea'yı onun çadırına götürmüştür. Lea peçeli olduğundan Yakup onu fark etmemiştir. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 29: 20-30). Tevrat'ın beşinci kitabı olan Mısır'dan Çıkış kitabında yer alan bir başka metinde de evli kadınların tesettürüne delalet ettiğini görmekteyiz: “*Eğer kendisine başka bir kadın alacak olursa, evvelkinin nafakasını, esvabını ve karılık hakkını eksiltmeyecektir*”. (Kitab'ı Mukaddes, Mısır'dan Çıkış, 21: 10). Bu metinde yer alan esvap kelimesiyle dikkate alınan şey, Yahudi din bilginlerince, kocaların her sene hanımlarına en az başlarını örtecek bir örtü, bir kemer, üç takım elbise, üç çift ayakkabı ve kadınların dışarı çıktıklarında bütün vücudu kaplayacak dış kıyafet almalarıdır.

b) Dul kadınlar

Dul kadınların giysileri ile ilgili bilgileri Tekvin kitabında geçen Tamara ile ilgili metinlerden almaktayız. “*Ve üzerinden dulluk esvabını çıkardı, peçesiyle örtündü*”. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 38: 14) *Ve kal-kıp gitti ve üzerinden peçesini çıkardı ve dulluk esvabını giydi*. (Kitab'ı Mukaddes, Yaratılış, 38:19). Bu metinden de gördüğümüz kadarıyla

dul kadınların kendilerine has örtünme şekilleri vardı ve en esaslı yüzlerine peçe takmamaktaydılar.

c) Diğer kadınlar

Bu gruba hayat kadınları, köleler ve cariyeler dâhil olmuş, giyim ve örtünme şekilleriyle hür ve iffetli kadınlardan ayırıt edilmişlerdir. Hayat kadınlarını diğer kadınlardan ayıran ve kimliklerini ortaya koyan ayırıcı özellikleri, örtülerinin rengi, şekli, bağlanma biçimi ve örtünün altından giyilen kıyafetleri ile anlaşıldı.

Evlenen köle kadınların diğer evli ve hür kadınlardan ayrılmasını sağlayan en önemli husus onların saçlarının kesilmesi idi. (Yasdıman, 2002, 166-182).

3.4.2. Miřna ve Talmud'da Örtünme

Tevrat'ın Sayılar kitabında yer alan *“Ve kahin kadını Rabb'in önünde durduracak ve kadının başını açacak ve onun avuçlarına, anılma ekmek takdimesidir; ve lanet getiren acılık suyu kahinin elinde olacak”* metnin Talmud'da geçen tefsirince bu metin, açıktan açığa kadınların başlarını örtmesine bir emirdir. (<http://www.biriz.biz/mahrem/yahudilikte.örtünme.htm>). Talmud döneminde genç kızlar da evli kadınlar gibi dışarı çıkarken kapanmaktaydılar. Ayrıca, genç kızların başlarını kapatmalarını Talmud'da geçen metinlerden de görmekteyiz. Örneğin, Talmud'da R. İsmael'in ekolünde İsrail kızlarının başı açık şekilde sokaklara çıkmamaları konusunda uyarıldıklarını görmekteyiz. Talmud'da evli kadınların örtünmesi şart olmuş ve *“Evli bir kadının saçının görülmesi çirkin bir davranıştır”* cümlesiyle sabit kılınmıştır. Dul ve hayat kadınlarının örtünme şekli ise Tevrat'taki metinlerle örtüşüyor. Köle kadınların örtünme şekli ise Talmud'da daha detaylı şekilde verilmiştir. Böylece, köle kadınlar elbiselelerinin şekline göre hür kadınlardan ayrılmıştır. Evli köle kadınlar ise, hür kadınlardan seçilmek için kölelik elbisesini çıkarmış ve saçlarını tıraş ettirmişlerdir. (Yasdıman, 2002, 184-197).

Zaman içerisinde örtünme ile ilgili bazı gelişmeler oluştu. 16. asırdan itibaren Yahudi kadınları başörtüsü yerine peruk kullanmaya başladılar. Böylece, dışarı çıktıkları zaman kendi saçlarını peruk ile kapatarak tesettürlerine özen gösteriyorlardı. Bundan başka dışarı ör-

tüsüz çıkmak isteyen evli kadınlar saçlarını kesiyorlardı. (Louis, 1948, 52-60).

Bundan başka, artık 20. Yüzyılda peçeler atılmış, büyük örtüler küçük örtülerle yer değiştirmiş, şapka veya başlık takılmış, hatta başlar açılmıştır. Günümüzde ise, kadınlar, özellikle Ortodoks Yahudi cemaatine mensup kadınlar dua ve ibadet sırasında başlarını kapatır ve gelinler düğünlerde tesettür kullanırlar. (Yasdıman, 2002, 303-306; 316).

Sonuç

Eski Ahit'te kadınların dini statüsü ve örtünmesi ile ilgili yapmış olduğumuz bu çalışmada yaratılış ve dini konularda kadınların erkeklerden çok geride kaldığını görmekteyiz. Kadının yaratılış mevzusu iki farklı metinde birbirine zıt teşkil edecek neticeler sunmaktadır. Nitekim bir metin yaratılışta kadınların erkeklere eşit olduğunu söylerken diğer metin yaratılışta kadınların erkeklere hizmetkâr olduğunu sunmaktadır. Kadınlar sinagogda cemaat olarak kabul edilmemektedir. Toplu dualarda cemaat oluşması için 10 baliğ erkek gerekmektedir. Kadınlar ne sinagogda toplu halde Tevrat okuyabilir, ne de sinagogda bir ayini idare edemezler.

Dinin öğrenilmesine gelince; kız çocuklarına Tevrat okunması yasaklanmış ve hatta kızlarına Tevrat okumasını öğreten babalara, kızlarına ahlaksızlık öğretiyormuş düşüncesi dayatılmıştır.

Talmud ve sonrası dönemlerde de din adamları kadınlara karşı seçiciliği sürdürmüştür.

Günümüzde kadın dua gruplarına izin verilse de tzibbur veya minyan oluşturmamalı, kadın dua grupları dindarlardan oluşmalı ve kadınlar orada sadece Allah için ibadet etmelidirler.

Örtünme konusunda da kadınların konumuna göre sınıflandırıldığını görmekteyiz. Evli kadınlar peçe tarzı giysiler giydiği halde, dul kadınların peçesiz ve dul olduğunu bilmesi için dulluk elbisesi giydiğini görmekteyiz.

Hayat kadınları diğer kadınlardan örtülerinin rengi, şekli, bağlama biçimi ve örtünün altından giyilen kıyafetleri seçiliyordu.

Evlenen köle kadınların diğer evli ve hür kadınlardan ayrılımlarını sağlayan en önemli husus onların saçlarının kesilmesi idi.

Günümüzde dindar kadınlar örtünme biçimi olarak peruk ve başörtü tarzı giysi kullanmaktadırlar.

Kaynakça

- Rainey, Anson. (2007). *Woman*, Encyclopaedia Judaica, XXIII/XVI. Israel- Jerusalem: Keter Publishing House. (789 s.).
- Taşpınar, İsmail. (23.11.2023). "Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Kadın", *Köprü Dergisi*, (<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=1091>).
- Brayer, Menachem M. (1986) *The Jewish Woman in Rabbinic Literature: A Psychosocial Perspective*. New Jersey: Ktav Publishing House. (352 p.).
- Baker, A. (1993). *The Jewish Woman in Contemporary Society*. London: The Macmillan Press LTD. (234 p.).
- Baskin, Judith. R. (2003). *Woman and Judaism*. The Encyclopaedia of Judaism. XII/III. Leiden: E.J.Brill. (567 p).
- Besalel, Yusuf. (2001/1). *Ezrat Naşım*. Yahudilik Ansiklopedisi. III/I. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş. (286 s.).
- Besalel, Yusuf. (2001/2) *Kadınlar*, Yahudilik Ansiklopedisi. III/II. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş. (546 s.).
- Biale, Rachel. (1984). *Woman And Jewish Law: an exploration of women's issues in Halakhic sources*. New York: Schoken Books INC. (293 p.).
- Güç, Ahmet. (2011). *Dinlerde Mabed ve İbadet*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları. (301 s.).
- Gürkan, S. Leyla. (2012). *Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı II Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: (s. 631-648).
- Gürkan, S. Leyla. (2003). *Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş II* İstanbul: *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 9, (s. 1-43).
- Harman, Ö. Faruk. (2001). *Yahudilik'te Kadın*. İslam Ansiklopedisi. XLVI/XXIV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. (30.03.2015).
- <http://www.biriz.biz/mahrem/yahudilikte.ortunme.html> (20. 11. 2023). "Simchat Torah Hakafot Procedure"
- http://www.chabad.org/holidays/JewishNewYear/template_cdo/aid/1288671/jewish/Hakafot.htm

Ařenani, A. Muhammedi. (05.11.2023).

https://ahmedelhasan.files.wordpress.com/2015/03/semavi_dinlerde_or_tu-hicab.pdf

(07.11.2023). “*Jewish Concepts: Obligation of Women to Perform the Commandments*”

https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/woman_commandments.html

Iřık, R. (2012). Dini Sorumluluk Baėlamında Kadının Statüsü // *Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: (s. 649-671).

Neusner. J, Avery-Peck. Alan J. (2000). *The Blackwell companion to Judaism*, Oxford: Blackwell Publishing. (576 p.).

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil). (2011). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

Lewittes, Mendell. (1994). *Jewish Marriage: Rabbinic Law, Legend, and Custom*, London: Jason Aronson INC. (293 p.).

Louis, M. Epstein. (1948). *Sex Laws and Customs in Judaism*, New York: Bloch Publishing Co. (251 p.).

Hilel, R. Yaakov. (2009). *Rahel'in Çadırı- Evinin kalbinde Yahudi Kadını*, çev. Moşe Farsi. İstanbul: Yayın yeri yok. (50 s.).

The Babylonian Talmud. (1978). ed. Rabbi Epstein. London: Jewish Publication Society of America. (481 p.).

Türkçe-İbranice, İbranice-Türkçe Sözlük. (2011). “*אִשָּׁה (işa)*”. İsrail: Itahdut Yotsei Turkiya Be Israel. (989 s.).

Vana, Liliana. (2013). *Yahudilik'te Kadın*, çev. Mehmet Aydın. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi yayınları. (165 s.).

Yanarocak, Sara. (1998). *Biz Kadınlar*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş. (60 s.).

Yasdıman, H. Şah. (2002/1). *Yahudilik Üzerine Yazılar*, İlkem Ofset, İzmir: İlkem Ofset. (274 s.).

Yasdıman, H. Şah. (2012). *Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadının Konumu // Bütün Yönleriyle Yahudilik Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: (s. 615-630).

Yasdıman, H. Şah. (2002/2) *Yahudilikte Tesettür*. İzmir: İlkem Ofset. (469 s.).

Yasdıman, H. Şah. (2005). *Yahudiliğin Erken Dönemlerindeki Örtünme Geleneği Üzerine Bir İnceleme*, Marife, S.1. (s. 33-54).

Din Araşdırmaları Jurnalının nəşr qaydaları

Din Araşdırmaları Jurnalında dinin teoloji, fəlsəfi, tarixi, sosioloji, psixoloji, ədəbi və digər aspektlərdən tədqiq olunduğu məqalələrin qəbulu aparılır.

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun Din Araşdırmaları Jurnalı Ali Attestasiya Komissiyasının elmi jurnallar qarşısında qoyduğu tələblərə və beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə ildə iki dəfə nəşr olunur və yayımlanır.

Jurnalda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları yalnız yazı müəllifinə aiddir. Elmi nəşrə göndərilən və qəbul edilən məqalələr üçün heç bir ödəniş tələb olunmur. Məqaləsi nəşr olunan hər bir müəllif jurnalın çap nüsxəsindən hər hansı ödəniş etmədən redaksiyadan əldə edə bilər. Jurnalda dərc olunacaq hər məqalə üçün DOI (Digital Object Identifier) təsisçi tərəfindən təmin edilir.

Jurnala elmi dərəcəsi olan xarici ölkə və yerli alimlərin, o cümlədən doktorantların, həmçinin magistrantların məqalələri qəbul edilir.

Əvvəllər hər hansı bir mənbədə dərc olunmamış və dəyərləndirmədə olmayan məqalə dərc olunmaq üçün jurnala göndərilə bilər.

Müəllif məqaləsini göndərmək üçün Din Araşdırmaları Jurnalının saytında qeydiyyatdan keçərək, şəxsi kabinet yaratmalıdır. Məqalələr yalnız sayt üzərindən qəbul edilir. <https://journal.ait.edu.az/daj>

Məqalələr plagiatla bağlı müvafiq elmi tədqiqat bazalarında yoxlanılır. Uyğunluq göstəricisi isə 15 %-dən yüksək olan məqalələr qəbul edilmir.

Məqalədə iqtibas, istinad və ədəbiyyat siyahısı yazının ümumi həcmnin 30 faizindən çox olmamalıdır.

1. Məqalənin mətni "A4" formatında, "Arial" 12 şriftlə, yuxarıdan və aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə, 1 intervalla, 1 nüsxədə olmalıdır.

2. Məqalənin ümumi həcmi 5000-9000 sözdən ibarət olmalıdır.

3. Hər bir məqalədə UOT (Universal Onluq Təsnifatı) indekslər və ya PACS (Picture Archiving and Communication) tipli kodlar göstərilə bilər. Kodlar məqalə başlığından yuxarıda, səhifənin solunda yuxarıda qeyd olunmalıdır.

4. Təqdim olunan araşdırmanın əvvəlində məqalənin adından sonra müəllifin adı, elmi dərəcəsi və ya elmi adı, işlədiyi (təmsil etdiyi)

müəssisə, vəzifəsi, şəhər və ölkə, elektron poçt ünvanı və ORCID-kod göstərməlidir.

5. Daha sonra məqalə yazılan dildə xülasə yazılmalı və açar sözlər qeyd edilməlidir. Xülasələrin həcmnin 200-250, açar sözlərin isə 5-8 sözdən ibarət olması tələb edilir. Açar sözlər ümumidən-xüsusiyyə doğru sıralanmalı, ilk açar söz məqalənin aid olduğu elm sahəsinin adı olmalıdır.

Xülasə və açar sözlər, ən azı, 3 (üç) dildə (məqalənin yazıldığı dil, rus və ingilis dilində) verilməlidir. Hər bir xülasədə məqalənin və müəllifin adı, elmi dərəcəsi və ya elmi adı, işlədiyi (təmsil etdiyi) müəssisə, vəzifəsi, şəhər və ölkə, elektron poçt ünvanı və ORCID-kod tam göstərməlidir. Məqalənin yazıldığı dildə, həmçinin digər dillərdə olan xülasə və açar sözlər girişdən əvvəl yerləşdirilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdəki xülasələri bir-birinin eyni olmalı və yazının məzmununa uyğun gəlməlidir. Müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Daha sonra giriş, ən azı, 2 (iki) yarımbaşlıq, nəticə və ədəbiyyat siyahısı olmalıdır.

7. Mövzu ilə bağlı son 10 ilin də elmi mənbələrinə istinadlar vacibdir.

8. Ədəbiyyat siyahısında olan digər dillərdəki adlar transliterasiya olunaraq yazılmalıdır.

Din Araşdırmaları Jurnalı 2020-ci ildən AAK tərəfindən fəlsəfə və psixologiya üzrə elmi məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilib.

Publication guidelines for the Journal of Religious Studies

The journal of Religious Studies accepts articles in which religion is studied from theological, philosophical, historical, sociological, psychological, literary and other sides.

The journal of Religious Studies of AIT is published and released twice a year in accordance with the requirements and international standards set by the Supreme Attestation Commission before scientific journals and is published digitally.

Copyright for articles published in the journal belongs only to the author of the article. No fee is charged for articles submitted and accepted for scientific publication. Each author whose article is published can receive a printed copy of the journal free of charge. DOI for each article to be published in the journal is empowered by the founder.

The journal accepts articles from foreign and local scholars with scientific degrees, as well as PhD and Masters students.

An article that has not been previously published in any source and has not been evaluated can be submitted to the journal for publication.

For the purpose of submission of article, the author must create a personal cabinet by registering on the website of the Religious Studies. Acceptance of articles is carried out only through the site. <https://journal.ait.edu.az/daj>

Articles are checked for plagiarism in the relevant research bases. Articles with a compliance rate above 15% will not be accepted.

Citations, references and bibliography in the article should not be more than 30 percent of the total volume of the article.

1. The article should be arranged in "A4", "Arial" - 12 font, 2 cm from the top and bottom, 3 cm from the left, 1 cm from the right, line spacing - 1, in 1 copy.
2. The total word count for the article should be around 5000-9000.

3. UDC indexes or PACS type codes should be indicated in each article. Codes should be typed above the title of article and on the left part of page.

4. At the onset of the submitted study, after the title of the article, the full name of the author, academic degree and academic title, institution in which he/she works (represents), position, country, city, e-mail address and ORCID code should be indicated.

5. Subsequently, the abstract should then be written in the same language as the article and the keywords should be listed. The abstract should be 200-250 words and keywords should be 5-8 words. Keywords should be sorted from general to particular, the first keyword should match the name of the scientific field to which the article belongs.

Abstract and keywords must be provided in at least 3 (three) languages (language of the article, Russian and English). It is important to indicate the name of the article, the author, academic degree, institution in which he/she works (represents), position, country, city, e-mail address and ORCID code of the author in the summary. The abstract and keywords written in the language of article and in other languages should be placed before the introduction. The abstracts of the article drawn up in different languages should be identical and consistent with the content of the article. The author's scientific conclusion, novelty and importance of the work and etc. should be concisely mentioned in the abstract.

6. Subsequently there should be the introduction, at least 2 (two) subtitle, conclusion and bibliography.

7. To cite scientific sources published in the latest 10 years is necessary.

8. Names in other languages should be transliterated in the bibliography list.

As of 2020, the Journal of Religious Studies was included in the list of recommended philosophy and psychology publications approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan

Правила публикации в журнале Религиозные исследования

В журнал Религиозные исследования принимаются статьи исследования религии с теологическими, философскими, историческими, социологическими, психологическими, литературными и другими аспектами.

Журнал АИТ Религиозные исследования издается и публикуется два раза в год в соответствии с требованиями, предъявляемыми Высшей Аттестационной Комиссией к научным журналам и международными стандартами.

Авторские права на статьи, опубликованные в журнале, принадлежат исключительно автору. Для статей, отправленных и принятых в научное издание, не взимается оплата. Каждый автор, статья которого издана, может безвозмездно получить от редакции распечатанный экземпляр журнала. DOI (Digital Object Identifier) для каждой статьи, подлежащей опубликованию в журнале, обеспечивается издателем.

В журнал принимаются статьи зарубежных и местных ученых с ученой степенью, а также докторантов и магистрантов.

К публикации в журнал могут быть отправлены статьи, не опубликованные ранее в каких-либо источниках и не оцененные.

Для отправки статьи автор должен зарегистрироваться на сайте журнала Религиозные исследования и создать личный кабинет. Статьи принимаются только через сайт. <https://journal.ait.edu.az/daj>

Статьи проверяются в соответствующих научно-исследовательских базах на плагиат. Статьи с показателем соответствия более 15 % не принимаются.

Цитаты, ссылки и перечень литературы в статье не должны превышать 30% от общего объема статьи.

1. Текст статьи должен быть предоставлен в формате А4, написан шрифтом «Arial» 12, отступ - 2 см сверху и снизу, 3 см слева, 1 см справа, 1 интервал, в 1-м экземпляре.

2. Общий объем статьи - 5000-9000 слов.

3. В каждой статье могут быть указаны индексы UOT (Универсальная десятичная классификация) или коды типа PACS (Picture Archiving and Communication). Коды должны быть указаны сверху заголовка статьи, на верхней левой стороне страницы.

4. В начале предоставленного исследования после заголовка статьи должны быть указаны имя, ученая степень и звание, место работы (место, которое он представляет), должность, город и страна, адрес электронной почты и код ORCID автора.

5. Далее должно быть написано резюме на языке статьи и указаны ключевые слова. Объем резюме должен составлять 200-250 слов, а ключевых слов должно быть 5-8. Ключевые слова должны быть перечислены от общих к специальным, первым ключевым словом должно быть название сферы науки, к которой относится статья.

Резюме и ключевые слова должны быть предоставлены как минимум на 3-х (трех) языках (язык, на котором написана статья, русский и английский язык). В каждом резюме должно быть указано название статьи и имя, ученая степень и звание, место работы (место, которое он представляет), должность, город и страна, адрес электронной почты и код ORCID автора. Резюме и ключевые слова на языке, на котором написана статья и на других языках, указываются до введения. Резюме к статье на различных языках должны полностью соответствовать друг другу по смыслу и структуре. В резюме в краткой форме указывается научное заключение, к которому пришел автор, новизна и значимость работы и т.д.

6. Далее должно быть указано введение, как минимум 2 (два) подзаголовка, заключение и список литературы.

7. Важно указывать ссылки на научные источники по теме за последние 10 лет.

8. Названия на других языках в библиографии следует транслитерировать.

Журнал Религиозные исследования с 2020 года включен ВАК в список периодических научных изданий, рекомендованных к публикации научных статей в области философии и психологии.

Din Arařtırmaları Dergisi Makale Yazım Kuralları

Din Arařtırmaları Dergisine dini teolojik, felsefi, tarihi, sosyolojik, psikolojik, edebi ve diğ er y onlerden konu edinen ve daha önce hiçbir yerde yayınlanmamıř ve ya yayınlanması için gönderilmemiř arařtırma makaleleri kabul edilmektedir.

Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü Din Arařtırmaları Dergisi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'na baėlı Ali Attestasiya Komisyonu'nun bilimsel dergilere yönelik taleplerine ve uluslararası standartlara uygun olarak yılda iki defa basılır ve elektron olarak yayımlanır.

Dergide yayınlanan makalelerin telif hakları ve diğ er sorumluluklar sadece yazara aittir. Dergiye gönderilen makale için hakem ve yayın sürecinde hiçbir ücret talep edilmemektedir. Makalesi yayınlanan her yazar derginin basılı halini hiçbir ücret ödemeden AİE -nin yayın sürecini yöneten biriminden elde edebilir. Dergide yayınlanan her bir makale için DOI (Digital Object Identifier) numarası kurucu kurum tarafından saėlanmaktadır.

Dergiye yerli ve yabancı akademisyenlerin, ayrıca doktora ve yüksek lisans  ėrencilerinin makaleleri kabul edilmektedir.

Yayın için Dergiye daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamıř ve deėerlendirme sürecine alınmamıř makaleler gönderilebilir.

Yazar, makalesini göndermek için ilk önce Din Arařtırmaları Dergisinin e-sayfasında kayıtdan geçerek kendi profilini oluřturmalıdır. Makale yayın bařvurusu yalnız derginin e-sayfası üzerinden yapılır ve kabul edilir. <https://journal.ait.edu.az/daj>

Makaleler intihal durumunu tespit eden ilgili bilimsel arařtırma veritabanlarında taranarak kontrol edilir. Uyumluluk derecesi 15%`ten yüksek olan makaleleri sistem kabul etmiyor.

Makalede alıntı, atıf ve kaynakça arařtırmanın genel hacminin 30 %`den fazla olmamalıdır.

1. Makale metni "A4" biçiminde, "Arial" 12 punto, üstten ve alttan 2 sm, soldan 3, saėdan 1 sm bořluk, 1 aralıkla, 1 nüshada olmalıdır.
2. Makale hacmi, 5000-9000 kelime aralıėında olmalıdır.

3. Her bir makalede UOT (Uluslararası Onluk Tesnifatı) veya PACS (Picture Archiving and Communication Systems) gibi dizinler gösterilebilir. Dizinler makale başlığının üzerinde, sayfanın sol üst köşesinde belirtilmelidir.

4. Gönderilen makalede başlıktan sonra yazarın adı, soyadı, akademik unvanı, çalıştığı (tems il ettiğ i) kurum, görevi, şehir ve ülke, e-posta adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

5. Daha sonra makalenin yazıldığı dilde özet yazılmalı ve anahtar kelimeler belirtilmelidir. Özetler 200-250 kelime aralığında olmalı, anahtar kelimelerin sayı 5-8 kelimed en fazla olmamalıdır. Anahtar kelimeler genelden özele olacak şekilde yazılmalı, ilk anahtar kelime makalenin ait olduğ u alanın adıyla ilgili olmalıdır.

Özet ve anahtar kelimelerin, en az, 3 (üç) dilde (makalenin yazıldığı dil, ingilizce ve rusça) yazılması gerekmektedir. Tüm özetlerde makale ve yazarın adı, akademik derece veya akademik unvanı, çalıştığı (tems il ettiğ i) kurum, görevi, şehir ve ülke, e-posta adresi ve ORCID numarası tam olarak belirtilmelidir. Makalenin yazıldığı dildeki ve diğ er dillerdeki özet ve anahtar kelimeler girişten önce gelmelidir. Makalenin farklı dillerdeki özetleri içerik olarak birbirleriyle aynı olmalıdır. Makalenin özetinde çalışmanın özgünlüğü, önemi ve yazarın geldiğ i sonuç ve ya sonuçlar öz bir şekilde belirtilmelidir.

6. Makalede yapı itibariyle giriş, en az iki altbaşlık, sonuç ve kaynakça olmalıdır.

7. Makalede konuyla ilgili son 10 yılın bilimsel kaynaklarına da atıfta bulunulmalıdır.

8. Kaynakçada yer alan diğ er dillerdeki isimlerin transliterasyon şeklinde yazılması gerekmektedir.

Din Arařtırmaları Dergisi, 2020 yılından itibaren, Azerbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tarafından felsefe ve psiko-loji ile ilgili bilimsel makalelerin yayınlanması için önerilen süreli yayınlar listesinde yer almaktadır.

